

05

рек. 1

Україна

1925. №6.

05
У-45

КМ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“; revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кв. 6

25
4

1925

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Table des matières du volume XV d'„Ukraine“ (1925. VI).

Le centième anniversaire de la révolution 1825-26.

M. Hrushevsky, membre de l'Académie: 1825—1925	3
I. Rybakov, L'an 1825 en Ukraine	5
O. Hermaïssé, Le mouvement decabriste et l'idée nationale ukrainienne	25
L. Dobrovolsky, Quelques faits nouveaux sur les decabristes en Ukraine	39
T. Slabchenko, Notes pour l'histoire de la „Société Petite-Russienne“	46
V. Miakovsky, Victor Fournié et la famille Raïevsky. La mort de Ryleev et ses suites à Kiev et à Kharkov. La liste des personnes engagées dans les sociétés secrètes	68
L. Dobrovolsky, Quelques allusions aux événements de 1825—26 dans les chansons populaires ukrainiennes	71
A. Popov, Un nid des decabristes (illustré)	74
M. Vassilenko, membre de l'Académie: Paul Poloubotok (à propos du 200-ième anniversaire de sa mort le 29 décembre 1724)	80

Matériaux et notices pour l'histoire de la vie sociale au XIX et au commencement du XX ss.

La vie à Kiev en 1849, par A. Stepovitch (p. 109). Une lettre de Bodiansky à Koulich, par P. Rouline (p. 111). Le journal „Kievskaja Starina“ au temps de la rédaction de Th. Lebedintsev (1882—1887), par I. Jytetsky (p. 113). A propos d'un inconnu (N. Kovalevsky), par M. Hrintchenko (p. 120). Des extraits de la correspondance avec A. Chakhmatov, par V. Parkhomenko (p. 125).

Bibliographie critique, p.p. 129—153.

Chronique, p. 155—175. Le mouvement scientifique ukrainien en dehors de la U.S.S.R. en 1914—1925, par W. D. Les archives centrales des documents anciens à Kiev, par Y. R. Le cercle historique archiviste auprès des archives gouvernementales à Tchernihov. Les archives des Capnistes, par M. Tkatchenko. La session de la commission or- thographique par Ws. H. Nécrologie	175
L'autobiographie de J. Novitsky	186
Lettre de A. Dorochkevitch à la Rédaction	191

План видань Історичної Секції Всеукр. Академії Наук див. на ст. 3.

ПЕРЕДПЛАТА р. 1926 НА НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК

„УКРАЇНА“

З ДОДАТКОМ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ:

За шість чисел „України“ (в п'яти книгах) з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1925 шість карбованців, за півроку 3 карб. 50 коп. (передплатники за перше півріччя 1925 р. одержать 4 числа „України“ в трьох книгах, передплатники другого півріччя—дві книги „України“ і „Науковий Збірник“).

За „Україну“ з додатком: „Наукового Збірника“ за р. 1926“, збірника „Київ та його околиця“ (що вийде з початком 1926 р.) і збірника „Чернігів і північне Лівобережжя“ (що має вийти при кінці 1926 р.) передплата (тільки за рік) 12 карб., В окремім продажі ці книги коштуватимуть значно дорожче.

Передплата на р. 1925 за шість чисел (в п'яти книгах) „України“ з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1924—шість карбованців; за півроку 3 карб. 50 коп.

(Передплатники на перше півріччя 1925 р. одержали 4 числа „України“ і „Науковий Збірник“).

Ціна окремого числа „України“ в продажі 1 карб. 25 коп.; число подвійне 2 карб.

Комплекти „України“ за 1924 рік (чотири числа в трьох книгах) з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1924“ коштують п'ять карбованців.

Передплата приймається в усіх відділах Державного Видавництва України: в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Вінниці, Кременчуці, Миколаєві, Херсоні, Первомайську, Зінов'євську (Єлсаветі), Прилуках, Ромнах, Золотоноші, Ізюмі, в Москві, Ленінграді, Ростові, Краснодарі, а також по всіх поштово-телеграфних конторах,—і в Редакції України.

Всі матеріали, книги, обмінні видання для „України“ і збірників треба надсилати на адресу Редакції „України“:

Київ, вул. Короленка 37, пом. 12-а, Історична Секція
Всеукраїнської Академії Наук.

05
У-45

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(6. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

~~3/41~~
Закінчено книгу 1 грудня

733719

✓ Державна історична
бібліотека УРОР

1925
книга 6

106
КИЇВ

Загального числа
книга 15

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється
Неодм. Секретар Академі
10 Січня 1926 р.

733719			
05	Україна		
У-45 Кавк. двохмі-			
сячкеск. українськ-			
кавська. Кн. 6. К,			
			1825
41285 Ч			
15.03.88571			

Київськ. Окрліт Ч. 13970
Держтрест „Київ - Друк“,
2-га друк. Пушкінська, 4.
Замовлен. Ч. 776 — 3.000.

1825—1925.

Сю книжку присвячуємо століттю декабрського повстання. Ряд інших видавництв в цілім Радянським Союзі і на Україні зокрема присвятив спеціальні видання—почасті вже випущені, почасті ще в друку—виясненню сього многоважного, в розвитку революційної ідеології, моменту старого життя. В ряді інших публікацій, матеріал зібраний в сій книжці, повинен послужити його освітленню, а ще більше—притягненню уваги дослідників до місцевих українських умов, в котрім виникло се повстання—до останнього вияснення поставленого тут питання:

Українські декабристи чи декабристи на Україні?

В якій мірі декабрське повстання було звязане з соціально-економічними і національними умовами українського життя? Яке значіння мало воно в розвитку подій, що протягом отсього століття 1825—1925,

від початків романтичного націоналізму і народництва,

через соціально політичні схеми кирило-методіївців,

привело нас до нинішнього реального факту—до робітничо-селянської української держави, до соціалістичного будівництва в рамках радянської федерації, в котрім ми тепер на різних ділянках життя беремо участь?

Після недовгого, але гострого занепаду наукової роботи, спричиненого тяжкими умовами горожанської війни, пошести й голоду, наступають знову сприятливіші обставини, і наш журнал в ряді інших факторів нового культурного руху, спішить відроджувати й будити дослідчу роботу на полі нашої науки, використовуючи пам'ятні дні, що приводять нам під розвагу і аналіз різні стадії сього тяжкого і тернистого, але славного і побідного столітнього шляху революційної мисли і революційної дії.

Святкувалисьмо п'ятдесятиліття колективної київської праці над відтворенням соціальної історії України, так як вона переломилася в поетичній уяві народу і могла служити, на гадку тодішніх діячів, операціям для революційної організації мас.

Присвятилисьмо одну з чергових книжок Шевченкові, другу—Костомарову, як представникам української революційної гадки середини століття.

Одну з найближчих присвятимо п'ятдесятиліттю місії Драгоманова: його виїздові закордон для звязку з загальним революційним рухом, для заснування революційного українського органу, що виявляв би вільні змагання України, і zarazом давав би їй програму і план.

За нею прийде черга на Франка—з нагоди десятиліття смерті сього найталановитішого і найзаслуженішого з наступників Драгоманова, що приготувляли прихід першої революції.

Ювілей сеї „генеральної репетиції великої робітничо-селянської революції“ ми як уміли теж відсвяткували.

Ся серія поминок принесених сими роками помітно причиняється до розрухання наукових, дослідчих інтересів в широких кругах наших—виходячи далеко за професійні наукові сфери. Ми сподіваємось, що коли вона завершиться в наступаючій році, ми побачимо перед собою не тільки цілком показну літературу, значну кількість матеріалу, масу

цінних спостережень,—але і цінні кадри робітників, які поведуть далі роботу, аналізуючи сей матеріал, приводячи в зв'язок відокремлені помічання і констатування, і дадуть нам нову, більш конкретну і реальну, не розірвану, а зв'язану історію сього походу українського економічного і політичного розкріпощення, соціального і національного визволення, довершеного протягом сього пам'ятного, єдиного в нашій історії століття.

Схему ми маємо, принаймні в головних рисах.

В загальних пунктах уявляємо собі, як зріст продукційних сил і засобів шукав собі визвольних гасл і організаційних форм то в традиціях старої української, селянсько-міщанської і дрібно-шляхецької визвольної боротьби, то у візирях даних світовою революцією і зокрема французьким соціалізмом, від Бабефа до Сен-Сімона і Прудона. Знаємо який інтерес декабристське повстання викликало в Кирило-Методієвським гурті, і яким пієтизмом окружав сих мучеників свободи Шевченко в своїй творчості. Знаємо як паралельно відбивались серед українських діячів 1870—80 р.р., що вважали себе спадкоємцями кирило-методієвців, з одної сторони—ідеї Фур'є, Прудона і Маркса, з другої—висліджування тої традиційної нитки, що „тягнеться в нашому мужицтві“, мовляв Драгоманов, і повинна послужити до сплетення народньої української традиції з новим європейським визвольним рухом (передмова до „Громади“ 1878 р.—Истор. П'єсни Малорусскаго Народа 1874—5, „Політ. Пісні“ 1883—5). Знаємо беззастанні шукання спільної лінії і спільного фронту з великоруським визвольним рухом, і zarazом—силкування якось розминутися з невгавущим російським централізмом, вимежувати собі самостійне місце і свободний рух у спільнім поході до національного і політичного визволення, забезпечення повноти національного життя в автономній чи незалежній Україні, соціалістичній федерації чи „Вільній Спілці“—якому се тоді уявлялось.

Знаємо в загальних рисах, в загальній схемі. Але приходить крайній час на те, щоб узброївшись досвідом останніх літ, з високостей нинішніх соціальних і національних досягнень переглянути детальніш весь сей столітній процес та заповнити сю схему твердим реальним змістом. Розглянути різні течії—традиціоналістичні і універсалістичні, демократичні і соціалістичні, опортуністичні й радикальні. Пошукати під ними реального класового чи продукційного ґрунту, вислідити впливи реальних економічних і соціальних змін в еволюції сих течій, в їх успіхах і розчаруваннях, в спробах ширшого синтезу („єдиного національного фронту“), що виникали від часу до часу, і в диференціюваннях їх по лініях економічних і класових різниць, що наступали по тих спробах.

Пророблення сеї роботи, неминуcho потрібної навіть для того щоб оцінити й уяснити собі нинішні досягнення в процесі громадського і національного будівництва, стає черговим і невідхильним обов'язком наукових сил скупчених в наукових установах Радянської України, в дослідчих катедрах, зокрема—їх аспірантури, що з року на рік так помітно зростає, в числі і в науковій підготовці. Я сподіваюсь, що нинішня поминка наша послужить також імпульсом нашому науковому молоднякові на тих широких шляхах, що по всіх попередніх негодах починають стелитися перед ним, власне перед ним—черговим науковим кадром нашого краю. Я сподіваюсь, що за рік се він уже виступить перед нами з пробами серйозного наукового аналізу нагромадженого матеріалу з важними гадками і спостереженнями над тим столітнім процесом, що привів радянське громадянство, наш робітничо-селянський народ на нинішні позиції.

Так нехай буде.

Мих. Грушевський.

1825-й рік на Україні.

1825-й рік на Україні пройшов під ознакою не просто лише відгуків того, що скоїлось на півночі, коли власне почалась сумна „Миколаївська доба“. Треба нам рішуче відмовитися від тверджень старої історіографії, і уявити собі революційний рух 1825 р. на Україні не лише як сторінку історії „підготовки повстання в Петербурзі“.

Ми знаємо, що „південна Росія“ того часу жила своїм особливим життям, яке мало свій своєрідний вплив на майбутнє царської Росії.

Прилучивши Новоросію й Крим, Росія вступила в нову економічну фазу: для неї відкрилися нові, дуже привабливі можливості через придбання „чорноморської скважини“. Значіння цієї „скважини“ добре усвідомили раніш, ніж інші катерининські вельможі „із южан“, як, наприклад, кн. М. В. Репнін та Безбородько.

Разом із завоюванням і заселенням чорноморського степу торговельний капітал рушив на південь, пильнуючи розвиток торгівлі. Історія новоросійської колонізації, швидкого відбудування нових міст—Херсона, Миколаїва, Катеринослава, Одеси—це історія неупинного зростання нових економічних факторів, що характеризують нову добу в історії царизму і являють собою внутрішні противенства.

Майже одночасно з досягненням „чорноморської скважини“ було, як відомо, скасовано внутрішні митниці, і це сприяло швидкому розвитку торгівлі. На південь, до Чорного моря, почали возити ріжний крам, „богатства девственной страны“, за виразом Сперанського, цеб-то сировину: хліб (зерно), льон, худобу, шкіри, щетину, насіння. Кожен більш-менш заможний поміщик, або просто колоніст бере жваву участь у постачанні цих продуктів для заморських кораблів. Торгівля й збут зростають надзвичайно швидко, настільки, що чужоземці навіть висловлюють думку, що нові міста в недалекому майбутньому розвинуться в найважливіші центри всесвітньої торгівлі.

Торговельний капітал набирає з початку XIX ст. надзвичайної сили й ваги на півдні Росії і починає торговельну експлоатацію народньої праці: він стає за справжнього організатора життя. У всіх галузях народньої економіки ми відчуваємо його ролю: зростає збут продуктів до моря, притягаючи численні армії продавців, посередників, крамарів, портових робітників; за впливом цього збуту зростає поміщицьке господарство, і не лише зростає, але прагне до поліпшення техніки; за тим-же впливом зростає місцевий ринок, втягаючи сільське ремесництво до грошового обігу.

За відомостями Семьонова¹⁾, вивіз краму з чорноморських портів за двадцять років від р. 1768 до 1780-го зростає на 129%, в той час, коли вивіз з балтицьких портів зростає тільки на 44%.

Особливо швидким темпом пішов розвиток торговельного капіталу в період 1780—1804 р., коли ріжноманітні зовнішні обставини цьому спри-

¹⁾ А. Семенов, Изучение исторических сведений о российской торговле и промышленности т. III, стор. 47.

яли: в країнах Заходу відчувається велика потреба в східній сировині—найбільше в збіжжі,—як наслідок періодичних „голодних полос“, а також у зв'язку з індустріальною революцією в Англії, а потім і на Континенті. Збут збіжжя набуває такої великої ваги, що захоплює все більш і більш широку територію: в збуті беруть участь вже (1802—1803 рр.) досить далекі від моря країни, як Харківська й Воронізька губернії, звідки вивозять пшеницю—„арнаутку“.

Швидкий зріст торгівлі, що припадає на роки 1780—1804, відзначив в історії Росії епоху, що її вже Сперанський називав „золотим веком“.

Економіка цієї „золотої епохи“ заховала в собі й причини тих соціально-політичних змін, що визначили початок ХІХ століття в історії Росії, і тих катаклізмів, що їхній загальний нарис ми й розпочинаємо зараз.

Тіж самі зовнішні причини, що сприяли швидкому зростанню торгівлі на півдні Росії, незабаром і спричинилися до занепаду цієї торгівлі. Вже з перших років нового століття починається криза в загально-європейській політиці.

Боротьба молодой французької республіки з європейською реакцією, а потім велетенська боротьба між Англією й Францією відбилися на торгівлі всіх європейських держав так, як і на торгівлі Росії. Значіння цих змін було особливо гостре для Росії, де своєрідна економічна політика уряду сприяла тому, що не індустрія давала рух торгівлі, але, навпаки, зовнішня торгівля обумовила характер і розміри промисловости. 1802—1807 рр. головним споживачем російського краму була Англія. Але від 1804 р. Росія вступає до спілки з Австрією й Прусією проти Франції, а це привело до капітуляції перед останньою і до приєднання, з вимог переможця, до континентальної блокади.

Не-що давно року 1911—1912-го, коли праці М. М. Покровського були новиною, існували ще сумніви—чи була для Росії корисна континентальна блокада? Але тепер для історика це питання не є проблема: ми гаразд знаємо, що корисність або шкідливість блокади залежали від ступеня промислового розвитку країни і що через це саме блокада мусіла на якийсь час бути могилою для торговельного капіталу Росії.

Справді, ми знаємо, що вже року 1808 загальна сума торговельного обороту зменшилась супроти 1806 р. від 120 мільйонів карбованців до 83 мільйонів.

Але дуже скоро виявилось, що і в Росії континентальна блокада мала ворогів і прихильників. Проти неї висловились представники великої аграрної буржуазії—між ними Кочубей і Новосильцев, що були великими українськими поміщиками. Але середня буржуазія, що існувала не стільки від вивозу, скільки від внутрішнього ринку і від торговельного посередництва, блокаді співчувала, бо вона давала їй несподівані прибутки.

Цьому сприяв іще й той факт, що чорноморська торгівля в деякій мірі продовжувала своє існування підчас блокади, зважаючи на контрабанду, що набувала на півдні—в приморському районі, а також на південному заході—по старих континентальних шляхах за ці роки великої ваги. Тут треба підкреслити, що і в цій контрабандній торгівлі жваву участь бере як раз середня буржуазія: попереду йшли фахівці торгівлі—посередники й фактори із євреїв, міщан, німецьких та чеських (на Волині) колоністів, за ними тягнулося середнє й дрібне українське панство—оці всі класичні Лукашевичі, Іваненки, Терещенки, Остроградські, Лизогуби. Вони як раз і становлять ту, за виразом Сперанського, „грозну чорноземну силу“, що провадила свою власну, тверду лінію в економічній політиці, инколи дуже мало зважаючи на політику уряду, а инколи заявляючи протест і опір цій політиці.

На жаль, ми ще дуже мало маємо певних джерел, що дали-б нам можливість правдиво змалювати змагання середньої української буржуазії в зв'язку з континентальною блокадою. Наші твердження в цім питанні інколи набувають, правда, великої наявності¹⁾, але обґрунтування їх документами—справа дуже нелегка.

В кожному разі безперечний факт, що на Україні були широкі й численні групи населення, які мали значну користь від того, що уряд оголосив боротьбу з англійським крамом. Від того, що цей крам зник, виграв свій крам, виграла своя, хоча-б іще дрібна й непомітна, хоча-б лише кустарницька промисловість. Замість англійських фабрикатів з'являються свої „отечественні“ і серед них не аби-які „отечественні“ сукна мають оборот не гірше, як славнозвісні „аглицькі“. Де-які розсипані й коротенькі, ще не систематизовані відомості²⁾, свідчать про безперечне піднесення внутрішньої торгівлі виробництва на Україні за роки блокади.

До того є багато причин. Ми знаємо, що в Одесі, з легкої руки французьких капіталістів, що прибули сюди на кінці 90-х років, з'являються невеличкі, але дуже плідні підприємства купців з євреїв та міщан, які заводять маленькі, але добре устатковані „мануфактури“. В Ромнах і Кременчуці на Полтавщині, в Ніжині на Чернігівщині з'являються артілі й підприємства що до обробки вовни, в Сумах на Харківщині і в Миргороді на Полтавщині, обробляють шкіру і, як писав молодий Капніст, так тонко, що вона виглядає не гірше, ніж „гамбургський товар“. В Решетилівці обробляють смушки, в Золотоноші—топлять сало.

Від р. 1802—1803-го ми вже маємо відомості про „заводи“ на Україні. На першому місці що до кількості й розмірів стоять гуральні. Вони були, за словами Кошелева, „жемчужиною помещичьего бюджета“, і майже кожен поміщик „купив“ або вироблював „горячее вино“: на одній Чернігівщині з відомостів р. 1802-го³⁾ було 41 „великих“ завода (не рахуючи невеличких „винокурень“, що їх мали для власного споживання). На другому місці були заводи салотопні—миловарні й свічні. Від Аксакова⁴⁾ знаємо, що одеське мило в Петербурзі і Москві заміняло „аглицьке“, а „ніжинські свічки“ фігурують майже в кожному рахункові таких гранненьорів, як Юсупови, Рєпніни, Кочубеї, Строганови. Багато було селітряних заводів,—на одній Полтавщині 26. Були на початку століття вже й фабрики й заводи важкої індустрії, і не лише державні, але й приватні: на Чернігівщині р. 1802-го було 2 сукняних, 2 парусових, 1 полотняна фабрика, 14 вапняних заводів (з них лише 1 державний) 12 шкляних (6 державних), 3 мідноливарні, 3 залізоливарні. З відомостів, що збиралися по Україні р. 1804-го для „візитатора“ Харківської шкільної округи І. Ф. Тимковського, видно, що в Миргородському повіті на Полтавщині було 55 гуралень і 10 броварів, були й кінські заводи і найбільший з них належав батькові декабристів Ів. Матв. Муравйову-Апостолу.

Поруч із цим широко розвивалося кустарництво по містах, по селах, навіть по хуторах. В ті-ж роки, —оповідає Аксаков,—по де-яких

¹⁾ Як от, напр., М. І. Яворський на стор. 140 I випуску „Україна в епоху капіталізму“, каже: „Проти дії англійської монополії й виступила в Росії „французька партія“ українських поміщиків і російських промисловців і торговців: перші, щоб зрівноважити чорноморську торгівлю з балтицькою, другі, щоб збільшити російське виробництво, що душилося за напливом англійських фабрикатів на російський ринок“.

²⁾ З виявлених фамільних архівів, наприклад, Рєпніних, іспогадів,—як, напр., спогади родини Капністів, з нових листів Каразіна та инш.

³⁾ Див. „Труды Полтавской Учен. Архивной Комиссии“, вып. XIII, стор. 108—110.

⁴⁾ Аксаков, „Исследование объ украинских ярмарках“.

містечках і селах закладають торговельні артілі з міщан і селян, що провадять своєрідну й дуже типову „торговлю“ на обмін усякої „ерунди“— голками, вошиною, нитками, пір'ям, усякими мідними й бляшаними „бездѣлушками“.

Знаємо також, що поширенню торгівлі щастили заходи уряду й самого населення до поладження добрих шляхів. Допомогали тут і старовинні суто-українські засоби: крам возили суходолами, вишукуючи все нові й нові шляхи; закладалися нові чумацькі гурти. Євреї закладали регулярні „оказії“ на „балагулах“ і „форшпанках“ аж до Кам'янця, Минська, та від Одеси аж до Саратова; навіть звичайні „дядьки“ ходили по три-чотири вози враз „у Крим і в Одес“. Допомогали й водяні шляхи: користувалися вже Березинською системою й Огінським каналом, сплавляючи крам аж до Риги. Користувалися й головною артерією—Дніпром; р. 1807-го відкрито навігацію навколо неприступної до того часу перешкоди—Ненаситецького порогу. Відкрився якийсь ажіотаж в справі поладження водяних шляхів: навіть дрібні поміщики робили проекти, як от Руновський під Полтавою мріяв,—чи можна пристосувати до навігації Ворсклу і Бистрик,—а в Кременчуці купець Поддеречін робив „прожекти“ до використання „стремлинь мѣлкихъ рѣчекъ“.

Від того-ж часу ми маємо де-які (хоча й не завжди докладні, але дуже характерні) відомості про „французькі симпатії“ українського панства й міщанства; здебільшого свідки говорять про ту „повагу“, якою користувався ватажок французької буржуазії серед поміщиків і купців. Так, дочка поета В. В. Капніста, миргородського поміщика—С. В. Скалон в своїх спогадах¹⁾ каже, що дорослі—її батько й дядьки любили балакати про французів і Наполеона, при чому инколи висловлювались про останнього, як про „умнаго челоуѣка“. Знаємо ми також, що на обідах і вечірках инколи проголошували тости за Наполеона,—навіть тоді, коли в цьому була небезпека²⁾. Розуміється, симпатії до Наполеона виходили не від шляхетської романтики, а виростали на ґрунті жорстокої правди життя. „Творили легенди“ про французьке військо, яке чемно поводитися на селах Волині і яке всім несло „прибыль и свободу“ не фантастика і не романтичні оповідання, а найбуденніша прозаїчна дійсність. Усякі „коммерческія вождѣлнія“, „упованіе прибылей“—ось де був добрий ґрунт цих „легенд“.

Цілком зрозуміло, що на всякі зміни урядової політики молода, що тільки народилась українська, „південна“ буржуазія—оце „малороссійское дворянство“, „малороссійское купечество“ починало реагувати,—инколи досить гучно, й тим викликало тривогу в урядових колах.

В маєтках Полтавщини й Київщини, в „особняках“ і готелях Одеси теж розмовляють про „несовмѣстность коммерціи и рабства“, як і в Петербурзі.

Сперанський, заховуючись за „благодѣтельными“ й „вѣрнопопданныѣйшими“ фразами писав: „Какое, впрочемъ, противорѣчіе: желать наукъ, коммерціи и промышленности и не допускать самыхъ естественныхъ ихъ послѣдствій; желать, чтобы разумъ былъ свободенъ, а воля въ цѣпяхъ“...

А в Хомутці, на Миргородщині, „в гостинной, за круглымъ столомъ“ майбутній декабрист Матвій Муравйов-Апостол, прочитавши родині й гостям сентиментальну книжку, починав розмову про ту-ж „коммерцію“ й ту-ж „свободу“.

¹⁾ „Историч. Вѣстникъ“, 1891 г., май, іюнь, іюль.

²⁾ Так відомого В. А. Лукашевича, миргородського поміщика, зо якого ще скажемо далі, обвинувачували в тім, що він проголосив р. 1807-го тоста „за здоровья Бонапарте“ (Про це в „Кіевск. Стар“. 1903, декабрь, стор. 137).

Брати Капністи розмовляли „жарко“ про те-ж саме в Кишинях (під Миргородом), в гостині у катерининського вельможі Д. П. Трошинського; і слухали їх молоді Капністи, слухав їхній приятель і одноліток—майбутній декабрист майор Микола Лорер.

„Домъ Трошинскаго,—пише в своїх записках ген. Михайловський-Данилевський,—служилъ въ Малороссіи средоточіемъ для либераловъ; тамъ находились безотлучно одинъ изъ Муравьевыхъ-Апостоловъ, посланный впоследствии на каторгу, и Бестужевъ-Рюминъ, кончившій жизнь на висѣлицѣ“. ¹⁾

Такі розмови, точнісінько за таких умов, провадилися в Каменці, у Давидова...

Перед „нашествіємъ дванадесяти языкъ“ закінчився процес класової диференціації на Україні, визначивши ту історичну й неминучу роль, яка чекала українське шляхетство. Українське шляхетство так, як і північне, звязане й обмежене в своїх змаганнях відомою дворянською напів-бюрократичною організацією за законом 1775-го р., хворіло на лібералізм.

Цей лібералізм мав під собою дуже певний і „законный“ ґрунт; його природою були противенства всього дворянсько-бюрократичного режиму епохи—вимогам економіки. Дворянству робилося душно й тісно в умовах цього режиму. На Україні, як і на півночі, дворянський лібералізм перш за все виходив з самооборони проти терору бюрократії.

Перша історична форма цього лібералізму—змагання до поліпшення стану селянства.

Року 1783-го вищезгаданий В. В. Капніст, як відомо, написав з приводу наказу цариці про закріплення селян оду: „На рабство“, що, як розповідають сучасники, „ходила по руках“ „переписувалась в мініатюрні зшитки“: її знала майже кожна письменна людина, її „твердили юноши“ й тоді, коли прийшло „дней Александровыхъ прекрасное начало“, і її остаточний вислов—надія—„прорвется въ тѣхъ краяхъ стенанье и съ счастьемъ вольность процвѣтетъ“, лунав як програмовий заклик ліберального панства.

На жаль, нам невідомо, чи багато сучасників знало, що цей-же самий Василь Капніст р. 1791-го, підчас подорожування по Європі, мав розмову з пруським міністром, відомим Герцбергом про те, що земляки його бажають виступити проти „тиранії російського правительства і князя Потемкина“, і сподіваються допомоги від Пруссії. ²⁾

Лібералізм українського панства найбільш яскраво визначився як раз в роки, що безпосередньо йшли за роками блокади і війни з Францією. Блокада, війна, загальна руїна були доброю школою, що виховала й зміцнила цей лібералізм. Тоді цей лібералізм набирає й націоналістичного кольору: за ці роки розквітається грізна сила проти русифікаційної політики царизму—українська література, в якій гучно, гордо й радісно лунала жива народня українська мова. З цим одночасно виступає українське панство на захист своїх шляхетських прав.

Безперечно, головна роль в цьому рухові належить полтавському дворянству, що найгостріше реагувало на замахы уряду встановити „єдинообразіє“. Не забуваймо, що тоді Полтава, маленька, непомітна, закинута в степу, несподівано робилася центром відродження націоналістичних і політичних змагань. В Полтаві народився, в Полтаві жив і служив „попечителемъ богоугоднаго заведенія“ той небагатий шляхтич, що його

¹⁾ „Русская Старина“, 1900, Октябрь.

²⁾ М. С. Грушевський, Ілюстрована Історія України, стор. 482.

устами заговорила народня мова в літературі—батько українського письменства Іван Котляревський. Він же був і „церемоніймейстером“ на дворянських виборах, був дуже близький до дворянських проводирів, що мали „силу“ і „вплив“ не тільки в межах Полтавщини.

В Полтаві навколо нового (3-го) „малоросійського генералъ-губернатора“, князя Миколи Григ. Репніна-Волконського (рідний брат відомого декабриста) зорганізовалося ядро українського лібералізму. За Репніна служили: „правителемъ канцелярії“ — М. М. Новиков, відомий масон, „чиновникомъ особыхъ порученій“ — Д. М. Бантиш-Каменський — автор „Історії Малоросії“ та А. І. Чепа. Цей останній склав, за дорученням Репніна, записку про шляхетські права українського дворянства. В цій записці провадилась думка, що останніх не слід нехтувати й ставити нижче від російських; характерно, що ця записка являє собою справжню й ретельно зроблену наукову компіляцію з книги Хведора Любія „Картина Росії“ (1807 р.) і з різноманітних документів, що, на думку автора, стосуються до історії „Южной Росії“.

Тоді ж в Полтаві відомі були: кн. Сем. Мих. Кочубей—миргородський маршалок, Пл. Як. Лукашевич—багатий поміщик, невтримний збирач стародруків і рукописів, другий Лукашевич Вас. Лук.—перейславський маршалок, той самий, що його на слідстві декабристи називали, як і Новикова одним із фундаторів „Малоросійського общества“. Підчас виборів і нарад приїздили Капністи, Ів. Матв. Муравйов-Апостол, батько декабристів, син якого Матвій служив за ад'ютанта при тому ж кн. Репніну. Капністи, Муравйов, Трошинський, Лукашевич, Кочубей і Г. А. Полетика, син відомого депутата в Комісії 1767-го р. становили на всіх нарадах „ліву“—ліберальну групу. Лібералізм їхній був дуже „черноземним“: всі вони були поміщики, що жили на ренту з земель, всі їхні „проєкти“ найчастіш виходили з міркувань про вигоди й невигоди, які має полтавська та миргородська пшениця, запродана через Євреїв, або через „ловкихъ Грековъ“ до Херсону або Одеси.

Потреби реформ що до полегшення кріпацтва вимагали економічні інтереси: що більше зростала роля чорноморського експорту в економіці країни, то більше перекопувала вона поміщиків що до переваги вільної праці над кріпацькою. Та ще й інші були докази того,—там біля моря, в тій чарівній Новоросії вільно перебувало багато втікачів з півночі,—вже Новоросію називали „невінчаною губернією“, що приваблювала до себе хомутецьких або кишинських „подданныхъ“ перспективою вільного й доброго заробітку.

Вже й на Україні повстала примара того явища, що вносило руїну в поміщицькому господарстві південних російських губерній; почався „неземледельческий отход“ селян, разом з цим скорочується площу ріллі і з'являються зайві робочі руки.

„Отверстие“ для товарів и капиталов,—каже з цього приводу проф. М. М. Фирсов, стало делаться „отверстием“ и для обездоленного рабочего люда, раньше со зла-горя шедшего на Дон и Волгу—при закрытии же окрепшим государством старых путей к лучшей жизни двинувшегося к Черному морю, в Новороссию добывать себе „деньги“ и не кистенем, как добывались им встарину „зипуны“, а трудом, требовавшему его рабочей руки капиталу“.

Війна 1812—1815 р. надала де-якої руйнації в стані поміщицького господарства: зменшився збут зерна за кордон, повстали перешкоди в експорті, дворянство втрачало на робочих руках. Влітку р. 1812-го всі поміщики на Україні мусіли брати участь в організації „малоросійського ополчення“. Поміщики мусіли ставити своїх „подданныхъ“ на свій кошт и

до „ополчення“: на Правобережжі вербували кінноту, на Лівобережжі — мішані полки. По-за цим українське дворянство не позбавлялось обов'язку давати своїх кріпаків до москалів, до загального війська, — теж на власні кошти. На жаль, матеріяли до організації цього „ополчення“, що переховуються в архіві Міністерства внутріш. справ в Ленінграді, ще не знайшли дослідувача, і тому ми ще дуже мало знаємо про вплив цієї величезної й довготривалої мобілізації на загальний темп життя. Але знаємо, що вона спричинилася до руйнації господарства й промисловості і що дуже довго країна позбавлена була можливості перейти до мирного стану, — бо багато людей було озброєно ще в 1815 та 1816 рр.

Поруч з цими труднощами скоро сталося нове лихо: починає падати попит на зерно в Європі. Причиною того, як відомо, були добрі врожаї на Заході і загальне поліпшення умов після війни 1812—1815 рр. Європа вже робила спроби жити і без східного збіжжя. З початку 20-х років починається різкий занепад хлібного експорту — ціни на збіжжя раптово знижуються. Найбільш скорочує споживання східного збіжжя Англія, де, як знаємо, уряд оголошує ще так звані „хлібні закони“, — що ними встановлюють охоронне мито на привозне збіжжя.

За наведеними в праці Покровського¹⁾ відомостями знаємо, що року 1825-го експорт збіжжя проти року 1817-го знизився більше як на 55%: року 1817-го вивезено 2.338.462 чвертки пшениці, 1825 — лише 973.189 чверток. За той-же час ціни на пшеницю дійшли до 60%. Одночасно падає експорт іншої сировини.

До цих втрат треба додати ще й всякі, так-би мовити, космічні злидні — жорстока пошесть серед худоби, поширення шкідників, часті нальоти саранчі, страшні морози, а влітку — посуха.

В доповіді міністра державного майна за 1825-й рік ми читаємо: „Въ 1825 году въ Новороссіи едва имовѣрная зима истребляла скоть до того, что жители и полиція съ трудомъ успѣвали зарывать скотскіе трупы: число павшихъ головъ рогатаго скота достигло 220 тисячъ, овець — 610 тисячъ; падежъ в предшествующіе и послѣдующіе годы опредѣлялся въ 25 — 30 тысячь для рогатаго скота и отъ 2 до 11 тысячь для овець“.

Як наслідок цього — низькі врожаї. Зі слів тої-ж доповіді виходить, що „совершенно избыточныхъ урожаевъ у насъ никогда не бывало. Съ 1803 по 1825 г. недостатокъ хлѣба ощущался непрерывно въ разныхъ мѣстахъ“. Найкращий з передреформенних статистиків Арсен'єв подає відомості про „сженіе лѣсовъ подъ луга и пашню, дробленіе пахотной земли на слишкомъ мелкіе участки и распространеніе пашни за счетъ луговъ, отчего землѣделіе наше находится въ изнемогающемъ состояніи“. На його думку, хліборобство скрізь іде до катастрофи: „благодарное плодотвореніе — четырехполье, травосѣяніе, введеніе корнеплодовъ и другія новшества встрѣчали препятствія въ недостаткѣ капиталовъ и въ зависимости помѣщичьего хозяйства отъ разореннаго крестьянскаго; молотильныя снасти и сѣялки представляли только ненужный расходъ при избыткѣ рабочихъ рукъ“. Становище селян, робітників і дрібних міщан було важким.

Селянство на Україні на початку XIX століття переживало добу найвищої експлоатації своєї праці з боку поміщиків, а козаки були під тягарем важкої фіскальної системи уряду. Поміщикам належало не лише право розпорядження долею кріпаків, але й дуже широке право юрисдикції; дуже широко й сміливо користувались поміщики правом місячини, руйнуючи до-щенту селянське господарство і роблячи с селянина довічного батрака. Поруч із цим поширюється торгівля кріпаками: на відомі

¹⁾ В. Покровскій, Историко-статистическія свѣдѣнія о русской торговлѣ.

ярмарки „людей“ в Росії найбільше приводять „краму“ з українських губерній. Панщина майже скрізь в „послефранцузские годы“ відбирала три й чотири дні на тиждень. Особливо важким було становище селянства на Правобережжі, де існувало ще дуже суворе польське звичайове право. Сучасники малюють сумну картину зруйнованого й пограбованого селянського господарства. У того-ж Арсенєва читаємо про те, як-що року збільшується „бродяжничество и нищенство“; сам цар Олександр підчас подорожування р. 1823-го звернув увагу на те, що „поля плохо засѣяны отъ оскудѣнія зерна... На станціяхъ великое количество нищихъ“. Від р. 1815-го маємо дуже цікаве свідчення про становище селянства—„донесеніє“ посланої для екзекуції в маєток Кочубея Кочубівку на Херсонщині комісії, що складалася з херсонських урядовців. „Никакая экзекуція,— читаємо в „донесеніі“¹⁾,— не можетъ произвестъ толико сильнаго состраданія о челоѣчествѣ, какъ теперешнее состояніе крестьянъ. Дома у нихъ пусты, безъ крышъ, безъ оконъ и даже безъ дверей. Хлѣбопашествомъ въ семь году не занимались ни для помѣщика, ни для себя; хлѣба вовсе не имѣютъ; во дворахъ нѣтъ ни скота, ни птицы. Малолѣтнія дѣти изнурены нуждою и пищею; незадолго передъ симъ крестьяне болѣли повально“.

Селянські бунти після війн 1812—1815 рр. були звичайним явищем.

Цілком зрозумілий тому ліберальний рух, що визначився за ці роки спочатку серед дворянства й купецтва, а потім і серед інших шарів суспільства.

За українським дворянством ще на кінці XVIII ст. встановилася репутація „вольнодумства“, що в Петербурзі дуже часто звязували з „мазепинством“—цілком влучно, бо ми вже бачили, що в цю саме епоху зростає національна свідомість.

Полтавське дворянство зокрема мало в Петербурзі славу „людей не довольных“ і „новаторов“. Воно саме, середнє полтавське дворянство, а не далекі від нього російські гран-сеньйори, як Кочубей (Виктор Павлович) та Воронцов являли собою кадри цього „мазепинства“.²⁾ Вперше виявили вони свою опозиційність і організованість підчас формування „міліції“, що упереджувала на Україні вищезгадане „ополченіє“ р. 1806-го. Вони зуміли взяти командуючі пости поміж „опальних“ урядовців: недаремне-ж міліція викликала таку небезпеку в Ростопчина, який подав про це записку цареві (р. 1806). Матвій Муравйов-Апостол згадає, як жваво всі його родичі й сусіди розпочали закладати міліції і як батько його „опальный“ вельможа, їздив, яко „окружной начальникъ милиціи“ до відомого М. І. Кутузова до Києва. Кутузов те-ж був „в опале“, те-ж „фрондировал“ і служив у міліції.

Підчас дворянських зборів в Полтаві згадана вище група „лівих“ мала неофіційні зустрічі й наради; в ті роки в Полтаві перебували відомі потім учасники декабристського руху—приїздили ген. М. Ф. Орлов, поручик Вегелін, Пестель, Лорер, Бестужев-Рюмин.

Репутацією „либерала“ користувався і „малоросійській генераль-губернаторъ“ кн. М. Г. Репнін. Цей великий пан-сибарит, невдалий, недбайливий адміністратор, був зовсім поганим господарем; він не менше Муравйових і Капністів відчував на собі всі прикrostі нової економіки: його маєтки давали надто мало грошей, що в них він мав завжди велику

¹⁾ Архив Мин. Юстиціи, дѣло 1815 г., № 5280.

²⁾ М. І. Яворський помилково вважає, що Кочубей і Воронцов були виразниками „народного лібералізму українського дворянства“ (Україна в епоху капіталізму, в. І, стор. 195).

потребу — врешті, як знаємо, мусів „позичати“ із державної скрині. В його паперах ¹⁾ знаходимо гіркий для людей його верстви висновок, що вийти із тяжкого стану можливо лише за умов „закономъ содѣянного измѣненія крепостного сословія“. Року 1818-го Репнін виступив перед полтавським і чернігівським дворянством з промовою про потребу де-якого обмеження дворянських прав на селян, хоча-б до тих розмірів, що їх було здійснено р. 1804-го в Остзейському краю. Тон цієї промови був надто мирний і лагідний, але, проте, вона зробила тривогу в Петербурзі: „Духъ Журналовъ“ було „прихлопнуто“ тому саме, що в ньому було надруковано промову Репніна. І не дивно, бо пануючі кола гаразд розуміли, що генерал-губернаторські міркування були відгуком змагань чорноземної фронди!

В ті роки цей чорноземний лібералізм вже шукав і знаходив собі більш глибокий ґрунт: вже в Харкові, в молодому університеті з'явився перший шеленгінський гурток, а харківські й ніжинські студенти розвозили на вакаціях по поміщицьких кутках цілі товстенні зшитки заборонених „віршів“ і статтів. Майже по всіх більш-менш значних центрах України народжуються масонські ложі й гуртки.

Акад. С. О. Єфремов ²⁾ зазначає, що на Україні масонство мало добрий ґрунт „досить вже прочищений попередньою історією“ і вважає, що масони на Україні мали всі можливості „справжнього впливу та широкого громадського значіння: цей попередній ґрунт становили українські брацтва. Але ми знаємо, що масонство на Україні з'явилося пізніш, ніж в інших краях, і раніш було скасоване заходами російського уряду. Першу ложу засновано було в Києві ще р. 1784-го (лога „Бессмертия“); у Києві-ж існувала ложа „Трех Колон“, в Кременчуці—„Минервы“, в Житомирі—„Рассеянного Мрака“ і „Wschodu Zytomirskiego“, в Дубні—„Совершенной Тайны“. Всі ці ложі належали до „Великого Польського Сходу“ і безпосереднього зв'язку з ложами російськими не мали. Р. 1817-го відомі ще ложі: „Евксинського Понта“ і „Трех Царств Природи“ в Одесі, „Минервы“ в Буцівцях на Поділлі, „Соединенных Славян“ в Києві, „Любовь к Истине“ в Полтаві, „Озириса і к Пламенеющей Звезде“ в Кам'янці.

С. О. Єфремов у згаданій статті висловив думку, що масонські ложі на Україні виявляли тенденцію „перетворитись на українське (курсив Єфремова) масонство і служити завданням українського громадського руху.“ ³⁾

Довести й навіть добре аргументувати цю думку Єфремову не довелося, бо для цього історик, безперечно, не має солідних матеріалів. Але вірно те, що і на Україні, як і в Росії, з масонських організацій вийшли фундатори революційних гуртків і товариств. В цьому розумінні найбільшої уваги заслуговують ложі: полтавська й київська—„Соединенных Славян“.

Ложу „Любовь к Истине“ було засновано в Полтаві р. 1818-го. Її фундатором й керуючим майстром був згаданий вже Новиков, „намісним майстром“ був те-ж згаданий кн. С. М. Кочубей, першим доглядачем був урядовець Тарновський, віткою був І. П. Котляревський, а серед членів ми знаходимо відомих вже Лукашевича, Капніста та ще двох братів (обидва дворянські „маршалки“) Олексієвих. Ложа ця звернула на себе пильну увагу уряду,—очевидно, тому, що до її складу увходили як раз представники „лівої“ полтавського дворянства. Про діяльність ложі ми знаємо мало і не можемо зробити висновок, що в цій діяльності були

1) Архів Репніних знаходиться в полтавському історичному архіві.

2) Масонство на Україні. „Наше Минувле“ 1918 р. ч. 3.

3) „Наше Минувле“, 1918 р., ч. 3 стор. 9.

якісь політичні змагання. „Метою ложі було, як з'ясовано підчас слідства над декабристами, затягати „дворянство малоросійское“ до політичної роботи, а спеціально—готувати членів до „Союза Благоденствія“,— читаємо в згаданій статті С. Єфремова¹⁾, але ми не маємо в матеріалах слідства над декабристами солідних і об'єктивних доказів цього,—бо, як і далі побачимо, абсолютно не можна брати на віру того, що говорив слідчим переляканий і фактично далекий від декабристів Матвій Муравйов-Апостол. Але полтавську ложу було скоро закрито,—вже 12 березня р. 1819-го, при чому кн. Рєпнін мусів виступати зі своїми „поясненнями“, в яких, виправдуючи адміністрацію, запевняв, що, поки він буде „управлять Малороссією, въ ней не откроется ни одной ложі“.

Той-же Лукашевич був майстром і київської ложі „Соединенных Славян“, що її було засновано теж р. 1818-го і яка мала своїм знаком хрест з написом „Jedność Słowiańska“. До складу цієї ложі увходили також майбутні декабристи—кн. С. Г. Волконський, кн. П. Трубецький і поляк гр. Густав Олізар, а також багато місцевої ліберальної шляхти.

Певних відомостей про те, що завдання цієї ложі виходили по за межі звичайного статуту масонських лож, ми не маємо, і той факт, що ця ложа також викликала небезпеку уряду, очевидно, треба також віднести до її складу.

В. А. Лукашевича вважали і вважають також за керівника „Українського товариства“, правління якого містилось в містечку Боришполі на Полтавщині (під Переяславом). Про це товариство говорили підчас слідства Матвій Муравйов-Апостол, кн. С. Г. Волконський, Бестужев-Рюмін. Всі вони говорили, що чули про це товариство від інших людей; Волконському говорив про нього підполковник Хотятінцев, що навів всі подробиці,—про особливий катехізис і про обстановку зборів товариства. Бестужев-Рюмін показав, що чув, ніби то товариство Лукашевича має на думці „соединить Малороссію съ Польшей“.

Інші декабристи—Пестель та Давидов, Сергій Муравйов-Апостол і Лорер висловились про чутки що до товариства дуже стримано. Слідча комісія, як відомо, визнала, що заснування Лукашевичем українського товариства лишається під сумнівом.

С. Єфремов вважав, що товариство все-ж існувало, „сусідуючи, з одного боку, „з масонськими ложами, а з другого, з таємними політичними організаціями того часу“ і що „посвідченням Лукашевича¹⁾ й інших можна йняти віри тільки в тому, що товариство не закінчило ще своєї організаційної роботи і не встигло широко розгорнути своєї діяльності“.¹⁾

Отже всі матеріали про декабристів, якими ми тепер, беручи до уваги розшуки Центрархіву РСФСР, збагатились, не дають нам права визнати правдивість міркувань С. Єфремова. Слідча комісія не помилялась, коли виправдала Лукашевича. Ніякого фактичного матеріалу для доказу існування Українського товариства вона не знайшла, та, мабуть, не мали його й ті, кого допитувала комісія. Ніяких серйозних підстав для твердження про те, що таке товариство існувало, ми й тепер не маємо. Цілком можливо, що більшість тих, що говорили про нього, змішували з ним полтавську масонську ложу; можливо також, що після її загибелі члени її де-який час заховали свій гурток; цілком можливо, що серед них і були плани заснування якогось нового товариства, але здійснити ці плани вони не спромоглись. І, мабуть, не грішив відомий в справі декабристів діловод слідчої комісії Боровков—людина поважна, розумна й

¹⁾ Ibid стор. 9.

²⁾ Цитована стаття, стор. 12.

¹⁾ Він рішуче відкидав всі обвинувачення.

прихильна до декабристів, коли записував: „Малоросійское общество намѣривались образовать изъ масонскихъ ложъ въ Полтавѣ бывший правитель канцеляріи военного губернатора Новиковъ и въ Полтавской губерніи маршал Лукашевичъ и предположили цѣлюю независимость Малороссіи, но остались при попыткахъ и общество не осуществилось“. ¹⁾ В такій-же мірі не можна не йняти віри й зізнанням на слідстві самого Лукашевича, що просто й ясно розповів про себе, про участь свою в масонстві, але рішуче й гаряче заперечував твердженням про існування товариства. А ми тепер гаразд знаємо, в яких не лише сумних, а просто таки страшних умовах допитували декабристів і як легко за цих чинів дуже поважні й, здавалося-б, мужні люди, втрачували й мужність, нлєсність, і поміркованість і наговорювали на товаришів...

Усі гадки й домислювання про це товариство Лукашевича, звичайно, рясне свідчать про те, що тоді національна свідомість українського двомнства зростала не днями. Про українську старовину, про старі „воль-і усті“ й права знали і говорили скрізь. Відомий ген. Михайловський-Данилевський, що перебував тоді зі своєю бригадою в Кременчуці, говорить: „Я не находилъ в Малороссіи ни одного человека, съ которымъ мнѣ удалось говорить, выгодно къ Россіи расположеннымъ; во всѣхъ господствовалъ явный духъ оппозиціи“. А далі, — це надзвичайно цікаво, — він каже: „Такая ненависть происходила отъ нарушения правъ Малороссіи, от упадка кредита и промышленности, отъ возвышенія налоговъ, которые въ Малороссіи произвели повсемѣстную бѣдность, и отъ дурного устройства судебныхъ мѣстъ, гдѣ совѣсть была продажная“. ²⁾

Про піднесення національної свідомості свідчать численні факти. За цей час вийшли такі твори Рилєєва, як „Исповѣдь Наливайки“ та „Войнаровский“, що за них Н. А. Маркевич писав (в вересні 1825 р.) до Рилєєва: „Могу ли я хладнокровно читать „Войнаровскаго“ и „Наливайку“. Примите мою и всѣхъ знакомыхъ мнѣ соотечественниковъ благодарность... Вы еще найдете живымъ у насъ духъ Полуботка“.

Академик Нєстїр Котляревський, аналізує твори Рилєєва в історичному освітленні, прийшов до висновку, що українська визвольна ідея тоді мала величезне поширення серед різних шарів суспільства. В спогадах П. І. Капніста ³⁾ ми знаходимо відомості про дуже характерну розмову Пєстєля з Іваном Капністом (сином вищезгаданого поета), що була в Обухівці, на Полтавщині, в маєтку Капністів, куди приїхав гостювати Пєстєль. Капніст ніби, то заперечував широким планам федеративного устрою, які розвивав Пєстєль. З посвідчень Поляків, притягнутих до слідства, ми знаємо, що розмову про національні змагання українців мали Лукашевич і Сергій Муравйов-Апостол, при чому Муравйов висловився, що „тамъ, гдѣ дѣло идетъ о счастья народномъ, всѣ должны быть одного племени“, на що Лукашевич йому одповів: „счастье народное есть слово пространнаго и сложнаго значенія, о коемъ положительно излагаться есть нѣсколько самонадѣянно“.

Чи була, проте, ця національна свідомість значним в революційному рухові 1825 р. фактором, чи мали національні змагання українського дворянства тих часів дієве значіння? На це питання мусімо рішуче відповісти: ні! Всі оді національні змагання з причин цілком зрозумілих, з причин історичної прагматики, не вийшли за межі „козацької романтики“.

¹⁾ Записки Боровкова. „Русск. Стар.“ 1898. ноябрь, стор. 345.

²⁾ Изъ воспоминаній Михайловскаго-Данилевскаго. „Рус. Стар.“, 1900, октябрь, стор. 212.

³⁾ Сочиненія гр. П. И. Капниста, т. I, стор. 32—33.

І тому ми не можемо говорити про „українських декабристів“, а маємо право говорити лише про декабристів на Україні.

І те, що ми знаємо про декабристів-українців, — що на Україні народилися й на Україні виступили року 1825-го, не дає нам права говорити про їхні національні змагання. Всі вони мало відбили на собі відгуки „козацької романтики“ — Муравйови-Апостоли, Драгоманов, Капніст, Лорер, Горбачевський, Шимков, Мозгалеvський, Сухінов в своїх революційних виступах були насамперед представниками російської революційної молоді того часу. З усіх тих людей, що перейшли через слідчу комісію, лише один Лукащевич справді виявив національні змагання, але він був притягнений штучно до справи декабристів, і ніякої участі в житті таємних революційних гуртків, з яких вишло озброєне повстання в кінці грудня р. 1825-го не приймав.

Всі умови за яких вибухло це повстання, що його М. М. Покровський справедливо вважає за єдиний справжній революційний виступ декабристів¹⁾, є доказом того, що справа повстання на Україні була в не меншій мірі, ніж в Петербурзі, справою загально-російської буржуазної революції. Але революційна справа на Україні вигідно відрізнялася тим, що обсяг праці таємних товариств „на півдні“ був значно ширший, ніж на півночі, і що революційна робота провадилася більш жваво й рішуче. Ця одміна декабристського руху на Україні — всіми визнаний, безперечний факт, який свідчить про те, що рух на Україні мав свій особливий сприятливий ґрунт, якого не було на півночі.

Коротко — цей ґрунт визначався тим, що зважаючи на швидкий розвиток капіталістичних форм на Україні, населення її більше підготоване було до здійснення того буржуазно-реформістського ладу, ради якого й повстала революційна військова молодь в грудні 1825-го р.

В наші дні з успіхами наукової думки, твердження, що декабристи були виразниками молоді буржуазії, вже не потребує доказів і розвиненого аргументування. Отже, мусімо визначити, що суто-класовий характер намірів і тактики декабристів на Україні був більш виразнішим, ніж на півночі.

На жаль, до останнього часу ми ще не тільки не маємо історії таємних організацій на Україні перед 1825 р., але не маємо навіть повної збірки матеріялів про них.

Головним тут джерелом були спогади Горбачевського, записки С. Г. Волконського, Лорера, та той досить обмежений матеріял слідства в справі декабристів, що його вперше подав Семевський у відомих працях. Цей матеріял збагатився допіру 1925-го р. через видання Центрархівом РСФСР та „Всесоюзним О-вом політкаторжан“ нових, раніш невідомих документів.

Як відомо, після війни 1812—1815-го р. на Україні було розташовано більшість російської армії. Найгустіша її маса мала квартири на Київщині, Волині та Чернігівщині — район так званих 1-ої й 2-ої армій. В військових частинах було багато офіцерів і салдатів, що брали участь в європейських походах. Окрім того, після колотнечі в Семенівському полку (1820-го р.) на південь було переведено багато салдатів, що брали участь в заколоті; їх було розташовано по різних полках так, як і скомпрометованих офіцерів, а серед них було перекинуто на Україну й підполковника Сергія Муравйова-Апостола, що потім став на чолі повстання Чернігівського полку.

Більшість молодого офіцёрства брала участь в різних таємних органі-

¹⁾ М. Покровский, Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX вв., стор. 29.

заціях, намагаючись провадити на Україні пропаганду в формах, які були дозволені начальством. Так, відомий декабрист ген. М. Ф. Орлов, перебуваючи в Києві, Кишиньові й на Поділлі, заснував салдатські школи взаємного „ланкастерського“ навчання. Ці школи через Орлова — його енергію, та його звязки в „сферах“ існували й тоді, коли в Петербурзі їх було вже заборонено і через них було взято під підозріння навіть відомого реакційного літератора М. І. Греча. В цих школах, як тепер стало відомо, провадилася справжня пропаганда ліберальних думок, в цій першій пропагандистській роботі на Україні брали жваву участь молоді офіцери — Охотников та Володимир Раєвський, — якого П. Є. Щеголів назвав „першим декабристом“.¹⁾

Р. 1818-го з'являються на Україні в армії таємні гуртки. „Союзъ Благоденствія“, що заснований був цього року, і центром своєї діяльності мав район 2-ої армії, цеб то Правобережжя — Київщину, Волинь, Поділля та Бесарабію. Серед членів „Союзу“ знаходимо, oprіч згаданих Охотнікова й Раєвського, — Пестеля та братів Муравйових-Апостолів. Про діяльність цього „Союзу“ знаємо де-що з зізнань Пестеля на допиті; иншого джерела не маємо, бо документів „Союзу“ не було вже й підчас допиту. Він показував, що „Южный Округ Союза Благоденствія“ мав свою „Главную Управу или Директорію“ в Тульчині, на чолі якої він сам стояв, що завдання „Союзу“ полягало в тім, щоб зробити „переміну державного ладу в Росії“, і, в першу чергу, досягнути „скасування кріпацтва і заведення виборного управління“. Крім того, Пестель свідчив, що в „Союзі“ скоро стався розкол, почалися суперечки з приводу тактики; визначались дві течії: культурницька, що відкидала революційні методи і революційна, що визнавала лише єдиний засіб „деланія“ — політичну боротьбу з існуючим режимом.

На жаль, ми не маємо відомостей, оскільки діяльність „Союзу“ була популярна серед офіцерської молоді українського походження, — бо й верхи, і актив „Союзу“ були росіяни й належали до гвардійського офіцрства.

Розкол спричинився до переформування „Союзу“ в нову організацію на з'їзді членів його р. 1821-го в Москві: замість „Союзу“ почали своє існування два товариства — „північне“ з центром в Петербурзі і „південне“ з центром в Тульчині. Делегати з'їзду, повернувшись із Москви, утворили в Тульчині нараду, де вирішено було закласти свою, цілком незалежну від північної, організацію, якій дано було назву „Южнаго Общества“.

Про уклад і про діяльність цього нового товариства ми знаємо з матеріялів слідства, а також і з спогадів його учасників. Відомо, що управління товариством розподілилося поміж 3-ма „управами“ — Тульчинською на чолі з Пестелем, Каменською — з Давидовим та Волконським і Васильківською — з С. Муравйовим-Апостолом та Бестужевим-Рюїним.

Із цих управ найбільш активною була остання; вона була й найбільш лівою що до тактики: члени її вважали, що їм лишається єдиний засіб до здійснення своєї мети — озброєне повстання, до якого вони й готувалися, переводячи, оскільки це було можливо, пропаганду серед офіцрства і салдатів.

Треба зауважити, що питання пропаганди й підготовки до повстання мали дуже характерну для членів товариства трактовку. Верхи товариства являли собою колишніх гвардійських офіцерів, — представників військової аристократії. Всі вони мали вищі командні й штабні посади й трималися

¹⁾ П. Е. Щеголевъ, Владиміръ Раевскій (первый декабристъ), въ сборникѣ „Историческіе этюды“. Раєвського було заарештовано ще в 1822 році і в 1827 засуджено в Сибір, „на поселение“, де він і вмер р. 1872-го.

осторонь від нижчого офіційства. Для них пропаганда була „проповіддю“, — як влучно висловився М. Муравйов-Апостол. Більшість в них була переконана, що втягувати до змови треба головне офіційців, бо салдати підуть за начальством скрізь, вважаючи на дисципліну. Зі слів Горбачевського, ми знаємо, що Сергій Муравйов-Апостол користувався великою популярністю серед салдатів, і що, коли не сам він, то його товариші вважали, що ця популярність його, як „душевного начальника“ в потрібний час буде мати рішуче значіння. Бестужев-Рюмін казав про Муравйова: „Солдатъ онъ не приготавлиалъ. Онъ заранѣе былъ увѣренъ въ ихъ преданности“.

П. Є. Щеголів говорить: „Очень немногіе изъ декабристовъ сближались съ народомъ, входили въ его жизнь, старались проникнуть въ область тѣхъ внутреннихъ процессовъ, которыми мотивировалось вѣдшее поведеніе. Къ числу этихъ немногихъ принадлежалъ и Сергій Муравьевъ“.¹⁾

15 вересня 1825-го р., в таборі під Лещиним, між Муравйовим і Горбачевським була дуже цікава розмова що до засобів „приготовлення салдатів“. Горбачевський, представник „Общества Соединенныхъ Славянъ“, яке існувало самостійно від „Южного“ і лише тими днями з'єдналося з останнім, висловився за широку агітацію серед салдатів. Муравйов рішуче цьому заперечував і ніби-то висловився так: „Вы дѣлаете много чести нашимъ солдатамъ. Простой народъ добръ, онъ никогда не разсуждаетъ, и потому онъ долженъ быть орудіемъ для достиженія цѣли“.²⁾ „Повѣрьте мнѣ, — казав він далі, — что религія всегда будетъ сильнымъ двигателемъ челоуѣческаго сердца; она укажетъ путь къ добродѣтели, поведетъ къ великимъ подвигамъ русскаго, по вашимъ словамъ, равнодушнаго къ религіи, и доставитъ ему мученическій вѣнецъ“.

Не спиняючись з нагоди цієї розмови на думці Щеголіва, що Муравйов був „релігійозень въ высшемъ значеніи этого слова“, — бо природа цієї релігійності уявляється з усіх вчинків його цілком характерною для людини його класи й виховання, мусімо тепер, коли є можливість критично підійти до записок Горбачевського, зазначити, що не завжди можна довіряти словам, а ще більше висновкам, Горбачевського. Отже, в кожному разі, є дуже характерна риса в поглядах Муравйова на пропаганду, як їх переказує Горбачевський. Муравйов, безперечно, був проти агітації серед салдатів, але визнавав дуже своєрідну, специфічну пропаганду. Тільки форми її впливали не із релігійності його, а з тих літературних традицій, з тієї своєрідної, характерної дворянської романтики епохи, на якій його, як і всіх його товаришів, було виховано.

Корисність „проповіді“ салдатам він визнав, але джерелом і готовим підручником в цій справі була для нього західня політична література. Його „Катехізіс“, з приводу якого так багато писалось про „нагородюбіє“ Муравйова, як відомо, був написаний за живим впливом революційного катехізісу, що його склали єспанські манахи р. 1809-го³⁾ і який був добре відомий молоді того часу, бо тоді кожен, хто читав часописи, знав про єспанську революцію; крім того, проф. Д. К. Петров довів, що з єспанського катехізіса було надруковано ще 1812-го р. в І-й книзі „Сына Отечества“ Греча.

¹⁾ П. Е. Щеголевъ, Катехизисъ Сергѣя Муравьева-Апостола (Изъ исторіи агитаціонной литературы декабристовъ). Сб., „Историческіе этюды“.

²⁾ Записки декабриста И. И. Горбачевского, Москва, 1916, стор. 47.

³⁾ В рапорті команд. І армію ген. Сакена нач. штабу Дібічу від 4/III 1828-го р. сказано, що Муравйов і Бестужев-Рюмін вночі 30—31 грудня 1825-го р. диктували писареві текст Катехізіса „съ бумагами, писанной на иностранномъ діалектѣ“.

Та ще Матвій Муравйов свідчив, що за місяць перед повстанням Бестужев-Рюмін випадково прочитав підчас вартування на варті в Бердичеві французького роману Де-Сальванді „Don Alfonso, ou l'Espagne“, що вийшов в Парижі 1824-го р. і сцени з цього справили величезне враження на нього і на Сергія Муравйова.

Отже, треба погодитися, що визнання корисності „проповіді“ для Сергія Муравйова були наслідком його начитанності в європейській літературі, його закоханності образами революційної романтики, як і взагалі,—цього сумнівів нема,—його лібералізм був вчитаним і написаним.

Зовсім не так ставилися до питання впливу на салдатські й народні маси члени товариства „Об'єдиненных Славянъ“. Та мусімо взагалі визначити велику різницю в тактиці і в орієнтації поміж безпосередніми товаришами Муравйова й „слав'янами“.

„Слов'яни були не романтики, але практики,—або, як каже Щеголів,—„позитивисти“. Вони були прихильниками рішучих засобів боротьби не лише з царизмом, але з усім існуючим режимом, висловлювались проти всіх пережитків феодальної старовини-кріпацтва, нерівності, сословного ладу, релігійного дурману.

Вони цілком свідомо шукали всяких влучних випадків до агітації не лише серед салдатів, але й серед селянства, міщанства і, знаходивши, використовували їх,—як це видно з посвідчень Горбачевського, Борисових, Сухінова,—до кінця. Та це цілком природня риса „слов'ян“, бо ми знаємо, що вони майже всі без винятку належали до іншої суспільної верстви. Вони вийшли із лав небагатого, або й зовсім бідного, безземельного дворянства, з середнього й дрібного урядництва; на службі вони були „маленькі“, непомітні, стояли ближче до салдатської маси, були далекі від кастових військових забобонів і кар'єри не робили. Не випадковий є факт, що саме вони, а не ліберали з командирів, так гаряче зацікавились бунтами в військових поселеннях, що вибухали періодично від р. 1818-го то під Вознесенськом, то під Чугуївим.

Та ми ще не знаємо докладно про діяльність „слов'ян“, бо до цього часу не вони були центром уваги історії декабристів, але „южане“ та „сѣверяне“, так само, як і історики мало цікавились і рухом серед салдатів.

Звичайно, не вони являли собою штаб військової революції 1825-го р., не їм належала керуюча й ідеологічна роль: але саме їм, оцим неродовитим, непомітним офіцірам та юнкерам належала витворча сила революційних вибухів.

І коли ми читаємо „Записки“ Горбачевського та матеріали слідства про повстання Чернігівського полку, ми ясно уявляємо собі справжній революційний темперамент того-ж Горбачевського, сина скромного провінціального урядовця, що із прикрістю згадував, як батько його „дрожалъ и эту дрожь передалъ намъ своимъ дѣтямъ, рассказывая о бѣдствіяхъ своей любезной Малороссіи“¹⁾; юнкера Якова Драгоманова, що народився в с. Манастирських Будищах під Гадячем²⁾, батько якого був бідний „колежский ассесор“; Івана Сухінова, сина небагатого, багатосімейного дворянина з-під Олександрії на Херсонщині, офіціра, що вислужився з салдатів і брав участь у походах „по вербунку“, що і на

¹⁾ Записки Горбачевского, стор. 237.

²⁾ Брат Якова Драгоманова Петро і був батько Мих. Петр. Драгоманова, що згадував про „Дядька-офіціра“, який брав участь в таємному товаристві „Соединенных Славянъ“.

каторзі, в Читі, після довгих страждань і лиха, годен був знову зробити озброєний заколот проти влади.¹⁾

Салдатство було те-ж свідоме в питаннях про новий лад, що його треба було досягти, піднявши заколот проти царя й проти генералів. Із записок Горбачевського ми знаємо, що влітку р. 1825-го в таборі під Лещеним „слов'яни“ жваво та з успіхом провадили агітацію серед салдатів й околишніх мешканців. Ця агітація, очевидно, мала успіх: їй допомагали колишні „семенівці“—салдати розташованого після заколоту Семенівського полку, яких багато було в полках 1-ої й 2-ої армій.

Серед салдатів, що брали участь в поході Муравйова, були справжні революціонери; серед інших особливо звертають на себе увагу фельдфебель Шутов і унтер-офіцір Ракуза. А з відомих останнього часу матеріалів, уявляли собі салдатів-повстанців, як „несчастлихъ людей, обманутихъ Муравьевымъ“.

Пропаганда й агітація провадилася „слов'янами“ скрізь по всіх військових частинах, де були члени товариства і в найбільш значних адміністративних центрах. Для агітації вони використовували київські „контракти“-ярмарки, на які завжди з'їжджалося багато людей майже з усієї України. З матеріалів секретних агентів уряду й військових поліцаїв, що об'їздили район, де було повстання, знаємо, що скрізь були люди, які співчували й допомагали де в чому повстанцям. Звичайно, посвідчення цих агентів „стилізовані“ і їм лише де в чому можна вірити. Отже багато фактів, наведених в агентських рапортах, мають підтвердження в спогадах сучасників. Проф. Іконников подав цікавий архівний матеріал про відгуки подій в Чернігівському полку серед селянства Київщини, з якого видно, що в селах Київщини протягом 1826-го р. людність чекала повторення подій грудня 1825-го р.²⁾

В де-яких селах колотнеча була остільки грізною, що влада чекала селянського бунту. Характерно при цьому, що в населенні розповсюдились чутки, що з'явився син Гонти, який несе волю селянству і знищення панам. В Уманському повіті з'явився навіть самозванець, який їздив по селах з якоюсь грамотою, де сказано було, що цар звелів „забирати скрізь панів“. Але колотнеча охопила не одну Київщину, але всю Україну; навіть „въ степныхъ губерніяхъ“, де майже ніхто докладно нічого не знав про рух декабристів, селянство хвилювалось і вірило чуткам про волю й кінець панству.

Через це уряд мусів „заспокоювати“ селянство й випустив маніфест від 12 травня 1826-го р., де говорилося про „крестьянъ, обманутихъ ложными слухами и злословными разглашениями“.

Тепер наші відомості про те, як реагувало населення на події і якою широкою була пропаганда членів таємних товариств збагатились новими матеріалами³⁾, які свідчать, що реагували на події не лише селяни, але різні „партикулярные люди“, міщани, ремесники, дрібні урядовці і найбільше (тут визначалась, звичайно, „орієнтація“ агентів, які писали про це) „жиды“. Агенти повідомляли, що подекуди з'являлися „грамоты мятежниковъ“, де-то прокламації, але ніхто з них не бачив тих прокламацій, бо їх, певна річ, і не було: окрім муравйовського „Катехизиса“,

¹⁾ Про сумну долю Сухінова розповів Горбачевський. Тепер ми маємо дуже цікаву розвідку Ю. Г. Оксман в збірникові Всесоюзного О-ва Политкаторжан: „Декабристы. Неизданные материалы и статьи“. Москва, 1925, стор. 53—75.

²⁾ В. С. Іконников, Крестьянское движение в Киев. губ. 1826—27 гг. въ связи съ событиями того времени (по архивнымъ матеріаламъ) сборникъ статей, посвященныхъ В. И. Ламанскому, ч. II, СПб., 1908, стор. 657—742.

³⁾ Згаданий збірник „Всесоюзн. Общества Политкаторжан“.

що його робили спробу розповсюдити навіть у Києві, та відозви до війська те-ж Муравйова і Бестужева-Рюміна, ніяких інших прокламацій ніхто з повстанців не випускав.

Крім того, відомо, що „слов'яни“ додержували тісного зв'язку з польськими революційними організаціями.

Про переговори „Южан“ з Поляками ми знаємо з матеріалів слідства,—головне з зізнань Пестеля, а від Горбачевського знаємо, що найближче до Поляків були слов'яни. Київ в ті роки був центром, де зустрічались представники польських і українських революційних організацій.

Переходячи до характеристики подій грудня 1825-го р. на півдні, мусямо зазначити, що за останній час наші відомості про це не тільки збагатилися, але радикально змінилися. До цього часу про підготовку до повстання ми знали з показань Пестеля, що їх було переказано в статтях Павлова-Сільванського. ¹⁾ Про повстання Чернігівського полку ми знали з публікацій Шугурова в „Русскомъ Архивѣ“ ²⁾, та із записок Горбачевського. Де-який матеріал маємо також в спогадах М. І. Греча ³⁾, полк. Вадковського ⁴⁾, та з переказу показань самого С. Муравйова-Апостола, що його надруковано в ч. 4 „Современника“ за 1913 р. Крім того, в чч. 6—7 „Nasza Przyszłość“ за 1908 р. уміщено статтю Рубіковського: „Rokosz pułku czernihowskiego. Wyjątek ze wspomnień“. Фактичний матеріал був добре оброблений М. В. Довнар-Запольським в статті „Декабрьская революція 1825 г. на Югѣ“ в „Голосе Минувшего“, 1917, №№ 7—8, стор. 49—75.

Тепер ленінградськими та московськими архівістами виявлено дуже цінний матеріал, що дає нам правдиву картину виступу С. Муравйова-Апостола з 6-ма ротами Чернігівського полку 30 грудня 1825-го р.—3-го січня 1826-го р. на Васильків та на Білу Церкву, або т. зв. повстання в Чернігівським полку.

Тепер ми знаємо, що цей похід був слабо підготовано і переведено без належного, обміркованого плану. Уряд був переляканий, що повстанці могли-б військочастини переможцями і до них, безперечно, приєдналися-б інші військові частини сусідніх кватир. Але як раз підчас походу найбільш яскраво виявилось, що С. Муравйов, як і його товариші, що виступали в Петербурзі, був ентузіастом-романтиком, а не революціонером, бо всі революційні організації на півдні готувалися до виступу лише весною 1826 р.: бо було рішено скористуватися загально-військовим парадом, на який мав прибути до Києва цар. Отже, коли було одержано звістку про смерть Олександра І, „Южане“, а ще більше „Слов'яне“ схилилися до висновку, що цим треба скористуватися. Вони не зовсім свідомо (так само як і „сѣверяне“) йшли на цей крок: на слідстві С. Муравйов і Горбачевський так і казали, що смерть Олександра „вселила в членахъ смутную мысль къ дѣйствованію“.

Присягу Костянтинові в багатьох місцях було переведено під ознакою „ропота“, як повідомляють командири військових частин. В Чернігівському полку одночасно з присягою полковий командир Гебель пере-

¹⁾ „Пестель передъ Верховнымъ Уголовнымъ Судом“—„Былое“, 1906, № 2 і слід., те-ж саме в „Русской Исторической Библиотекѣ“ (Ростовъ на Дону, 1907) і в „Очеркахъ по русской исторіи XVIII—XIX в.“ (СПБ., 1910). В 1921 р. вийшло в українському перекладі—Держвидав, Київ, „Історично-революційна бібліотека“.

²⁾ „Русскій Архивъ“, 1871, кн. І, стор. 257—288; 1922, кн. II, стор. 268—302.

³⁾ „Русскій Вѣстникъ“, 1868, іюнь, стор. 371-421.

⁴⁾ „Записки Декабристов“, Бѣлая Церковь. Отпечатано вѣ вольной русской типографіи 136x138 „Caledonian Road. London, 1863, стор. 165-288.

вів екзекуцію над салдатами, яких було обвинувачено в крадіжці, і це викликало велике обурення всіх салдатів і офіцерів, а С. Муравйов навіть зомлів і зробився непритомний перед фронтом. Ще більше непорозуміння викликало нове розпорядження присягати Миколі. 23 грудня було відомо в м. Василькові на Київщині, де стояв Чернігівський полк, про події 14 грудня в Петербурзі. С. Муравйов поїхав в цей день з братом своїм колишнім підполковником в Житомир—офіційно, в службових справах до корпусного командира ген. Рота. В Житомері він довідався докладно про події в Петербурзі і переконався, що уряд відкрив таємні організації й що справа революціонерів майже програна. В той же самий день, 25 грудня, до Василькова приїхали жандарми з царським наказом заарештувати Муравйових, але не знайшли їх і виїхали з підп. Гебелем до Житомира. Бестужев-Рюмін попередив жандарів і знайшов Муравйових в м. Любарі, куди вони приїхали до родича Артамона Муравйова, командира Ахтирського гусарського полку. Тут лише, як видно з усіх матеріалів, С. Муравйов вирішив не віддаватися ворогам і підняти повстання. Спроба притягти до нього Арт. Муравйова успіху не мала і тому всі троє—обидва Муравйови й Бестужев-Рюмін поїхали до Василькова. Зробивши зупинку в селі Трилісах, вони були захоплені Гебелем з жандармом і заарештовані, але скоро сюди прибули офіцери Чернігівського полку, які заарештовали жандарма й Гебеля, при чому останнього було тяжко побито. Після цього С. Муравйов послав двох офіцерів до Василькова з метою підняти там полк, а сам з ротою свого батальйону, що мала приміщення в Трилісах, прибув до села Ковалівки, де стояла друга рота чернігівців. 30 грудня він прибув до Василькова, де дуже легко захопив владу, бо не тільки всі військові, окрім кількох офіцерів, але навіть і мешканці мали до нього великі симпатії. Захопивши Васильків, Муравйов мусів проробити організаційну роботу, без якої справа його не мала ніяких шансів на успіх.

Річ в тім, що про його кроки вже було відомо начальству, і воно того-ж дня, 30-го грудня, починає збирати всі сили для ліквідації повстання. З матеріалів, що їх ми тепер знаємо, видно, що якби Муравйову пощастило звязатися з сусідніми військовими частинами і, побільшивши своє військо, в той-же день рушити до Києва або до Житомира, він, безперечно, зустрів-би скрізь численну й свідому допомогу, і повстанці легко могли-би захопити найважливіші стратегічні центри—Київ, Житомир, Бердичів. Але Муравйов прогаяв у Василькові даремно час, нічого не зробивши для притягнення інших частин: ще в Ковалівці він даремно посилав салдата до офіцерів 17-го егерського полку, викликаючи їх до себе на нараду, замість того, щоб прямо надіслати їм наказа озброїтись і рушити до Василькова, або,—як справедливо відзначив Горбачевський в Записках, до м. Любару, бо Любар був в центрі військових кватир, в яких було багато активних членів таємних товариств. Він мусів-би вже це зробити ще в Трилісах, як тільки його було звільнено з-під арешту. Проте, треба зазначити, що в цьому вина не одного Муравйова, але всіх його товаришів: ще в Любарі Артамон Муравйов рішуче відмовився підняти свій полк, хоча він міг-би з успіхом це зробити і тоді можна було-б із самого Любару подати сигнала до всіх найближчих частин.

Тим більше такий крок мав гарантію успіху, що одночасно розпочався підготовчий рух до повстання серед „слов'ян“,—головне по артилерійських частинах: ще 20-го грудня в головному штабі „слов'ян“—в м. Баранові на нараді було вирішено готуватися до близького повстання, при чому Борисов 2-й склав навіть план повстання і доручив Андреевичу

2-му, що приїхав до Баранова з де-якими звістками від Бестужева-Рюміна, переказати той план „южанам“,—цеб-то головне С. Муравйову і Бестужеву. Андреевич негайно виїхав до Житомиру, щоб там звязатися з іншими членами організації, а потім, прибув до Києва, де також встиг де-що зробити—принаймні поширити серед товаришів план Борисова. Треба сказати, що артилеристи добре обмірковували становище, і план Борисова, безперечно, був серйозним і реальним, і що, на жаль, у С. Муравйова і Бестужева в цей час ніякого плану не було.

Можливо, що планом Борисова С. Муравйов міг-би щасливо скористуватися, якби одержав його в Василькові, але, коли Андреевич із Києва прибув до Василькова (це було 27 грудня), він довідався, що підп. Гебель і жандарми поїхали шукати Муравйова. Товариші Муравйова прохали Андреевича виїхати на розшуки Муравйова і зробити все, щоб він міг підняти повстання під самим Житомером за допомогою будь-якої частини, обіцяючи одночасно повстати в Василькові. Андреевич негайно поїхав в напрямку до Житомира, але, на жаль, успіху не мав.

До честі „слов'ян“ треба зазначити, що вони вживали всяких заходів, щоб допомогти С. Муравйову.

Крім Андреевича одночасно ще один з них—Андрій Борисов їздив по частинах, щоб підняти їх на поміч чернігівцям і збирався навіть їхати з такою-ж метою до Харківщини. В Житомері він зібрав нараду, де було ухвалено додержувати плану артилеристів і як найскорше звязатися не тільки з гусарськими й піхотними полками, але і з Поляками. Поляки обіцяли допомогу, і не лише військові польські частини, що стояли на Волині, але й шляхтичі в Овручі, Заславі і Новгороді-Волинському дали згоду допомагати повстанцям. При цьому по всіх частинах було вирішено збиратися в Любарі, а звідти рушити на Київ або Бердичів, що мали кріпості і тому їх треба було насамперед захопити.

Із цього ми бачимо, що „слов'яни“ цілком свідомо готувалися до повстання і що вони могли-б провести свій план з успіхом, якби С. Муравйов міг з ними своєчасно звязатися. На жаль, як було вже сказано, він цього не зробив і мусів виступити самостійно підводячи всі свої кроки під вплив стихійних обставин.

Із Василькова, де як відомо, робив парад військові з молебном і читанням вищезгаданого Катехізиса, він рушив 31 грудня на с. Мотовилівку, маючи напромак,—про це ми можемо лише гадати, очевидно, на Житомир. В його розпорядженні було 6 неповних рот,—за підрахунками Горбачевського—970 салдатів і 8 офіцерів. Перед виходом з міста він послав підпор. Мозгалецького з 4-ма салдатами до Києва—це все, що він зробив для того, щоб звязатися з київськими товаришами. Рух повстанців був надто тихим і нерішучим—цей факт потім дуже зацікавив начальство: сам Муравйов на слідстві не хотів відповідати на запитання, чому так нешвидко йшли повстанці з Василькова. Увечері 31-го грудня прийшли вони до Мотовилівки, і тут було оголошено „дзеньку“ з приводу нового року—це було величезною помилкою з боку Муравйова, бо в цей час урядові загони ще не знали диспозиції і не сподівались легко захопити повстанців. Цю свою помилку, очевидячки, Муравйов потім зрозумів але пізно.

2-го січня (1826-го р.), повстанці рушили з Мотовилівки, але не на Житомир, а на Білу Церкву, до села Полог,—це була нова помилка, бо в Білій Церкві не було жодної частини, прихильної до революції, до того-ж було зрозуміло, що повстанців скрізь оточено. Вранці 3-го січня Муравйов рушив знову на Житомир: в Ковалівці він мав „остановку“ попавив свої папери і, як потім сам признавався, майже без надії при-

мував до села Устинівки, вибравши із 3-х шляхів найбільш незручний з стратегічного боку—через голий степ. Верстов за 6 від Устинівки зустрів повстанців загін ген. Гейсмара і почав орудійний обстріл, під час якого було забито офіцерів—Щепилу та Іполіта Муравйова¹⁾ і поранено Серг. Муравйова, Кузьмина й Бистрицького.

Після цього всіх повстанців, окрім Сухінова, який досить довго перемовувався, було заарештовано і притягнуто до суду: функціонувало дві судових комісії—одна для офіцерів у Житомері, друга для салдатів у Білій Церкві.

Вирок відомий: С. Муравйов і Бестужев-Рюмін загинули на ешафоті 13-го липня 1826-го р. на Кронверкській куртіні під верками Петропавловської кріпости, інші пішли на каторгу, а 120 салдатів прогнали „сквозь строй“ через 8, 6, 5, 2 і 1 тисячу чоловіка...

Підводячи підсумки революційного руху декабристів на Україні, можемо відзначити, що цей рух був яскравішим епізодом і характеризував той історично-необхідний катаклізм, який був наслідком досягнень капіталістичного розвитку України.

¹⁾ М. Балас („Русская Старина“, 1873, май, стор. 674) оповідає, що молодий Іполит сам застрелився, але це не стверджується іншими матеріалами,—він був „смертельно ранен“.

Рух декабристів і українство.

В історії громадських рухів декабристи, безперечно, полишили глибокий слід. На протязі XIX ст. пам'ять про декабристів повивалася пієтетом не тільки в колах лібералів і буржуазних демократів Росії, але і в групах соціалістично-настроєних революціонерів.

З новою силою пієтет до декабристів відроджується в XX ст. Революційна боротьба 1905 р. знову притягає увагу на декабристів. В них вбачають і апостолів російського конституціоналізму і предтеч соціалістичної боротьби пізніших часів. Зрештою столітній ювілей декабристських виступів, що припав на час грандіозного революційного триумфу, знову зосередив на декабристах нашу увагу.

Але характер уваги до декабристів на цей раз був одмінніший від попередніх спроб зрозуміти й витлумачити виступи декабристів.

Саме тепер поставлено соціологічне питання про класову приналежність і класову ідеологію вождів декабристського руху і тих мас, що взяли участь в русі.

Декабристи стали перед судом марксівської критики, оцінка їхньої ідеології стала даватися з погляду сучасних революційних завдань: сучасного революційно-пролетарського відчуження.

Але сучасні нам критики, революційні марксистки, розійшлися в своїй оцінці декабристського руху.

Відомий публіцист Мих. Ольминський поставив справу з декабристами, що називається, руба і занадто різко.

На його думку, декабристів треба трактувати виключно, як поміщиків, що обдурили просту салдатецьку масу, потягли її за собою 14 грудня на Сенатську площу і потім кинули цю масу, коли царський уряд почав її розгонити силою зброї. В своїй політичній ідеології,—так висловлюється Мих. Ольминський—декабристи мали турботу виключно про інтереси землевласників, і тому столітній ювілей руху декабристів, на думку Ольминського, був-би ювілеем „обмана поміщиками салдат“.¹⁾

Інакше підійшов до справи соціологічного освітлення декабристського руху М. Покровський. Він категорично не погоджується з різкою оцінкою М. Ольминського. „Декабристи,—відповідає він М. Ольминському,—зовсім не були поміщиками, що потягли за собою салдат на Сенатську площу, обдуривши їх, а в певній своїй частині були... справжніми революціонерами і на одному своєму крилу... революціонерами-демократами. Вони не були тільки... соціалістами й не були революціонерами-пролетарями... Вони дійшли до тої крайньої границі революційності, яка можлива для непролетарських клас, яка можлива для буржуазії великої й дрібної“.²⁾

Ще раніше до полеміки з Мих. Ольминським М. Покровський висловлювався що до оцінки декабристів і приходив до висновків, що заго-

¹⁾ Стаття М. Ольминського було надруковано в газеті „Рабочая Москва“, 18/XII 1923 р.. Цитую її переказ, поданий М. Покровським в „Очерках по истории рев. движ. России“, М., 1924, стор. 26.

²⁾ М. Н. Покровский, Очерки, стор. 27.

вір декабристів позначений в сильній мірі двоїстістю класової лінії, і в цій класовій недотриманості власне, на думку Покровського, і лежить мало не основна причина неудачі декабрського повстання. „В роковом кругу,—читаємо в Покровського,—и задохнулся заговор, недостаточно аристократический для дворцового переворота и слишком дворянский для народной революции“.¹⁾

На внутрішні протиріччя в ідеології декабристів звертає свою увагу в статті про декабристів Рожков.²⁾ Було-б великою помилкою,—цілком вірно висловлюється він,—у в'ясненні ідеології і психології декабристів зводити все до одної сумарної характеристики. Декабристи не склали якоїсь єдиної компактної групи, навпаки, належачи до дворянства, що ще з часів Катерини II було розрізнено в класовому відношенні, декабристи й сами в своїх політичних концепціях та своїй ідеології відбивали інтереси різних груп російського дворянства.

І Рожков бере на себе задачу вказати, інтереси яких саме груп дворянства відбивали в своїх політичних поглядах різні представники декабристів. Так, на його думку, Трубецькой явився „виразником того, наскільки далеко уліво могла зайти російська велико-землевласницька аристократія на той час“. Микита Муравйов був політичним ідеологом середнього дворянства, К. Рилєєв „психологією та ідеологією своєю репрезентував собою проміжну ланку поміж середнім та дрібним дворянством“, нарешті не бракувало посеред декабристів і представників дрібного російського дворянства. Усе „Общество соединенных славян“ складалось з дворянської бідноти, і більшість рядових декабристів належали до цієї групи.

В історико-марксовській літературі праці про декабристів названих авторів вносять багато цінного що до соціологічної аналізи громадського руху початку XIX ст., але не можна вважати, що аналіза класових ухилів в політичних концепціях декабристів, так само, як зазначення і констатування політичної неоднородності серед декабристів,—розв'язав би цілком, так-би мовити, проблему соціальної природи декабристів. Ми можемо констатувати у Рилєєва чи у Пестеля зв'язаність їхніх політичних стремлень з інтересами дрібного дворянства, але ми будемо безсилі пояснити, як ідеологічна різнородність поєднувалась у декабристів в щось одне, і як в однакових умовах військової служби у людей, майже однакового походження і однакової виучки з'являлись думки й погляди, що утворювали різні групи, різні течії й напрямки.

Нам думається, що проблема соціальної природи декабристів зводиться до проблеми непродукційних клас.

Марксова наука про класи дає виразне поняття про клас, як про соціальну групу людей, що займає в процесі громадського виробництва певну позицію. Суспільна ідеологія твориться класом, що має певний ґрунт у виробництві, тому соціальні групи непродукційного характеру проймаються ідеологією класів продукційних. В новій марксовській літературі є праця, що поставила завдання розвинути й перевести дальшу аналізу над поняттям: „суспільний клас“. Це праця проф. С. Солнцева³⁾ про суспільні класи. В ній автор, твердо ідучи за Марксовими формулами і твердженнями, спиняється, між іншими, і над соціальною проблемою „непродукційного“, невиробничого („непромислового“) населення. До цієї категорії він відносить: 1) людей розумової праці, тоб-то, так звану, інтелі-

¹⁾ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. III, изд. 3. Издание Т-ва „Мир“, стор. 368.

²⁾ „Русское Прошлое“, 1923, кн. I.

³⁾ С. Солнцев, Общественные классы, Петроград, 1923, изд. 2-е.

генцію, 2) державних службовців, в тому числі й військових, 3) службовців приватних і т. д. На питання: „яке-ж класове відношення в суспільстві всіх груп непромислового населення?“ автор названої праці дає таку відповідь: „розуміється, всі ці верстви можуть мати певне тяжіння до того чи іншого класового полюсу. Це тяжіння залежить у більшості від тих життєвих ниток, що ними оті верстви життям зв'язані з верствами виробничого населення. Лікар, що обслуговує робітників... натурально проймається й інтересами цього кола... Модний лікар аристократичної частини міста, що біля його квартири тисняться екіпажі його багатих клієнтів, по своєму класовому ухилу буде тяжіти до класових інтересів і до полюсу своїх багатих і вельможних клієнтів“.¹⁾

Оце соціологічне спостереження й мусить допомогти нам зрозуміти соціальну природу декабристів. Нема чого й говорити, що в політичних концепціях декабристів мусіли відбитися класові інтереси поступового дворянства і прагнення молодії ще російської буржуазії, що народжуючись давала ґрунт для формування ліберальної думки й політичної супроти царського уряду опозиції“; зрештою буржуазний лібералізм декабристи могли відбити ідеологічно, передчуваючи його появлення в Росії, і маючи наочний приклад буржуазних революцій, що колотили світом на переломі XVIII та XIX ст. ст. у Франції і в інших країнах на початку XIX ст. Але було-б дуже трудно трактувати декабристів, як дворянсько-поміщицьку групу, як інтелігенцію класи землевласників. Соціологічно правильно буде, як ми декабристів будемо трактувати, як інтелігенцію, що її суспільна генеалогія була дворянською, але тепер ця дворянська інтелігенція, одірвавшись в значній мірі від організації сільсько-господарської продукції і через те здекласувавшись, стала майже вповні тією невиробничою групою, що її суспільна ідеологія означається не так класовим власним становищем, як тяжінням в бік найближчої продукційної класи. Учасники декабристського руху—майже всі, за рідкими винятками, офіцери, службовці на державних посадах, при чому велика частина з них не мають навіть прибутку іншого, крім офіцерської платні, більше того, не мають навіть маєтків, земель. Розуміється, що в цих освічених колах, безпосередньо незв'язаних з господарюванням, буржуазно-ліберальні ідеї XIX в. могли знаходити вдячний собі ґрунт для прищеплення й буйного розвитку.

Військові походи початку XIX ст. ще сильніше відривали військову офіцерську молодь від російсько-дворянського консерватизму і безкритичної відданості ідеї монархізму. І інтереси тих класів в Росії, що мусіли прагнути корективів до політичної будови Російської імперії, легше і скоріше усвідомлювались молодими здекласованими і пройнятими ідеями західно-європейського буржуазного лібералізму інтелігентами—офіцерами з дворян. Класи нової буржуазної і аграрно-капіталістичної Росії використовували ідеологічну енергію здекласованої, освіченої офіцерської молоді. Ця молодь, що про неї влучно писав Нест. Котляревський, кажучи, що та молодь „зуміла поєднати в собі військову виправку з дисципліною ума й серця“,²⁾ ставала за знаряддя для цих нових клас, але одночасно з тим це знаряддя своєю активністю служило революційним бродилом в патріархальній тиші класових відносин в Росії.

Степінь і форми здекласованості офіцерської молоді впливали на те, що у різних декабристів бачимо ми то менший, то більший

¹⁾ С. Солнцев, *Общественные классы*, стор. 212.

²⁾ Н. Котляревський, *Декабристы*—кн. Одоевский и А. А. Бестужев, Спб., 1907 стор. 114.

радикалізм, меншу чи більшу одірваність від інтересів певних груп російського дворянства. Цим і пояснюється власне те, на що звертали увагу цитовані нами історики-марксисты, а саме, що у декабристів зустрічаємо ми відбиток різних класових інтересів, від велико-землевласницьких починаючи, далеких від активного лібералізму, а тим паче від революційної опозиційності.

Таке розуміння декабристів, як певної соціальної формації і як ідеологів дає нам змогу і право поставити питання і про те, наскільки та частина учасників руху 1825 року, що була зв'язана походженням та іноді й місцевими симпатіями з Україною, відбила в собі ідеологічні відтінки, що мали намічатись і формуватись в українській спеціально обстановці.

Коли на декабристів такий великий вплив мали закордонні походи, безпосереднє знайомство з новими формами буржуазного життя, що складались в Західній Європі, то реальна обстановка української економіки і класових поміщицько-селянських відносин так само впливала на офіційську молодь, що стояла на Україні військовим постоем. У свідченнях самих декабристів знайдемо ми силу вказівок на те, що саме українські смутні й невеселі, мовляв поет, картини соціальних відносин будили в молоді почуття революційної опозиційності.

Член Південного Товариства Крюков на допиті своєму свідчив, що „на с'ємке в Подольской губ. увидел я, до какой степени простирается угнетение крестьян помещиками“.¹⁾

Декабрист поручик Аврамов так само свідчив, що український соціальний „пейзаж“ пробудив в ньому політичний лібералізм. „Когда я находился на с'емке в Подольской губернии,—оповідав він,—то имел случай... заметить бедность, в которой находится большая часть крестьян. Это меня поразило и возбудило во мне любопытство узнать“, яким способом дійшли вони до такого сумного становища, і Аврамов в результаті починає читати політичні твори, що формують його ліберальні переконання.²⁾

Інший декабрист Раевський оповідав теж, що на Поділлі бачив він страшну над-людську роботу панських селян—вони працювали часом увесь тиждень що-дня на пана; бачив Раевський, як селяни робили панщину в кайданах. Кругом люди продавались по одинці, само панство заводило розпуство з кріпосними дівчатами, в маєтку фельдмаршала Каменського були заведені остроги, тюрми, кайдани і т. д., і в наслідок цих кар кріпак, не стерпівши, убив свого пана.³⁾ Молодий декабрист Яків Драгоманов, що був родом з Полтавщини, говорив нарівні з іншими, що в ньому з'явилися ліберальні ідеї, як наслідок спостережень над „гнетением“ та „жалким состоянием“ кріпаків.⁴⁾

Залізна дисципліна, утиски й звірства у військових поселеннях на Україні так само викликали у чулої молоді дух протесту. Відомий бунт 1817—19 рр. в Чугуївських військових поселеннях викликав, як це свідчив Олександр Муравйов, брат Микити Муравйова, глибоке обурення проти гнобителів-урядовців та війська. „Ужасные сцены,—пише в своїй записці Олександр Муравйов,—произошли в Чугуеве в 1819 г., где священники благословляли своих духовных детей, решившихся бесстрашно выдержать мучительные наказания и проклинавших тех, кто при виде их выказывал слабость... Дивизионы пехоты были приведены, чтобы испол-

¹⁾ Семевский, Политические и общественные идеи декабристов. Спб., 1909, стор. 108.

²⁾ *ibidem*, стор. 101.

³⁾ *ibidem*, стор. 110.

⁴⁾ *ibidem*, ст. 110.

нять обязанности палачей".¹⁾ Факти з життя військових поселень на Україні приводив і декабрист Завалшин, коли оповідав другому декабристу Арбузову про те, як одна „малороссиянка“ у військових поселеннях сама вбила свою дитину, промовляючи, що коли її від неї забирають, то краще хай її зовсім не буде на світі.²⁾

Цих прикладів досить, щоб можна було говорити про вплив українського оточення на декабристів. Ми маємо, на жаль, дуже мало матеріалів про те, як саме формувалися опозиційність та революційні настрої у декабристів-українців, але можемо, маючи на увазі наведені свідчення, говорити про залежність громадської свідомості української офіцерської молоді і від українських обставин, від відносин тогочасного українського життя.

Але елементи українського життя позначаються на декабристах не тільки в формі безпосереднього впливу фактів соціального гніту на свідомість молоді, ми бачимо ці елементи і у впливі українських традицій на політичну ідеологію декабристів.

Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII в. почувается у декабристів.

Українська козащина, старшинський землевласницький ліберальний автономізм на Україні береться багатьома декабристами, як реальний зразок і прототип тої політичної боротьби, що її хотять вести радикали з військової молоді.

Сучасник декабристів Ф. Глінка в своєму історичному оповіданні: „Зиновий Богдан Хмельницький или освобожденная Малороссия“ робить вождя української козацької революції речником ліберальних конституційних ідей: „Тут раскрыл Зиновий Аглаиму,—читаємо в оповіданні,—все тайны счастья народного. Он советовал собрать „старейшин“ из всех племен для составления законов, свойственных духу народа и времени, а посему, твердых, ненарушимых... свобода, разумеется, законная, благоразумная, есть одно из главнейших составных частей счастья народного. Она столь же необходима для государства, как свет для целого мироздания и воздух для земли нашей. Коснется ли мыслей и чувств—они пробуждаются с невероятной быстротой, изливаются с удивительною истиной. Вот слабое изображение блаженства народного при полном развитии свободы, спасительной для целого государства, благотворной для каждого гражданина, законного участника в общем благе своего отечества“.³⁾

В талановитій поетичній формі визначний декабрист—„не поэт, а гражданин“—Рилеев повторює ті самі мотиви, роблячи з Богдана Хмельницького борця за ідеї визволення батьківщини з-під гніту тиранії і за здійснення ідеалів „свободы“. „Заря свободы засияет от блеска мстительных мечей!“—клянеться Хмельницький у Рилеева, піднімаючи бунт. А потім, коли з блискучою перемогою стала до бою

„С тиранством бодрая свобода,
Кипя отвагою молодой“—

після тої перемоги:

„... водарилася свобода
С тех пор в украинских степях
И стала с счастьем народа
Цвезть радость в селах и градах“.

¹⁾ ibidem, стор. 172.

²⁾ ibidem, стор. 177.

³⁾ Цит. В. Маслов, „Рилеев“, стор. 150—151.

У Рилєєва не тільки Хмельниччина оспівується, як незабутня епоха змагання за „свободу“, але все українське минуле оповивається однією єдиною ідеєю благородного і героїчного лібералізму. Рилєєвський Наливайко підноситься до класичного героя-мученика за волю і жертви за народне щастя, за визволення від тиранства рідного краю.

„Еще от самой колыбели—

говорить Наливайко у Рилєєва—

К свободе страсть зажглась во мне“,

і ця „страсть к свободе“ була навіяна Наливайкові старою свободолюбною українською традицією, що плинула з часів давньої „незабвенной старины“, про яку Наливайкові співали пісні мати його та сестри. Наливайко мріє про те, щоб побачити Україну вільною.

„Мне ад—Украину зреть в неволе,

Ее свободной видеть—рай!“...

і для цього збирається він повстати „на утеснителей народа“.

Особливо цінно, що традицію старо-українського лібералізму й визвольного патріотизму доводить Рилєєв до часів Мазепи. „Войнаровский“ Рилєєва, безпоречно, є надзвичайно інтересне з погляду ідеологічного з'явище. В той час, коли і в прозі і в віршах всіляко намагалися зганьбити ім'я Мазепи, коли звичайна Мазепа характеристика в російській літературі була приблизно така, як її дав р. 1825 кн. Шихматов:

„От рода в род и род до века
Ты будешь срамом естества“,¹⁾

в цей самий час Рилєєв виступає з своєю поемою, де Мазепу змальовано як діяча, що продовжує ті традиції визвольної боротьби, що їх у Рилєєва провадили раніше Наливайко і Хмельницький. Мазепа стає на чолі „борьбы свободы с самовластьем“, тої боротьби, що була суттю „священной старины“. Найвища похвала Мазепа, сказана Войнаровському, полягає в тому, що Мазепа визнає Войнаровського сином України.

„Я зрю в тебе Украины сына!—

говорить Мазепа,—

Давно прямого гражданина
Я в Войнаровском угадал“.

І вірний вихованець Мазепин—Войнаровский з жалем признається,

„Что мы с Мазепой погребали
Свободу родины своей“.

Мазепа—носітель тої ідеї свободи, але Рилєєв устами свого Войнаровського підкреслює:

„Его (Мазепу) сразил бы первый я,
Когда-б он стал врагом свободы“,

бо—в другому місці вертається він до цієї теми—

„Чтить Брута с детства я привык“.

І Рилєєв разом з своїм героєм і з вдохновителем його Мазепою проповідує, що

„... достояние отцов,
Воскреснет прежняя свобода!“...

¹⁾ Маслов, „Рилєєв“, стор. 300.

Так у декабристів воскресала українська старовина в романтично-ліберальному освітленні, де діячі української історії XVI—XVIII ст. вставали ніби благородні республіканці давнього Рима, або непримиримі „громадяни“ французької революції.

Варт звернути увагу на один момент в цій поетично-романтичній ідеалізації української старовини. Українські герої Рилєєва власне позбавлені реальних рис національного змалювання... Ще Пушкін цілком вірно передав своє враження від поезій Рилєєва, що вони „слабы изобретением и изложением... национального русского нет в них ничего, кроме имен“. Це враження, безперечно, вірне. Історичні герої Рилєєва прекрасно декламують на громадські теми, виявляють все ліберальне благородство своїх поглядів та своїх позицій, але цим героям бракує історичної реальності, вони—герої патріотичних та ліберально-опозиційних легенд, а не живі учасники дійсних історичних подій нашої минувшини.

Епоха Рилєєва й декабристів на Україні, на жаль, не дала жадного серйозного в національні та ліберальні форми прибраного громадського руху на Україні.

Поема Рилєєва „Войнаровский“ зробила ніби-то фурор на Україні. Нею захоплювались українські читачі. З приводу посвяти до поеми, де Рилєєв сам казав з приводу свого твору:

„Ты не увидишь в них (у віршах) искусства,
Зато найдешь живые чувства—
Я не поэт, а гражданин“.

Харківський „Украинский Журнал“ писав: „Читавшие „Войнаровского“ первый из приведенных стихов отнесут к одной скромности, столь привлекательной в молодом поэте, со вторым охотно согласятся: он наилучшим образом оправдан в продолжение всей поэмы, а при третьем почувствуют особенное уважение к сочинителю, который старается соединить в себе оба сии священные названия—поэт и гражданин“.¹⁾

Ще з більшим захопленням дає характеристику „Войнаровському“ один з тодішніх активних на полі української культури інтелігентів М. Маркевич. В листі до Рилєєва він пише: „Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать „Войнаровского“ и „Наливайку“? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков наших прославляют. Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась еще прежняя сила чувств и преданность к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка. Примите нашу общую благодарность: вы много сделали, очень много. Вы возвышаете целый народ,—горе тому, кто идет на усмирение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы, и они ему платят презрением. Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздавать благодарность. „Исповедь Наливайка“ „врезана в сердца наших и моем также“.²⁾

Ми не знаємо, щоби Маркевич або його знайомі, що він про них писав, словом, що-б та інтелігенція, що заходжувалась біля літературного українського відродження початку XIX ст., виявили себе десь на політичному полі, як „истинные граждане своего любезного отечества“. „Добрые

¹⁾ Цит.—В. Маслов, „Рилєєв“, стор. 316—317.

²⁾ „Русская Старина“, 1888, декабрь, стор. 599.

малороссияне“ типа Маркевича свій патріотизм і лібералізм ховали в глибинах своєї романтичної душі і в політичному відношенні часто й густо виявляли себе зовсім не лібералами, а навіть консерваторами і монархістами. Згадаємо для прикладу хоч-би визначного представника харківського гуртка діячів літературного відродження—Гулака-Артемовського з його російсько-монархічною політичною ідеологією.

„Дух Полуботка“, тоб-то дворянська на Україні ліберально-автономістична опозиційність XVIII ст., на часи Рилеєва давно згас в нащадках української козацької старшини, а коли й почувався він, то тільки в безсило-романтичній формі на зразок класичного у Котляревського в попередні десятиліття: „Так славной пам'яті бувало у нас в Гетьманщині колись“...

В політичну акцію цей „дух Полуботка“ у „добрых малороссиян“ не переходив; він оставався в числі аксесуарів романтичних настроїв українського поміщицтва і української інтелігенції першої половини XIX ст.

Як відомо, своєрідне, так-би сказати, українофільство Рилеєва мало своїм безпосереднім стимулом пробування Рилеєва в маєтку своєї дружини на території бувших Слобідсько-українських полків—єднання з слобідськими поміщиками в їхніх затишних спокійних куточках. Ми маємо барвисту характеристику цього поміщицтва початку XIX в., зроблену Де-Пуле. Згадуючи про харківський університет цієї доби, Де-Пуле пише: „Из университета выходили люди замечательно образованные, нередко, ученые, которые в большинстве, прослужив урочное время на службе, спешили в свои хутора, где под сенью черешен и белых акаций наслаждались малороссийским *fat niente*, т. е. созерцанием и беззаботной ленью“.¹⁾

Оце власне поміщицтво і на Слобожанщині і на колишній Гетьманщині під білими акаціями своїх хуторів мріяло іноді про романтичну українську старовину, але ці мрії не сполучались із політичною активністю, і тіні предків з їхньою боротьбою не викликали вже ліберального ентузіазму. Чужинець на Україні Рилеєв зумів поєднати свій революційний лібералізм із споминами про українське минуле, але навіть у нього це минуле ви-малювалося, як гола ліберальна схема, позначена українськими історичними іменами, але позбавлена рис української історичної дійсності.

Так само, як на Рилеєва, впливали традиції української політичної боротьби попередніх століть на ті групи польської по культурі шляхетської інтелігенції, що мали дуже близьке відношення до таємних організацій офіцерів російської армії, розташованої на Правобережній Україні. Історики літератури звертали вже увагу на те, що на Рилеєва впливали не тільки обставини слобожанського життя, спиняючи його увагу на українських сюжетах, не тільки особисте знайомство з людьми, причетними до українського, переважно, літературно-громадського руху, а ще й знанні з польськими націоналістами, що мріяли про повстання в демократичних формах і вели пертракції з організаціями декабристів в Україні. В першу чергу тут згадувалось ім'я одного з глибоко оригінальних діячів шляхетсько-польського романтизму, прибраного в українські форми—про Тимка Падуру.

Творчість Падури, що своїми українсько-політичними тенденціями, попереджує Рилеєва, вся базується на українських мотивах, надаючи їм характер глибокої поетичної і політичної романтики. Як пізніше Рилеєв, Падура вбачає в українській казаччині і в таких провідниках укра-

¹⁾ М. Де-Пуле, Харьковский университет и Каченовский, „Вѣстникъ Европы“, 1874, I, стор. 78—79.

їнської політики, як Мазепа,—ідеї боротьби за волю, за рівність, за політичне визволення козака—

„З віка вільні і свавільні
Не пускали шабель з руки...“

і від імени польської шляхти Падура кликав український люд—

„Вольних внуки, злучім руки,
А сила все зможе!
І верне власть і славу дасть,
Вільне Запороже!“

Але всі Падурині заклики, так само як і вся діяльність Падури і польсько-шляхетської, так званої української літературної школи мали в своїй основі отой нежиттєвий романтизм, що, як пізніше і в Рилеєва це виходило, браз українську минувшість, позбавляв її реальних рис і втіляв в минуле свій ідеал політичного устрою. І тут на ґрунті польської культури в Правобережній Україні традиції політичної боротьби попередніх віків бралися, як романтичні згадки, мало придатні для творчої громадської роботи в національних формах.

Правда, Рилеєвське „українофільство“ було ще дальше від будь-якої форми його реалізації, аніж „українофільство“ Падурине та його однодумців, бо Рилеєв занадто вже далеко стояв від самого українського життя, тоді як Падура пробував і робив спроби стати до громадської роботи в гущі українського життя. Тому в Падури ми й надибуємо не вповні ще вияснені спроби установити якусь українську „орієнтацію“, особливо в часі переговорів з російськими декабристами. Покійний К. Михальчук, що знав особисто самого Падуру, переказав у своїх споминах про те, що Падура гаряче агітував за визнання автономії України підчас політичних переговорів з декабристами на Україні¹⁾. С. Єфремов на підставі усної традиції, що її передавав той самий Михальчук і інші, подає надзвичайно інтересний епізод, трохи анекдотичного змісту, але цілком правдоподібний для тодішніх умовин. Падура—переказує С. Єфремов—„пишався тим, що перший прилюдно заявив про права української нації: це було на „слов'янським з'їзді“, улаштованому південними декабристами у Василькові перед 1825 роком. Падура був на цьому з'їзді, як представник від Поляків. Декабристи хотіли, щоб на зборах було як-найбільше представників од різних слов'янських народів і закликали Поляків, закликали якогось чеха-винокура, щоб репрезентував чеську націю, розшукали десь серба чи хорвата,—а за інших слов'ян вони й сами гаразд не знали. І от, коли хтось з головних провідарів декабристів... одкриваючи збори, сказав, що тут зійшлись усі слов'яне, Падура попрохав собі слова. „А знаєте, панове,—обернувся він до присутніх,—ми забули про один великий слов'янський народ!“ Усі переглянулись між собою і задумались, який-же то справді народ? „Та про господаря цієї хати, де ми зібрались, забули... про український народ“, і от усі згодилися з Падурою, і він заявив себе представником українського народу.“²⁾

Якщо це оповідання відповідає дійсності, то Падура значить ближче підходив, аніж його російські спільники, до того, щоби українську політичну традицію зв'язати з реальним сучасним йому українським життям. Але ми добре знаємо, що навіть спроби однодумців Падуриних підчас польських повстань романтично-козацькими гаслами підняти й повести за собою українську селянську масу кінчались фатальною, часто

¹⁾ „Украинская Жизнь“, 1914. VIII—IX, стор. 83.

²⁾ „Наше Минувле“, 1918 г., 3, С. Єфремов „Масонство на Україні“, стор. 13.

трагічною невдачею. Вимріяна романтика на соціальній польсько-шляхетській базі не могла бути поєднаною з інтересами українського селянства. Отже навіть в фактичних спробах українські традиції політичної боротьби в епоху декабристів були достоянням політичного мріяння в романтичній формі, і до того це мріяння було в колах не-українських. Тодішнє так зване українське громадянство, тоб-то діячі українського літературного відродження, не бралися навіть до мріяння на політичні теми, обмежуючися самими романтичними зігнаннями про минуле. Отже цілком природньо виникає питання, чи можна говорити про участь в русі декабристів української інтелігенції, як такої, чи навпаки—українці з походження поміж декабристами були настільки одірвані від українства, що воно могло на них впливати тільки як обстановка або історико-політичний спомин з минулого загального характера про ліберально-опозиційний рух.

Коли ми будемо переглядати персональний склад учасників організацій декабристів, ми раз-у-раз будемо натрапляти на українські імена. Самого українського імени ще, розуміється, мало. Нам треба відшукати звязаність того чи іншого декабриста-українця з українським життям, щоб говорити про українство його. Декабристи-українці, як і взагалі всі декабристи, діляться на дві основні групи—в першу чергу, це ті, що були виходцями з кол великих землевласників, належали до дворянської аристократії, по-друге—це діти низового дворянства, в яких ступінь їхньої декласованості був без порівняння вищим, аніж у їхніх аристократичних спільників, і через це в них спостерігається більше соціального й політичного максималізму.

Що торкається першої групи, то справді трудно говорити про їх українство. Інтереси великого землеволодіння на Україні давним-давно докраю постирали сліди місцевих традицій у дворянства, і це дворянство в культурно-національному відношенні давно було одірвано від українства, зате міцно звязувалось з державною культурою російського дворянства.

В іншому світлі малюються перед нами постаті декабристів, що належали до другої групи. З бідних дворянських родин українського походження багато було декабристів в „Обществе соединенных славян“, багато їх служило в Чернігівському полку і взяло участь у відомому повстанню.

Цю українську частину декабристів на Україні майже ніхто не пробував розглянути, як тогочасну українську інтелігенцію. Згори вирішали питання так, що українських декабристів не було, був єдиний тільки рух в загально-російській формі, і в історії українських громадських рухів повстанню декабристів немає місця. Такий погляд, безперечно, хибний і глибоко помилковий. Чому, на якій підставі треба вважати українську інтелігенцію першої половини XIX ст. тільки діячів літературного національного відродження? Можна говорити, що українська інтелігенція цієї доби не дооцінювала національного моменту, проймавалась впливами російської культури, але цілком невірно було б одмовляти молодому поколінню та ще з революційними настроями в приналежності до української інтелігенції тільки через те, що їхня національна свідомість була невиразною, або невисокою. Спинимось на деяких представниках українських декабристів. Візьмемо трьох найбільш типових декабристів, учасників повстання на Київщині—юнкера Якова Драгоманова та офіцерів Сухинова та Горбачевського. Всамперед розглянемо їх генеалогію. Випадкова постать Якова Драгоманова набрала для нас спеціально українського значіння через те, що з родини Драгоманових

вийшов племінник декабриста—Михайло Петрович, що з його іменем зв'язався початок соціалістичного думання української інтелігенції. Михайло Драгоманов пізніше підкреслював у своїй автобіографії саме, що його дядько був членом „Общества соединенных славян“, і одночасно давав цікаву характеристику своєму батькові, яка, мабуть, у великій мірі могла бути однесеною і на Петрового брата, Якова Драгоманова. Ось ця цікава характеристика: „Мій батько—згадує Михайло Драгоманов—повернувшись (з Петербургу) під кінець 30-х років на батьківщину, з ідеями, які були мішаниною християнства з філософією XVIII в. та якобінства з демократичним цезаризмом,—не знайшов собі притулку в шляхетсько-канцелярському укладі повітового життя Миколаївських часів. Одружившись, сидів більше дома та читав книги, якщо не клопотався по процесах всякої дрібноти—селян (з колишніх козаків), котрі добували собі волю, незаконно взятих до війська рекрутів та взагалі всіх скривджених. За се він був дуже не до вподоби місцевим урядовцям та більшості панства“¹⁾.

Ця характеристика дозволяє нам ближче підійти до опозиційності й лібералізму українського дрібного дворянства, якими дихав і декабрист Яків Драгоманов і пізніше український соціаліст Михайло Драгоманов, і, розуміється, що оцю соціальну верству з її ідеологічними та політичними ухилами, з її громадськими настроями треба оцінювати, як українську, бо, коли не ця верства формувала інтелігенцію на Україні, то, значить, не довелося-б взагалі вести мову про громадський рух на Україні.

Перейдемо до другого декабриста, героїчного учасника повстання Чернігівського полку, людини, відомої своїми пригодами втікача після розбиття повстанців, нарешті відомого своєю героїчною і трагічною смертю—Ів. Ів. Сухинова. Сухинов був родом з Олександрійського повіту на Херсонщині, де народився в родині небагатого землевласника р. 1797, і потім мусів з трудом доводити своє дворянське походження.

Попередня генеалогія Сухинова мало установлена, ніхто нею не займався, але автору цієї статті, що займався українською гайдамачиною, мимоволі приходить в голову гіпотетична думка розглядати Сухинова, як нащадка одного з козацько-гайдамацьких ватажків епохи Коліївщини.

Підстави для цього здогаду такі: 1768 р. в Єлизаветградській провінції, тоб-то на території, звідкіля був родом батько декабриста Сухинова, був поселений російським урядом виходець з Польщі, козацький отаман Клим Сухина на чолі 62 чоловік козаків, „кои, убегая от соглашения с польскими конфедератами“, перейшли на російський бік. Сухина з козаками так і остався на російській території, і цілком правдоподібно, що цей гайдамацький ватажок і був предком (можливо прадідом або дідовим братом) нашого декабриста, бо територія і прізвище їх сходяться, а декабрист Сухинов мусів з великим трудом допоминатися дворянства, що було цілком натуральним для нащадка „козацького отамана“.

Нарешті декабрист Горбачевський, син збіднілого урядовця, по матері нащадок відомого роду Кониських на Чернігівщині, може також вважатися типовим і яскравим представником української інтелігенції серед декабристів.

Нащадки козацької старшини, гайдамацького ватажка—українська інтелігенція серед декабристів була справді українською інтелігенцією, хоч її українство, як складова частина їх політичного світогляду, і не

¹⁾ М. Драгоманов. Автобіографія. В-во „Криниця“, К., 1917, стор. 3.

виявлялось виразно, хоч звістки про цю сторону переконань українських декабристів дійшли до нас такими неповними і блідими.

Крім здогадів про національні настрої українських декабристів, маємо ми і надзвичайно цінний документ, що трактує цей саме момент; документ цей — спомини й листування одного з названих декабристів — Горбачевського. В його записках маємо глибоко характерні признання щодо відношення цього розумного й активного декабриста до українства. „Мать моя — згадує Горбачевський — из фамилии Конисских и была когда то помещицей, была чистая малороссiянка, т. е. ничего не понимала и не знала кроме монахов и Киевской Лавры, куда отдавала последнюю копейку; зато была набожна и хозяйка, т. е. много было сала и моченых яблок“. ¹⁾ В листі до свого приятеля, відомого декабриста кн. Є. Оболенського, Горбачевський так доповнював свої спомини й свої погляди, пишучи з приводу відомих польських подій (повстання) 60 рр.: „Ты спрашиваешь моего мнения насчет несчастной этой Польши, говоришь, что это у вас там вопрос жизненный. Я бы сказал тебе мое мнение, но боюсь быть пристрастным. Ты знаешь, что я малоросс; мой отец-покойник рассказывал мне, что он бывши большим уже мальчиком помнит, когда наши церкви были на откуп у жидов; говаривал, что он бывал за границею в молодых летах, т. е. за Днпром и был свидетелем, когда иногда католические студенты били православных священников и их всячески оскорбляли. При имени ляха он дрожал и эту дрожь передал нам, своим детям, рассказывая о бедствиях своей любезной Малороссии. Я хотя и теперь дрожу при имени ляха, но у меня в голове уже не то, что у наших было, и помню слезы моей матери, когда она нам рассказывала, что хотя церкви и были свободны от опекунов, но все же по какому-то влиянию жида они ему платили и льстили, чтоб он с ляхом не ворчали; рассказывала (и при этом всегда плакала), как они прятались, чтобы тихонько от ляха и жида учиться русской или славянской грамоте и читать на славянском языке молитвы. Но — сохрани боже — об этом узнает лях, или ксендз, или жид, — беда, разорение целому дому. Я мог бы томы написать подобных рассказов моих стариков, но время ли теперь такое, чтобы русским мстить за старое; в том ли теперь вопрос? Жаль мне крепко, что не имею времени все написать рассказы наших стариков; передать их дрожь от имени ляха, их ненависть к ним и описать наше поколение и их взгляды на вещи“. ²⁾

Національна свідомість українських декабристів у звязку з їх політичною ідеологією дає в цих цінних признаннях змогу зрозуміти їх форми. Всамперед цікаво звернути увагу на те, що поняття „настоящая малороссiянка“ у Горбачевського дістає коментара такого, що цим іменем треба звати людей, які на зразок його любой матери „ничего не понимали и не знали, кроме монахов и Киевской Лавры“, зате прекрасно могли консервувати сало і знали рецепти для виготовлення мочених яблук. Українство — або „настоящее малороссiянство“, мовляв наш автор, — для нього милий анахронізм, прекрасний в споминах остаток непотрібної вже старовини, патріархальна, пережита вже заскорузлість та й годі. І наївними словами та неглибоким аналізом характеризує він світогляд своїх батьків, ставлячись до нього з прихильністю людини, що стоїть вище давніх пережитків. Як милий спомин дитячих років, згадує він те своє українство, не виявляючи будь-якого розуміння політичних і соціальних форм і тенденцій українського руху. І оце приймання національної на Україні проблеми дуже характерно для українського декабриста. Всі

¹⁾ Горбачевский, Записки, стор. 253.

²⁾ Ibidem, стор. 271—272.

оці Драгоманови, Сухинови, Горбачевські та інші ставали під впливом внутрішньої соціальної еволюції та під впливом ідей буржуазного Заходу на ґрунт ліберального думання та революційної опозиційності, але в них—у декласованих у великій мірі інтелігентів, що походили з рядів дрібного дворянства,—не було ще виразного прихильності до якогось певного суспільного виробничого класу. Одійшовши від інтересів суто-поміщицьких, живучи передчуваннями близькості народження буржуазного суспільства і не маючи об'єктивних передпосилок, щоби в центр своєї політичної ідеології поставити класові інтереси селянства, українські декабристи не мали потреби користуватись українством, як політичною та соціальною ідеєю.

Українство тимчасом монополізувалося романтичним, політично-безсилим та анемічним українським інтелігентним поміщицтвом, що здебільшого далеко було від лібералізму і значно ближче стояло до консервативних угруповань та правих політичних течій. Не дурно, в пізніші десятиліття, в слідуючий етап розвитку громадської думки на Україні епігони діячів літературного, аполітично-романтичного українського відродження тяжіють до російських і то правого ухилу слов'янофілів (згадаємо, напр., Осипа Бодяньського).

Рух літературного дворянсько-хуторянського і слабо фарбованого в політичний колір, фактично байдужого до пекучих громадських справ—був одним потоком, яким ішов розвиток громадської думки й громадської свідомості на Україні.

Рух, слабо окрашений в національний колір, але активно політичний, ліберально-опозиційний і навіть героїчно-революційний, одним словом, той рух, що призвів до повстання Чернігівців на Київщині, захопивши багато елементів української інтелігенції,—це був другий потік, по якому формувалась політична свідомість української інтелігенції, це була та дорога, ідучи якою декласована українська інтелігенція знаходила поволі класи і виробничі групи, з якими зв'язувала вона свою долю. Політична й національна свідомість українських декабристів, офіцерської молоді, що в XIX ст. стала до розв'язування соціальних та політичних проблем новими способами, аніж ті, що ними орудували ще не так давно їх предки—козацькі та гайдамацькі привідці,—ця свідомість становить виразний етап в розвитку громадського руху на Україні.

Так і тільки так треба ставити й розв'язувати питання про декабристів на Україні, українців серед декабристів і українство серед декабристів. Тільки при такому погляді і при такому розумінні вловимо ми генетичний зв'язок між політико-ідеологічними спробами української інтелігенції в окремих десятиліттях XIX віку.

Згадаємо для прикладу оце місце з мемуарів вже цитованого нами Горбачевського про „Общество соединенных славян“: „Общество имело главною целью освобождение всех славянских племен от самовластия и уничтожения существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным союзом. Предполагалось с точностью определить границы каждого государства, ввести у всех народов форму демократического представительного правления, составить конгресс для управления делами союза и для изменения в случае надобности общих коренных законов, предоставляя каждому государству заняться внутренним устройством и быть независимым в составлении частных своих узаконений¹⁾“.

1) Записки декабриста И. И. Горбачевского, „Задруга“, 1916, стор. 18.

В цій політичній програмі „соединенных славян“ хіба ми не пізнаємо мови Кирило-Методійців?

Через два десятки років після ліквідації декабристів на Україні нове покоління молоді інтелігенції зуміло поєднати політичний лібералізм, виявлений в революційних поривах, з твердим і глибоко продуманим українством. Правда, і ця нова ідеологія української інтелігенції ще не вповні знайшла собі класовий ґрунт, ще хитається непевно, зазнаючи впливів не дуже диференційованого українського суспільства, але, безперечно, ідеологія Кирило-Методійців становить великий крок вперед, особливо по лінії поєднання двох потоків українського громадського руху—активно-політичного без національного оформлення і літературно-національного без політичної активності. Своїм корінням сягають кирило-методійці до українських декабристів і до діячів українського літературного відродження, виводячи на одну, ще дуже все-ж-таки неясну, дорогу ті рухи, що досі йшли нарізно й розбіжно.

А через тридцять років після Кирило-Методійців молодий професор Михайло Драгоманов, що всмоктав в себе з родинного оточення ідеали декабристів, стане остаточно на нову путь будування соціалістичного, поки-що в утопічних формах, світогляду на українському ґрунті.

Нове про декабристів на Україні.

Декабристы. Неизданные материалы и статьи под редакцией Б. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. Труды Пушкинского Дома при Российской Академии Наук. Москва, 1925.

„Пушкинский Дом“ за допомогою Всерадянського Товариства політв'язнів і засланців випустив цікавий збірник. Книга (I—XV+336 стор. in 8°), що видала Комісія по святкуванню сторічного ювілею повстання декабристів, містить 2 передмови (академ. Нестора Котляревського—від Пушкінського Дому та редакторів видання) й закінчується покажчиком імен.

Головна частина праці має в собі 5 розділів (I. Восстание и его ликвидация. II. Отзвуки декабрьских событий 1825 г. в Новороссии. III. Каторга и поселение. IV. Письма и писания декабристов. V. О декабристах). Окремі розділи в свою чергу складаються з декількох дрібних нарисів, і майже в кожному з них відповідний вступ попереджує актовий матеріал, який місцями пояснюється і в підрядкових примітках. У виданню, де (окрім упорядчика покажчика) приймає участь 7 осіб, найбільше праці випало на долю обох редакторів, що виступають в збірнику найчастіше також як і автори тої чи іншої статті (Б. Л. Модзалевський у 8 випадках, а Ю. Г. Оксман у 7).

До подій на території України в цьому збірнику мають безпосереднє відношення відповідні частини переважно перших двох розділів. В першому з них вміщено нарис Ю. Г. Оксмана про повстання у 1825—26 р. на Київщині Чернігівського полку (с. 5—36), а в другому, поряд з трьома іншими,—його-ж праця (с. 53—74): „Поймка поручика И. И. Сухинова (по неизданным материалам)“, яка теж стосується до повстання того-ж полку. З тої-ж причини певне значіння для цієї замітки мають відповідні місця в нарисі Б. Л. Модзалевського, який знаходиться в III розділі з приводу донесення сенатора князя Куракіна („Декабристы по пути в Сибирь“), як почасти також і кінцевий покажчик імен, складений Б. Л. Модзалевським.

Нарис Ю. Г. Оксмана „Восстание Черниговского полка (новые материалы)“ виходить з паперів офіційного походження, що перше появилися у світ.

Перша частина його спирається на 12 паперах, (що їх передав Б. Л. Модзалевський до Пушкінського Дому,) сучасника подій Набокова, командира Кременчуцького піхотного полку; друга базується на подібних же, що знайшов Ю. Г. Оксман в 1920—21 р. в Києві серед родинних паперів генерала Саковича на ім'я генерала Гогеля, в якого зосереджено було, між иншим, в свій час розвідку про події в армії в кінці царювання Олександра I та на початку правління Миколи I.

Стаття того-ж автора про Сухинова, одного з головних товаришів проводаря повстання на півдні, написана на підставі документів Н. в. російського і Басарабського генерал-губернаторств, що він знайшов їх в Одесі в 1920—22 рр. Цікаво таким чином зазначити, що притягнений в цім випадкові матеріал автор розшукав у Києві та в Одесі.

Відповідні документи Пушкінського Дому мають певне значіння для

освітлення де-яких подробиць з того, що торкається повстання Чернігівського полку (особливо що до появи в скорім часі матеріалів лєнінградських, київських і т. д. відповідного архівного хар ктеру), цеб-то навіть і після оголошення низки сучасних офіційних документів у „Русском Архиве“ 1871 і 1902 рр. (дві колекції Шугурова), в „Современнике“ 1913 р. (свідчення С. Муравйова-Апостола на допиті), в 131 томі „Сборника Императорского Русского Исторического Общества“ (листування між Миколою I і великим князем Костянтином), в працях Дмитрієва-Мамоннова, Шільдера, Шімана, Павловського і в дрібних журнальних статтях, а також після нової публікації того, що й раніше було надруковано в першій томі відомого збірника Базілевського (Богучарського) і в „Русской Старине“ 1905 р., не кажучи вже про багату літературу питання взагалі.

Папери за час від 26/XII 1825 р. до 4/I 1826 р. на ім'я Набокова, який жив перед початком подій зі своїм Кременчуцьким полком в м. Брусиліві (Радомиського повіту, на Київщині), являють в цьому випадку особливий інтерес. Тут перш за все зустрічаємо відношення Гебеля до Набокова на підставі допіру (проти ночі під 26/XII 1825 р.) отриманого „Височайшого“ наказу заарештувати підполковника Чернігівського полку Муравйова-Апостола разом з його рідним братом. Командир Чернігівського полку, припускаючи переїзд через Брусилів Муравйова-Апостола, який мав одпуск у Житомир, просить затримати обох учасників допіру викритого перед тим протиурядового товариства і доставити їх у Васильків, до штабу Чернігівського полку. Потім іде повідомлення 30/XII начальника IX дивізії (до складу якої входили Чернігівський та Кременчуцький полки) Тихановського про випадок на світанку 29/XII в Трилісах з Гебелем, що був наздогнав їх тут, і про заняття Василькова повстанцями. Командир дивізії пропонує Набокову приготуватись належним чином до майбутніх подій, довідуватись і доносити про рух бунтарів, зробити зусилля також в разі можливості захопити ватажка повстанців і перелічених при цьому їхніх співробітників для перепроводження їх у Білу Церкву, в штаб дивізії. Головний начальник місцевих військових сил, командир II корпусу Рот, який прибув з Житомиру проти ночі після 31/XII після одержання хвилюючої звістки, в приписі своєму 31/XII вимагає у Набокова виступити з 6 ротами (через м. Коростишів, на Київщині) в бік Житомира й стати під безпосереднє розпорядження Горчакова, начальника корпусного штабу. Змагались при цьому прибути до ночі 3/I в село Левков біля Житомира. Князь Горчаков, який слідом за цим прийняв до свого завідування Кременчуцький полк, і почав відправляти Набокову щоденно від 1/I до 4/I 1826 р. (3/I навіть двічі) відповідні диспозиційні повідомлення та приписи. На протязі між цими 5 повідомленнями начальника штабу III корпусу Набоков отримав ще чотири інші офіційні папери: від начальника бригади, генерала Чистякова, і від 3 офіцерів, з яких два (поручики Пржевалінський і Косарчевський) були з підкомандного йому Кременчуцького полку, а третій (поручик фон-дер-Брюгген)—з командного складу Олександрійського гусарського полку¹). Всі ці папери повідомляли про пересування військ урядових і повстанців.

Значіння оголошених документів полягає в належності їх безпосереднім учасникам, що до того займали видатний в більшості випадків службовий стан в час дії, в безпосередній далі близькості цих паперів до епохи, тому що вони порівнюючи часто посилались (особливо 2-го й 3-го січня, щоденно по три офіційних листи), безперервності, пов-

¹) Першу піхотну бригаду Чистякова разом з кіннотою було віддано під команду Рідігера, начальника 3-ої гусарської дивізії при III корпусі.

ній послідовності та взаємному зв'язку. Від усієї збірки цих документів, не дивлячись на їхній невеличкий розмір в цілому (що іноді заходять навіть до лаконічності) й невеличку питому вагу, повіває диханням тогочасності.

Тут, по-перше, перед нами, як на канві, відновляється картина майже всіх подій, які зв'язані з повстанням Чернігівського полку, а по-друге — до того, що було відоме так чи інакше і раніше, подається низка нових подробиць, як прояви діяльності Гебеля, невідомого раніше бригадного генерала Чистякова, а також командирів дивізії й корпусу Тихановського й Рота, керівника військово-оперативних справ Горчакова, а також самого адресата, цеб-то Набокова та де-яких офіцерів з незначним службовим станом.

Інтерес новини паперів, що адресовані до Набокова полягає в констатуванні, по-перше, своєчасної й дуже доброї в цілому поінформованості у захисників урядової влади. Пор., напр., наказ 30 XII Тихановського з повідомленням, між иншим, чутки про очікувану 31 XII присягу військ С. Муравйова-Апостола, або-ж наказ Горчакова 1/I з повідомленням про розміри сил повстанців і прямування їхнього руху до Триліс та Паволочи з можливим варіантом в бік Бишова і т. д. Можна мати також уяву про енергію та швидкість переведених заходів диспозиції урядових військ. Згадаймо, напр., наказ Рота з Білої Церкви вже 31 XII, ряд розпоряджень Горчакова, свідчення 2/I Пржевалінського, рапорт 3/I Косаржевського і т. д. Приєднаємо сюди констатування одночасної появи частини сил повстанців біля Фастова й Дідовщини (цеб-то в дільниці між р. р. Унавою і Ірпенем), що ніби підтверджує одну з можливих версій маршруту Чернігівського полку, а саме в напрямі Бишова (та Брусилова), про яку вже маємо де-які вказівки¹⁾.

До більш дрібних деталей відносяться відомості, подібні вказівкам: 1) на приналежність Кременчуцького й Олександрівського полків до П бригади IX дивізії (цеб-то, виходить, Чернігівського з Полтавським до першої бригади) або-ж 2) на своєрідні переживання бідолашнього штабс-капітана Чернігівського полку Маєвського.

Таким чином, цілком приєднуючись до заяви що до цікавості оголошених документів, які дозволяють (за частиною паперів Кременчуцького полку) відновити де-які моменти як розпочатого повстання, так і напруженої й складної праці для його ліквідації, не можна все-ж таки погодитись з твердженням автора що до повільної ніби-то концентрації сил Рота, пасивності стягування військ і непевності вчинків штабів корпусного та дивізійного: не слід забувати тодішніх ресурсів мобілізаційного транспортування, цеб-то відсутності сучасних телеграфа, радіо, автомобілів, залізниць і т. и. Відповідні справки в публікуємих паперах про час їхньої одсилки можуть документально підтвердити це зауваження... Не можна також погодитись з де-яким, психологічно природним для автора публікації, перебільшенням у нього (ніби в тон колишніх надій С. Муравйова-Апостола з Бестужевим-Рюїніним, Горбачевського й других змовників) що до глибокого походження політичної пропаганди посеред армії, як також з ризикованості довідки для припущення можливої ролі в подіях Набокова, об'єкта даної кореспонденції. Для висновків автора в данім разі, здається, немає достатніх підстав.

Набоков, напр., командир Кременчуцького полку (не так, як відвідані за цей час С. Муравйовим-Апостолом чи Бестужевим-Рюїніним або-ж тільки намічені для відвідин Півало-Швейковський, Артамон Муравйов,

¹⁾ Згадаймо, напр., поданий П. Е. Щеголевым припис С. Муравйова-Апостола священикові Кейзеру, про Бишов, особливо-ж неоголошений ще документ Київського Історичного Архіву ім. Антоновича.

Пихачев та инш.) не тільки не був скомпрометований в подіях, але приймав навіть де-яку участь в операціях з метою локалізації повстання¹⁾, мав успіх у своїй дальшій службовій кар'єрі, зокрема мав змогу зберегти в себе офіційні папери про бунт, що тепер оголошуються. Замала далі обґрунтованість думки про можливі наслідки нездійсненого в Брусиліві побачення С. Муравйова-Апостола з Набоковим (який ніби-то мав в цей момент розпорядження Гебеля про арешт братів Муравйових) виявляється з слідуячого. Одержаний Гебелем у Василькові пізно увечері 25 XII „Высочайший“ наказ Набоков не міг одержати в Брусиліві (в тридцяти-сорока верстах від Василькова). Ні в час виїзду Муравйова-Апостола ще 24 XII з Василькова до Житомира (в разі припускаемого автором заїзду, по дорозі, його в Брусилів), ні тим більше після швидкого від'їзду з Житомиру по обіді у Рота 15 XII—спочатку до близького звідси Троянова (до Олександра Муравйова), а потім далеко на захід, в Любар (до Артамона Муравйова), звідки йому довелося дуже поспішаючи повертатись тоді вже тільки в східному напрямі, до Триліс через Бердичів і Паволоч, не пробуваючи навіть в останньому містечкові побачитись з Пихачевим. Довідка по мапі з цим волинським маршрутом С. Муравйова-Апостола примушує категорично заперечувати фізичну можливість для нього заїхати (підчас повороту з Волини) в Брусилів, який лежить далеко в бік від його шляху (верстов 50 від Житомира), куди Гебель надіслав (мабуть з Житомиру) папер 26 XII: ні з Житомира, ні з Троянова, ні тим більше з Любара, Муравйов не міг опинитись у Брусиліві. Причиною невдалого у автора в данім випадку експурса з'явилось, звичайно, відповідне місце в старечих спогадах М. Муравйова-Апостола, написаних майже за півстоліття після подій, щоби-то всупереч з січневим щоденником його ж 1826 року в Петропавлівській фортеці, під безпосередньо-свіжим враженням пережитого допіру перед тим. В цьому щоденнику (у виданні за редакцією С. Я. Штрайха літературної спадщини декабриста) про заїзд братів у Брусилів до Набокова з Житомира нема звичайно, й згадки.

Можна зробити зауваження і з приводу заяви автора про великий розмір змови у військах на півдні держави. Захоплений несподівано подіями і примушений спішно вжити потрібних заходів, начальник III корпусу генерал Рот (згад. папери до нього Сакена в другій збірці Шугурова) не міг бути зразу-ж таки поінформований про справжній стан подій, як знали про них Шугуров, або автор зазначаємої статті, які писали далеко пізніше з відповідними документами в руках. На авторові, як і на тверезому в своїх висновках Шугурові, виявився тут, звичайно, зазначений вплив колишніх радісних подій С. Муравйова-Апостола з його співробітниками Горбачевського та інших „ентузіастів“. Звідси й відповідні висновки його про свідомість Рота що до ризикованости усмиряти Чернігівський полк за допомогою сусідніх безпосередньо з повставшими військ, про змушену з цих причин непевність і пасивність на початку чинности і про місцеву дислокацію урядових озброєних сил. Запізнєння, застарілість де-яких повідомлень дрібних агентів влади, що до того ще працювали десь осторонь від театру подій (як відповідні місця в повідомленнях поручиків Косаржевського або фон-дер-Брюггена), які автор, очевидно, має на увазі, — зовсім не характерні, розуміється, для осіб із станом генералів Горчакова, Тихановського або Рота.

¹⁾ Згад., до речі, поведінку, за Горбачевським, навіть Тизенгаузена—учасника змови, проти агітації в своєму Подтавському полку на підтримку Чернігівців, які вже тоді повстали.

До хиб у викладі автора¹⁾ можна віднести дрібні порівнюючи не-догади або-ж неточності. До першої категорії відносяться помилки, як найменування (с. 8) Бистрицького Бистрицьким (під традиційним впливом Герценового лондонського видання „Записок декабристов“), прапорщика Мозгалевського „поручиком“ Мозгалевським (с. 7, прим. 2— під впливом, звичайно, проф. Довнара-Запольського) або-ж датування (с. 6) першого з надрукованих самим-же автором паперів Набокову 25-м (замість 26-го) грудня і т. и. До розряду неточностей належать місця в цьому-ж роді, які вимагають певних спростувань. Операції, напр., проти бунтарів провадились за директивами не штабу армії (с. 6), а штабу III корпусу. „Пропаганда“ серед війська мала місце стільки-ж у всій „Южной Армії“ (с. 7), скільки переважно в III корпусі I-ж армії. Заколот в Кременчуцькій полку в „грудневі“ дні помічений був агентами не штабу Першої армії (с. 9), а Гогеля, начальника XXV дивізії з Литовського корпусу князя Костянтина Павловича.

Цікавість, хоча й меншу порівнюючи з вищезазначеним, має для нас також і друга група документів, які мають відношення до наслідків придушеного вже тоді повстання Чернігівського полку. Документи ці складають третю колекцію з паперів генерала Гогеля, який мав ще за Олександра I відповідні уповноваження що до таємного пильнування за Першою переважно армією, і знаходяться в наступному зв'язку з оголошеними свого часу в два рази, завдяки Шугурову, матеріалами, а також в певних взаємовідносинах до паперів Набокова. Колекція складається з 4 рапортів (з 2 додатками) Гогелю 4 осіб і дають матеріал для ознайомлення з настроєм як військових частин, так і цивільного населення в районі колишніх виступів членів Товариства З'єднання Слов'ян. Цими документами можна, між иншим, перевірити відповідним чином і точність свідчень Горбачевського, мемуари якого, до речі, потребують тепер особливо повного свого відновлення, щоб-то без колишніх цензурних купюр. В цих таємних свого часу донесеннях об'єктом збільшеної до себе уваги була відома VIII артилерійська бригада (на Волині) Борисова, Горбачевського, Бечасного, Андреевича, Киреева та їхніх товаришів по службі. Окрім турботного стану штаба III корпусу, в них даються відомості про масові арешти офіцерів та „солдат“, про заходи пильного таємного догляду (за допомогою переодягнених офіцерів, денщиків, різних „партикулярних“ людей та „жидів“) та про відповідний, стриманий до пригнічення настроїв.

З того, що торкається безпосередньо повстання Чернігівського полку, в поданих документах відомий інтерес уявляють, проте, не стільки сучасні розмови й міркування (як плітки, доноси або-ж анекдоти про арештованих), скільки так чи инак випадкове повідомлення про якусь подробицю. Напр., червоний комір був одною із зовнішніх відзнак форми Чернігівського полку. Після придушення повстання новий (замість розкасованого) склад полку було скомплектовано за допомогою дуже енергійних заходів („беруть сь батальона по 64-е человек да еще самых лудчихь“). Салдати повставшого полку за свої мародерські вчинки підчас походу по відношенню до оточуючого їх населення прозвані були останнім „рабуни черниговци“, щоб-то грабіжники.

Цікаво, нарешті, в цих паперах Гогеля зустрінути: 1) характеристику Горбачевського й Бечасного („Болѣ интузиасты—и ничѣмъ почти по

¹⁾ В заслугу авторові треба поставити взагалі наведення цікавого фактично документального матеріалу; але-ж він за браком часу не гнався дуже ві за повністю бібліографії чи за всебічним вивченням літератури питання (у нього не бачимо, наприклад, вказівки на видання за редакцією С. Я. Штрайха й т. и.), ні за стилістичною обробкою викладу.

службѣ не занимались“) і 2) повідомлення про арешт Борисова, Горбачевського й інших артилерійських офіцерів аж 6 лютого, щоби більше ніж через місяць після поразки Чернігівців.

Можливо, що документи, які були в свій час у Рота, Тихановського, Горчакова, а також невідомого ще на прізвиське командира розташованого в Білій Церкві 17-го егерського полку, також і ті, що переховуються ще в архівах волинських, київських і т. д., будуть більш важливими, ніж акти, які опубліковано й використано в другій половині першого нарису збірника, що про його йде мова. Все-ж папери Гогеля цікаві самими вже вказівками на просторість району сучасного хвилювання серед війська в особі представників ініціативної їх в даному відношенні частини.

Другий розділ збірника („Отзвуки декабрских событий 1825 г. в Но ороссии“), що лише трохи більший розміром (с. 51—96) порівнюючи з попереднім, складається з 4 нарисів того-ж автора: 1) „Поимка поручика И. И. Сухинова (по неизданым материалам)“, 2) „Письма В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову из таганрогского тюремного замка“, 3) „Мытарства декабриста Рынкевича“ і 4) „Последняя попытка „облегчения участи“ А. А. Бестужева“. Перший з них (с. 53—74) є найбільшим і для нашої мети найцікавішим. В ньому розповідається про Сухінова, одного з головних співробітників С. Муравйова-Апостола до і під час повстання Чернігівського полку. Стаття дає відомості про митарства Сухінова, який пробував сховатися після нещасливої для повстанців сутички, та про викликану цим небезпеку для ряду осіб. Завдяки відповідним документам, пощастило з'ясувати справжнє прізвисько декабриста (Емально-Сухинов), його „напівразночинське“ походження, час народження (1794), особистий склад сім'ї по батькові, матеріальне забезпечення останнього й ступінь його освіти, подробиці прикмети втікача (між иншим: „говорит на русском и малороссийском языках твердо“), отримати справки з формулярного списку, ознайомитись з даними слідкування. Стаття цікава крім того неодноразовими посилками на велику „Справу“, яка мається під руками дослідника, штаба Першої армії про повстання Чернігівського полку, що обумовило (за існуючою вже друкованою інформацією) появу в скорім часі особливо важливої для нас в данім разі нової праці автора. Цікава також і заява упорядчика (в протилежність Сироечковському) про приналежність відомого біографічного нарису про Сухінова не Горбачевському, а (в погодженні з Максимовичем) бар. Соловйову, з чим цілком погоджується і автор цієї замітки, що вважав і раніше доводи Б. Є. Сироечковського не за зовсім доказані в данім випадку.

В нарисові Ю. Г. Оксмана про Сухінова можна зазначити, між иншим, одну неточність, а саме дворазове найменування його „командиром ар'єргарда восставшего Черниговского полка“. В дійсності Сухінов командував ар'єргардом лише в момент виходу з Василькова загону повстанців, тоді як в час вступу в місто цей співробітник С. Муравйова-Апостола стояв на чолі авангарду, взагалі-ж був призначений командувати ротою Фурмана з огляду на замір Муравйова відрядити Фурмана на Волинь з агітаційним дорученням.

З трьох нарисів 3-го розділу збірника („Каторга и поселение“), зроблених вже другим його співредактором—Б. Л. Модзалевським, найбільшим що до розміру (ст. 99—127) розділом, що особливо притягує нашу увагу, є стаття: „Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина 1827“, яку витримано в напрямі прийнятого майже для всього видання плану. Тут, поряд з побіжними згадками про Шахирева, Фурмана й де-яких інших членів Товариства З'єднання Слов'ян та південного, подано матеріяли для виявлення морального обличчя Соло-

війова, Мозгалевського, а також і М. Муравйова-Апостола. Авторіві можна звернути увагу лише на редакційну непогодженість в одному випадку: в протилежність своєму співредакторові він авторство біографічного нарису про Сухінова приписує (с. 108—текст з примітками 3 і 4) по-давньому Горбачевському, а не Соловійову.

Проминаючи інші, взагалі цікаві змістом нариси збірника, які не мають відношення до подій і осіб, що брали активну участь на Півдні під час заколоту, спинимось нарешті на вміщеному в кінці книги покажчикові імен (с. 325—36), якого склав за вказівками так. зв. алфавіту декабристів Л. Б. Модзалевський.

Це—невелика, але цілком сумлінно зроблена й корисна праця. Із осіб, які мали те чи інше відношення до подій на Півдні, тут зазначені (по змозі з іменами особистими та по батькові) між иншим: Башмаков, Бестужев-Рюмін, Бистрицький (цеб-то Бистрицький), Вадковський Олександр, Войнілович, Гебель, Кузьмін, Маєвський, Мозгалевський, Муравйови Апостоли Матвій і Сергій, Набоков, Петін, Ридигер, Рот, Сізіневський, Соловійов, Сухінов, Тихановський, Толь, Фурман, Шахірев, Шепілло та інші.

Зазначених в книзі, але пропущених в покажчикові, можна одмітити небагато (нема, напр., Трухіна). Залишились не виправленими прізвища згаданих вже „Бистрицького“ і „поручика Мозгалевського“, при чому в останньому випадку повторюється традиційна неточність наперекір вказівці самого-ж Б. Л. Модзалевського в одній попередній його спеціальній замітці. Зате, не дивлячись на звичайне, що двічі трапляється в самій книжці, перейнякшення прізвища, в покажчикові правильно названо, напр., поручика Шепілло. З другого боку зроблені поправки в означенні особистих імен у двох других поручиків того-ж полку: Кузьміна (ніби то Анатолія, а не Анастасія, як у Горбачевського, М. Муравйова-Апостола) і Петіна (Василя, замість Володимира, як його називали раніше). З'ясовано, далі як звали по батькові підпоручика 17 егерського полку Олександра (Федоровича) Вадковського. З'ясовано, нарешті, імена власні та по батькові у офіцерів Чернігівського полку штабс-капітана Маєвського (Карла Кліментовича) і поручика (що у Горбачевського передається з об'єданим прізвищем Жизневського) Сізіневського (Виктора Осиповича), а також генералів Ридигера (Федора Васильовича), Рта (Логгіна Осиповича), Тихановського (Афанасія Леонтьевича), барона (вірніше, графа) Толя (Карла Федоровича) і т. д. Зазначене тут являється поправками й поширенням, в порівнянні з колишніми вказівками М. Муравйова-Апостола („Погостный список“ і т. д. справочника до видання за редакцією Сироечковського) Горбачевського, пояснюючих приміток до тексту (у виданні за редакцією С. Я. Штрайха) М. Муравйова-Апостола й т. п. матеріалами. Вони з'ясовують кривні, напр., відношення Олександра Вадковського до декабриста й мемуариста подій Федора (як виявляється, його рідного брата) або-ж приналежність серед офіцерів Чернігівського полку до польської національності не тільки Гебеля, але також Маєвського, Сізіневського й, здається, Войніловича, тоді як з осіб з прізвищами, що показують на приналежність їх так чи инак до української національності, крім Муравйових-Апостолів, можна вказати ще на прапорщика Апостола-Кегича, також як, можливо, Мозгалевського, Рибаківського й Андрія Андрійовича Бистрицького. Подано таким чином новий матеріал для дальших нарисів обличчя у низки осіб з числа учасників подій.

До історії „Малоросійського Общества“.

Серед документів секр. к-рії Новорос. ген.-губ. Одеського Губарх'у знаходиться діло № 6 за 1826-й р. „Объ отправленіи въ Петербургъ къ Е. И. В. Ст. Сов. Алексѣева“. Невеличке це діло оповідає про арешт члена малоросійської масонської ложі губернiального катеринославського маршала Дмитра Алексеева¹⁾. Алексеев заплідозрювався в участі в таємному „Малорос. Об-ві“, яке було в стосунках з декабристами. Алексеева було заарештовано 4-го лютого 1826-го р. в його маєтку Катовці з пропозиції Малорос. Військового ген.-губ. кн. Рєпніна. Заарештувавши на Полтавщині Лукашевича, Тарновського та Лукашевича членів „Малорос. Об-ва“, Рєпнін про Алексеева оповіщав новорос. ген.-губ. графа М. С. Воронцова, поминувши катеринославського цивільного губернатора, бо останній „самъ... принадлежалъ къ упомянутой ложѣ“. Воронцов негайно командировав л.-гв. полк. Русанова до Катеринослава, щоби заарештувати Алексеева. На допомогу Русанову дано було надзирателя Деноеля²⁾. Після трусу в міському будинку маршала і в Катовці (маєтність Алексеева в Новомиргородському пов.), Русанов заарештував Алексеева й вирядив його до Петербургу під доглядом Деноеля.

Арешт маршала для його знайомих був несподіваний. Приятель Алексеева—В. Ломиковский за 2 дні після його арешту писав в листі до Мартоса: „У насъ не сомнѣваются о томъ, что добрые люди сіи (брати Алексееви) возвратятся съ честью, ибо они вступили въ ложу подъ благовидными предлогами (?) и если в ложѣ сей находились какія-либо правила, чуждыя христіанству (?), то навѣрно таковыя правила предъ ними не обнаружались“³⁾.

Збентежені були й діти Алексеева, що видимо любили батька й двічі посилали до нього листи через Воронцова.

Справа Алексеева тяглась недовго—21-го березня того-ж 1826-го р. його було звільнено й від слідчого комітету видано посвідку, що Д. Алексеев до „Малорос. Об-ва“ „не причастен“. Така вкоротці нескладна справа українського масона. Особливого чогось в ній не знайдено, але оскільки відсутні достатні дані про українських змовників, діло Алексеева представляє певний інтерес.

(Отъ Малоросійського Военнаго Губернатора въ Полтавѣ. Генваря 30 дня 1826. № 67. Господину Новоросійському Генералъ-Губернатору и Полномочному Намѣстнику Бессарабской Области, Генералу отъ Инфантеріи Графу Воронцову).

¹⁾ Довнар-Запольський ототожнює полтавську ложу з „Малор. Об-вом“. Див. „Тайное общество декабристов“ (М., 1906). стор. 37.

Про „Малор. Об-во“: Павлов-Сильванський, Пестель пред Верховным Судом (Р. н/Д., 1907), стор. 36, 115—118, 131; Донцов, Українська державна думка і Європа (Л., 1918), стор. 39; Охримович, Короткий нарис розвитку укр. національно-політ. думки (К., 1918), Ч. I, стор. 15; Семевський, Політ. идеи декабристов; Модзалевський, Малорос. Родословник (К., 1912), III, 204—206; Грушевський М., Ілюстр. іст. Укр. (К.-Л., 1911), стор. 527; „К. Ст.“, 1905 р. XI—XII, стр. 312—314; Рус. біографический Словарь (П., 1914), XXII, 726—7. Натяки на „Малор. Об-во“ в „Мемуарахъ князя Сапѣги“ (П., 1915), стор. 69.

²⁾ В „ділі“ надзиратель звється Денуелем.

³⁾ „К. Ст.“, 1898, VI, стор. 496.

„Г. Военный Министръ въ отношеніи своемъ ко мнѣ извѣстилъ меня о Высочайшей Его Императорскаго Величества волѣ, дабы нѣкоторые изъ членовъ бывшей въ Полтавѣ ложі Новикова, а въ числѣ ихъ и Алексѣевъ, были представлены его Величеству.

Сделавъ по сему надлежащее исполненіе и зная изъ показаній взятыхъ лицъ, что къ сообществу ихъ принадлежитъ и Губернскій Предводитель Дворянства Екатеринославской Губерніи Статскій Совѣтникъ Дмитрій Алексѣевъ я нужнымъ почитаю препроводить къ свѣденію Вашего сіятельства копію означеннаго отношенія Г. Военнаго Министра, — Екатеринославскаго же Гражданскаго Губернатора не извѣстилъ я о семъ по той причинѣ, что онъ самъ, какъ мнѣ извѣстно, принадлежалъ къ упомянутой ложѣ. Генераль-адъютантъ Князь Репнинъ.

Копія. Секретно. Малоросійскому Военному Губернатору Господину Генераль Адъютанту Князю Репнину.

По волѣ Государя Императора покорнѣйше прошу Ваше сіятельство приказать немедленно взять подъ арестъ помѣщика Переяславскаго уѣзда, живущаго въ Барышполѣ, Лукашевича; бывшаго Губернскимъ Судьею Тарновскаго; Семена Михайловича Кочубея, бывшихъ членами ложі Новикова, и узнавъ отъ нихъ кто такой сочленъ ихъ Алексѣевъ, также арестовать его и всѣхъ ихъ съ имѣющимися у нихъ бумагами такъ, чтобы они не имѣли времени къ истребленію ихъ, прислать в С. Петербургъ, каждого порознь, прямо къ Его Императорскому Величеству, подъ благонадежнымъ присмотромъ, а Лукашевича прислать съ симъ же фельдъегеромъ.

Подлинное подписалъ: Военный Министръ Татищевъ.

Вѣрно: Генераль Адъютантъ Князь Репнинъ.

„1“ февраля 1826. № 6. Одесса. Секретно. Состоящему при мнѣ Господину Лейбъ-Гвардіи Полковнику Русанову.

Малоросійскій Военный Губернаторъ сообщивъ мнѣ Высочайшее Его И. В. повелѣніе, объявленное ему Г. Военнымъ Министромъ дабы нѣкоторые изъ чиновъ бывшей въ Полтавѣ ложі Новикова, а въ числѣ ихъ и Алексѣевъ, были представлены Его Величеству, извѣщаетъ, что помянутый Алексѣевъ есть Статскій Совѣтникъ и Губернскій предводитель дворянства Екатеринославской губерніи.

Для воисполненія таковаго Высочайшаго повеленія въ отношеніи Г. Алексѣева, я избираю Ваше Высочество съ полной увѣренностью на усердіе и расторопность вашу и рекомендую вамъ, взявъ отсель квартальнаго надзирателя Денуель и отправиться въ Екатеринославъ и исполнить слѣдующее:

1-е) Если прибывъ въ Екатеринославъ, застанете тамъ Алексѣева, тотчасъ арестуйте его и всѣ имѣющіяся у него бумаги тамъ, чтобы онъ не имѣлъ времени къ истребленію ихъ, и потомъ отправьте его немедленно подъ надзоромъ Г. Денуеля и одного жандарма въ С. Петербургъ прямо къ Его И. В. вмѣстѣ съ бумагами, запечатанными вашею и Денуель печатами. По исполненіи сего сами всѣ дуйте въ деревню Алексѣева и тамъ тотчасъ старайтесь отыскать всѣ его бумаги, опечатайте оныя и отправьте по эстафетѣ при рапортѣ вашемъ прямо къ Г. Военному Министру, и 2-е) Если не застанете Алексѣева въ Екатеринославѣ, вы отыщите бумаги въ его тамошнемъ домѣ, опечатайте оныя, оставьте при нихъ Денуеля, а сами не теряя ни одной минуты отправьтесь въ мѣсто пребыванія Алексѣева, арестуйте его, а также бумаги, какъ выше сказано, и доставивъ самого его и бумаги въ Екатеринославъ, сдѣлайте отправление Алексѣева на вышеозначенномъ основаніи въ столицу подъ при-

смотримъ кварталн. Денуеля и одного жандарма, вручивъ Денуелю и всѣ бумаги найденныя, какъ въ Екатеринославскомъ домѣ Алексѣева, такъ равно и въ деревнѣ его, запечатанныя вашею и Денуеля печатями.

О выполненіи всѣхъ вашихъ требованій препровождается при семъ открытое предписаніе Градскимъ и Земскимъ полиціямъ Екатеринославской Губерніи, а также включается предложеніе казенной Палатѣ о выдачѣ вамъ денегъ на прогонны для Денуеля и на отправленіе эстафеты и предписаніе Командиру Екатеринославскаго Гарнизоннаго батальона объ откомандированіи къ вамъ одного жандарма.

Квартальнаго Денуеля вы снабдите отъ себя инструкціею на счетъ доставленія Алексѣева въ С. Петербургъ.

Исполнивъ все сіе, возвратитесь въ Одессу и объ удовлетвореніи настоящаго порученія моего рапортуйте мнѣ.

Открытое предписаніе.

Требованія предъавителя сего, состоящаго при мнѣ Лейбъ-Гвардіи полковника Русанова, имѣющаго отъ меня порученіе. Въслѣдствіе Высочайшей Его Императорскаго Величества воли, Градскія и земскія полиціи Екатеринославской Губерніи имѣютъ исполнять безъ малѣйшаго промѣдленія и прекословія подѣ опасеніемъ за противное тому строжайшаго взысканія. Одесса. 1826. Февраля 1-го дня.

Секретно. Его сіятельству Новороссійскому Генералъ-Губернатору и Полномочному Намѣстнику области Бессарабской, Господину Генералу отъ Инфантеріи и Кавалеру Графу Воронцову. Лейбъ-Гвардіи Московскаго Полка Полковника Русанова.

Рапортъ.

Во исполненіе предписанія вашего Сіятельства отъ 1-го текущаго Февраля № 6-й, 4-го числа прибылъ я въ Г. Екатеринославъ, для арестованія по высочайшему повѣленію статскаго Совѣтника Алексѣева и отобранія отъ него всѣхъ бумагъ, какія только окажутся. Г на Алексѣева не нашолъ въ городѣ, онъ находился въ деревнѣ своей Катовкѣ—в 70 верстахъ отъ Екатеринослава; но несмотря на то, я исполняя въ точности предписанное мнѣ отъ вашего Сіятельства приступилъ тотъ-часъ къ отысканію бумагъ въ домѣ, (которой по требованію полицмейстера отворили), но не нашолъ въ ономъ ни самонамѣйшей даже записки, такъ-какъ домъ оставленъ совершенно пустъ.

Предполагая однакоже, что какія нибудь принадлежащія Статскому Совѣтнику Алексѣеву могли быть перенесены въ отсутствіе его во флигель, занимаемый родственниками Алексѣева, я нужнымъ почелъ забрать и у нихъ, какія только были бумаги.

Послѣ сего, оставивъ въ домѣ Г. Алексѣева при бумагахъ сихъ, запечатанныхъ моею печатью,—находившагося при мнѣ одесской Градской полиціи кварталнаго надзиратля Деноель, самъ нисколько не медля отправился со всевозможною поспѣшностію въ вышеупомянутую деревню Г. Алексѣева Катовку, нашолъ его дома, объявилъ ему арестъ и вту же минуту началъ отбирать всѣ бумаги, какія только находились въ его кабинетѣ и другихъ комнатахъ, такъ что онъ не имѣлъ нисколько времени и по принятымъ мѣрамъ осторожности, никакихъ средствъ къ истребленію какой либо изъ оныхъ; неразбирая ихъ запечаталъ всѣ вту же время въ одинъ тюкъ, и на другой день привезъ Алексѣева съ оными въ Екатеринославъ, гдѣ и здаль его со всѣми бумагами, забранными въ домѣ Алексѣева в деревнѣ и у родственниковъ во флигелѣ его дома въ Екатеринославѣ,—квартальному надзирателю Деноелю, который и отправился съ Г. Алексѣевымъ изъ Екатеринослава въ Петербургъ 6-го

числа. При квартальномъ Деноелѣ находится одинъ жандармъ, выбранный мною въ следствие повелѣнія вашего Сіятельства изъ Екатеринославской полицейской жандармской команды, котораго Деноель при возвращеніи изъ Петербурга имѣетъ завести въ Екатеринославъ и здать в команду. Съ предписанія Г. Деноелю отъ меня данного, представляю з сего Вашему Сіятельству копію. А какъ послѣ зданныхъ мною бумагъ никакихъ другихъ къ отправленію по особой эстафетѣ не было, то я и денегъ не требовалъ, Г-ну военному Министру, какъ ваше Сіятельство изъ прилагаемой при семъ копіи усмотрѣть изволите, что всѣ бумаги отправляются вмѣстѣ съ Алексѣевымъ, и что другихъ къ отправленію не имѣется. Почему я и денегъ на предполагаемую для эстафеты—не требовалъ, а получилъ однѣ прогонныя для квартального Деноеля, въ принятіи коихъ имъ отъ меня прилагаю присемъ его росписку.

Имѣя честь почтеннѣйше донести о семъ вашему Сіятельству, докладываю, что всѣ забранныя мною бумаги у Г. Алексѣева и у родственниковъ Его (последніе въ особыхъ небольшихъ тюкахъ), запечатаны моею и Деноель печатями.

Гвардіи Полковникъ Русановъ.

№ 3. 10 февраля 1826. Одесса.

Сіятельнѣйшій Графъ, Милостивый Государь,

Сердечной заботѣ будучи доставить Родителю нашему, Статскому Совѣтнику Алексѣеву, о себѣ свѣденіе, дабы его тѣмъ успокоить въ отсутствіи; мы принимаемъ смѣлость всенижайше прибѣгнуть подъ покровительство Вашего Сіятельства, и испрашивать о доставленіи ему, присемъ влагаемаго незапечатанного письма; равно и того Милостивого позволеніе Вашего Сіятельства, что бы еще нѣсколько разъ осмелится обременить особу Вашу таковою ежели возможна пересылка.

Простите, Сіятельнѣйшій Графъ, сію дерзость нашу приписавъ оную тѣмъ чувствамъ какіе душу нашу нынѣ угнѣтають.

Съ глубочайшимъ высокопочтеніемъ честь имѣемъ быть, Милостивый Государь, Вашего Сіятельства, всепокорнѣйшій слуга Петръ Алексѣевъ и Настасья Алексѣева.

Февраля 8-го дня. 1826. С. Котовка.

Новоросійскому Генераль-Губернатору и Полномочному Намѣстнику Бессарабской Области Господину Генераль Адъютанту Графу Воронцову.

По распоряженію Вашего Сіятельства, учиненному въ слѣдствіе отношенія къ Вамъ Малоросійскаго Военнаго Губернатора князя Репнина присланъ былъ сюда подъ арестомъ Екатеринославскій Губернскій Предводитель Дворянства Статскій Совѣтникъ Алексѣевъ.

Какъ сей Г. Алексѣевъ къ производимому здѣсь дѣлу о злоумышленномъ Обществѣ вовсе не причастенъ, и отправленъ въ С. Петербургъ по подозрѣнію; въ которое впасть надетъ его Князь Репнинъ; почему какъ совершенно не винный по повелѣнію Его Императорскаго Величества освобожденъ для отправленія къ своему мѣсту, съ выдачею надлежащаго о томъ свидетельства отъ Высочайше учрежденнаго Комитета для изысканія о злоумышленномъ Обществѣ.

О чемъ долгомъ считаю Ваше Сіятельство увѣдомить.

Военный Министръ Татищевъ.

№ 493. 21—III—1826. С. П. Б.

Віктор Фурньє та родина Раєвських.

Серед осіб, яких було заарештовано підчас слідства над декабристами після 14 грудня 1825 року, був француз Віктор-Андре Фурньє, вихователь в родині Раєвських, і через них близький знайомий М. Ф. Орлова та Густава Олізара. Фурньє було одвезено до Петербургу, але, очевидно, коли з братів Раєвських знято було всяке підозріння, то й Фурньє одпустили теж.

Нам невідомо, коли саме появився в Росії французький підданаець Фурньє. В перших роках XIX в. він переїздить з Петербургу до Києва, як здається, до Раєвських, потім при Московській губернській гімназії він тримає іспит на право навчання французької мови, при чім з шкільного комітету при Московському університеті йому видають в 1809 році свідоцтво, що „французьку мову він знає правильно“. Далі Фурньє учителює знову в родині Раєвських і від ген.-лейт. Мик. Мик. Раєвського р. 1811 одержує похвальне свідоцтво що до його поведінки. В ці роки старшому сину, Олександру Раєвському було вже 16 років, в 1810 році він вже брав участь у війні з Турками, був при осаді Сілістрії та в бою при Шумлі. Дочці Катерині, яка була потім в заміжжі за М. Фед. Орловим, було 14 років, молодшому сину Миколі—10, а трьом молодшим дочкам Олені, Софії та Марії (пізніше кн. Волконській) було 8, 6 і 4 роки. Таким чином у цю пору учнями Фурньє могли бути Микола й дві середні дочки¹⁾.

Ще через кілька років (до 1815 р.) Фурньє учителює в родині поміщика Тарновського, а пізніше (до 1818 р.) в родині полковника й поміщика Аврама Марченка.

Тут він зустрів свою майбутню дружину Марію Васильовну, племінницю полковника. До цього-ж часу відноситься дуель між Фурньє і поручиком Лахманом.

Нам невідомі обставини й причини цього дуелю. Відомо лише, що ініціатива в цій справі належала Лахману. Фурньє вбив на дуелі Лахмана, і мав за це досить значні неприємності. Його було заарештовано і мали судити. Але за нього клопоталися Мик. Мик. Раєвський і Мик. Фед. Орлов, які писали кн. Петру Михайловичу Волконському, начальнику Головного Штабу, щоб той захистив Фурньє перед Олександром І в справі нещасливого дуелю. В своєму листі від 19 листопада 1819 р. М. Ф. Орлов, який був тоді в Києві начальником штабу 4-го корпусу, свідчив про повну невинність у цій справі Фурньє. Теж посвідчив і поміщик Тарновський. Тому 30 квітня 1820 року київське губерніяльне Пра-

¹⁾ Історію родини Раєвських можна знайти в 4-х томовому „Архивъ Раевскихъ“ під ред. Б. А. Модзалевського. Спб. 1908. Голова родини—бойовий генерал Мик. Мик. Раєвський був до 1824 р. начальником 4-го пішого корпусу, штаб якого стояв у Києві. Тому родина Раєвських у кінці десятих та на початку двадцятих років жила в Києві. Раєвські були кривні багатьом родинам, відомим в історії. Через гр. Ол. Мик. Самойлова, рідного дядька по матері ген. Раєвського, вони були в родстві з Самойловими і Давидовими; гр. Ол. Вас. Браницька була двоюрідною тіткою ген. Раєвського; видавши заміж дочок Катерину та Марію, Раєвські породнилися з Орловими та Волконськими.

вління сповістило Орлова про звільнення Фурньє від арешту й суду. В справі Фурньє з Лахманом велику участь взяли крім Раєвського, дружина його, Софія Олексіївна, Олександр Миколович Раєвський, брати Олександр та Василь Левовичи Давидови, прокурор Астромов та лікар Плесель.

Широкі знайомства Фурньє з тими колами, серед яких організувалися перші таємні товариства й які були потім близькі з декабристами, пояснюють те, що й Фурньє взяв участь в політичному житті Росії. Полковник Мик. Комаров на допиті перед слідчою комісією оповів історію поширення „Союзу Благоденствія“ в 2-ій Армії, яка головну квартиру мала в Тульчині на Поділлі, а окремі полки стояли й на Київщині в тих районах, що були звязані з маєтками Давидових, Раєвських. Крім Орлова, як учасників „Союзу Благоденствія“, Комаров називає Олександра Раєвського, полковника Швейковського, Василя Давидова, Фурньє та інших¹⁾. Немає сумнівів, що француза Фурньє ввели до політичного товариства за якусь політичну діяльність його, можливо, що Фурньє був політичним емігрантом, часів реакції після Великої Французької Революції, принаймні роки перших відомостей про Фурньє збігаються з роками можливої еміграції Фурньє до Росії (перші роки XIX віку).

При опису речей Фурньє після його смерті одмічено було 3 листи ген. Орлова, 2—Василя Давидова, 1—лікаря Плеселя, 1—Олександра Раєвського та 1—Ол. Давидова. Про участь Ол. Давидова в „Союзі Благоденствія“ полк. Комаров показав з де-яким сумнівом, а лікаря Плеселя в звязку з арештами після 14 грудня було взято разом зі всіма його паперами, але він по дорозі до Києва отруївся.

За відсутністю будь-якого матеріалу, хоч якихось побіжних згадок про Фурньє та історію з Лахманом в сучасних мемуарах, трудно гадати, яку роль в „Союзі Благоденствія“ міг грати Фурньє і який звязок був між дуелем з Лахманом та політичними справами, про що натякає лише близька участь в долі невинного Фурньє інших членів „Союзу Благоденствія“.

Коли Фурньє було випущено з-під арешту, він поїхав відпочити й лікуватися на Кавказ, можливо, що й разом з родиною Раєвських, бо лікарську посвідку, яка була підставою для поїздки, видав йому домовий лікар Раєвських (Є. П. Рудиковський²⁾), який теж їздив з Раєвськими р. 1820 на Кавказ. Це була знаменита подорож родини Раєвських—добре відома з біографії Пушкіна. Випадкова зустріч одного з синів Раєвського з хворим поетом в Катеринославі принесла російській літературі кілька видатних романтичних творів Пушкіна, написаних під впливом кавказьких та кримських вражень.

В одному з листів Миколи Раєвського-молодшого згадується ймення Фурньє разом з іменами Олександра Раєвського та Пушкіна, як людей, що в часи перебування на Кавказі утворювали приемне товариство. Пізніше, в жовтні, Пушкін зустрів Фурньє в Одесі й через його одержав листа від кн. Вяземського³⁾.

¹⁾ М. В. Довнар-Запольскій, Мемуари декабристовъ. К. 1906, стор. 31. Крім того, в списках членів таємного товариства, що відкрив у Києві р. 1824 ген. Ертель, теж знаходиться прізвище Фурньє.

²⁾ Є. П. Рудиковський р. 1818 служив у київському військовому шпиталі, а десь після цього часу був прикомандирований до штабу 4-го корпусу. Знайомство Рудиковського з родиною Раєвських почалося ще підчас військових походів 1812—1815 р. Пізніше Рудиковський став своєю генералу Раєвському та М. Орлову, що хрестили його синів. Хрещеною матір'ю одного з синів була Марія Миколаївна Волконська.

Біографію Є. П. Рудиковського написав унук його В. І. Щербина (Кіевск. Стар., 1892, № 5, стор. 193—206).

³⁾ Архивъ Раевскихъ. Томъ I. Спб., 1908, стор. 220.

Вже з часу цієї подорожі Фурньє живе в родині Раєвських протягом принаймні трьох-чотирьох років. Ми не маємо даних, які-б стверджували свідчення Ліпранді, що Фурньє жив у родині Раєвських „приживалком“. Історія з майном, яке лишилося після смерті Фурньє, і на яке спокусився був його земляк Жан Матьє, показує, що Фурньє був досить заможна людина¹⁾.

За свідченням, що дав полковник Комаров про участь Фурньє в „Союзі Благоденствія“, його було заарештовано в січні 1826 р. Фурньє одвезли до Могилева, а потім до Петербургу, куди він прибув на головну гавптвахту 18 січня. В Петербурзі тримали його у військово-сухопутному шпиталі і через те, що проти Фурньє не було ніяких інших провин, а свідчення Комарова було визнане в Слідчій Комісії за несправедливе, зроблене „по одній догадці“, вже 6 лютого його звільнили з-під арешту, дозволили повернутися знову до Києва і видали атестата від комітету „для изысканія о злоумышленномъ обществѣ, въ неприкосновенности его къ таковому“.

Разом з тим, за Фурньє було встановлено секретний догляд. „Въ Києвѣ проживаетъ“, — писав шеф жандармів Бенкендорф київському губернатору Ковальову, — „нѣкто иностранецъ Фурнье (Fournier) извѣстный правительству съ невыгодной касательно нравственнаго²⁾ и политическаго поведенія стороны. Его Императорскому Величеству угодно повелѣть, дабы Ваше превосходительство приказали имѣть за симъ человекомъ строгій подѣ рукою надзоръ, и дабы вы, при обнаруженіи малѣйшаго на щетъ его сомнѣнія, тотчасъ представили бы о высылкѣ его за границу“.

Крім Фурньє секретний поліцейський догляд встановлено було й за іншими особами, що їх було звільнено від будь-яких кар і переслідувань в звязку з справою декабристів, між іншим за Михайлом Орловим та Густавом Олізаром.

Сам Олександр Раєвський не минув особливого догляду, хоч і був він цілком реабілітований в політичній справі 1825 р., і за всі неприємності, що йому довелося витерпіти, Микола I нагородив його призначенням на камергера. „Частныя свѣдѣнія, довольно уважительныя“, на думку Бенкендорфа, доводили, що камергер Раєвський „по уму и свя-зямъ имѣлъ вліяніе на поведеніе нѣкоторыхъ молодыхъ людей, предосудительнымъ свободомысліемъ вниманіе Правительства на себя обратившихъ“. В офіційному листі київського генерал-губернатора Желтухіна Бенкендорф писав: „я должен еще присовокупить, что Г. Раевскій былъ воспитанъ въ родительскомъ домѣ иностранцемъ Фурньє, объ образѣ мыслей котораго распространяются также, не весьма выгодные слухи и который состоитъ подѣ извѣстнымъ надзоромъ полиціи“³⁾.

З усієї родини Раєвських, окрім Марії, що поїхала за чоловіком, Сергієм Волконським на Сибір, Олександр Раєвський міг дійсно найбільше звертати на себе увагу. Даровитий, розумний з особливо гострим

1) „Дѣло о составленіи описи бумагамъ, оставшимся послѣ смерти иностранца доктора Фурньє, здесь же и по просьбѣ вдовы, жены де Фурньє о захваченіи иностранцемъ Матьємъ вещей, оставшихся по смерти мужа ея“. К-ий Центр. Архив. Фонд Генерал-Губернатора, поліц. частини 1830 р. № 63. В одній з „Відомостей“ про осіб, що знаходяться під доглядом поліції, за травневу третину 1828 року знаходимо такий опис життя Фурньє: „Живетъ въ 1-ой части г. Києва для полученія долговъ и ходатайствуетъ по дѣламъ генерала отъ кавалеріи Раевскаго“. В „Відомості“ від грудня 1828 життя Фурньє описано вже так: „въ 1-й города Києва части, въ наемной квартирѣ, ничѣмъ не занимается и отъ казны содержанія не получаетъ“. Після смерті Фурньє лишилося багато несплачених йому боргів. Сам він в одній заяві писав до поліції, що в нього в Москві й Петербурзі багато „інтереснихъ“ (цеб-то грошових) справ.

2) Фурньє фігурує в одному списку осіб, що займаються карточною грою.

3) „Дѣло о Раевскомъ“, арк. 4—4 зв.

скептичним розсудком, Раєвський відіграв певну роль і в житті Пушкіна, який змалював його в своєму віршу „Демон“. Певний час Пушкін був під його впливом, але згодом розчарувався в ньому. Для такої переміни у відносинах Пушкіна було багато причин. Поведінка Раєвського що до Марії Волконської, якій він заважав їхати на каторгу за своїм чоловіком, відіграла тут не останню роль¹⁾.

Повернувшись на Україну, Раєвський жив з початку в Білій-Церкві в родички Раєвських, гр. Браницької. Перебування його знову в тому оточенні, яке було насичено ще настроями декабристських часів, здавалося, не зважаючи на камергерський чин і повну непричасність до змови, небезпечним. Шеф жандармів таким листом від 18 липня сповістив генерал-губернатора Желтухіна про необхідність особливої уваги що до Раєвського:

„По многократнымъ изъ разныхъ сторонъ свѣдѣніямъ умножается сомнѣніе на политическое поведеніе Камергера Александра Раевского, который большею частию проживаетъ Киевской Губерніи Бѣлой Церкви.

Я счелъ нужнымъ увѣдомить о семъ Ваше Превосходительство и покорнѣйше Васъ, Милостивый Государь, просить обратить особенное вниманіе Ваше на связи и сношенія Г. Раевского, почтя меня о послѣдующихъ замѣчаніяхъ Вашимъ благосклоннымъ извѣщеніемъ“.

Желтухін зараз-же почав збирати відомості про Раєвського і через два тижні одповів Бенкендорфу, подаючи такі факти: „До сего времени камергеръ Раевскій, не состоя по спискамъ доставленнымъ мнѣ отъ Киевскаго Гражданскаго Губернатора въ числѣ лицъ подверженныхъ полицейскому надзору, пользовался свободою наравнѣ съ прочими неприкосновенными ни къ чему предосудительному; проживаніе имѣлъ большею частию въ Одессѣ, а иногда Киевской губерніи въ Бѣлой Церквѣ, по родственнымъ связямъ съ Графинею Браницкою, отъ которой получалъ вспомошествованіе. Въ общихъ разговорахъ моихъ съ здѣшнимъ Гражданскимъ Губернаторомъ, коему не открывалъ я ни настоящаго своего намѣренія, ни секретнаго отношенія Вашего Превосходительства коснувшись между прочимъ политическаго поведенія Камергера Раевского, получилъ отзывъ, что ему очень мало извѣстно о образѣ его жизни по рѣдкому здѣсь пребыванію, но что въ прочемъ доходили до него частныя слухи, будто сужденія Раевского приближаются къ либерализму“²⁾.

Увесь цей час Фурньє не розривав з родиною Раєвських. В серпні 1826 р. він їздив з ген. Раєвським на коронацію до Москви, а звідти до Мих. Ф. Орлова в Калузьку губерню. В 1827 р. Фурньє жив у Києві і клопотався в різних справах генерала Раєвського—господарських та фінансових. В цьому-ж році дружина покинула його і через два роки переїхала на Курщину, а потім до Тульської губернії, взявши з собою двох малих дітей, Юлію та Софію³⁾. Фурньє знову просився на Кавказ і одержав від Бенкендорфа дозвіл на подорож, але замість Кавказу поїхав до Одеси, де пробув ціле літо. Поліцейський догляд продовжено було й в Одесі. Заінтересувало владу між іншими те, чому Фурньє поїхав не на Кавказ, а до Одеси. Але поліцейський догляд не дав нічого, що могло-б компромітувати Фурньє. Одеський градоначальник оповідав Ковальова, що Фурньє „былъ вхожъ въ домъ помѣщика Собанскаго и

1) Роль „тюремщика“ Марії Волконської, яку відіграв в її житті підчас процесу декабристів, брат її Олександр Раєвський, освітив Гершензон в книзі „Исторія Молодой Россіи“. М. 1908 в статті про М. Ф. Орлова, на підставі родинного архіву Орлова.

2) Лист Желтухіна від 31 липня 1827 р.

3) В справі окремого пашпорту для Марії Фурньє клопотався її дядько, полковник Марченко.

кь разнымъ прїѣзжавшимъ въ Одессу польскимъ помѣщикамъ, но впрочемъ, по образу жизни его и упражненіямъ ничего подозрительного за нимъ не замѣчено¹⁾.

На початку серпня до Одеси поїхав і Олександр Раєвський, а на другий день по його від'їзді, користуючись відсутністю брата, поїхала за чоловіком на заслання Марія Волконська. Лист Желтухіна до Бенкендорфа про од'їзд Раєвського до Одеси згадує й про Марію Волконську. Тому наводимо його тут цілком:

Милостивый Государь,
Александръ Христофоровичъ.

По секретному развѣданію о мѣстопребываніи камергера Александра Раевского оказалось, что съ того времени, какъ сестра его Княгиня Волконская отправилась кь своему мужу въ Сибирь, и какъ отецъ его уѣхалъ для пользованія на кавказскія воды, камергеръ Раевскій, оставя Кіевскую Губернію, пребываетъ въ городѣ Одессѣ, гдѣ находятся состоявшій подъ присмотромъ въ Кіевѣ иностранецъ Фурнье и Швейковскій, и сколько могъ я развѣдать, бываютъ тамъ очень часто вмѣстѣ. О чемъ я счелъ нужнымъ увѣдомить Васъ, Милостивый Государь, въ дополненіе кь отношенію моему отъ 31-го іюля № 20.

Съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностію имѣю честь быть

№ 23

8 Августа 1827. Кіевъ.

Его Превосходительству

А. Х. Бенкендорфу.

Вашего Превосходительства

[покорнѣйшій слуга П. Желтухинъ].

23 серпня Фурнье виїхав з Одеси, а 24 вересня Бенкендорф знову нагадував Желтухіну про необхідність продовжити секретний догляд—„съ величайшею бдительностію и строгостію“.

Желтухін заборонив Фурнье виїзд з Кієва до особливого розпорядження, але Бенкендорф, в якого Желтухін питався інструкцій, дозволив Фурнье на певний час виїжджати з Кієва і лише в тому разі, якби він побажав зовсім залишити Кіїв, шеф жандармів просив повідомити його для доклада царю.

В цей час генерал Раєвський жив уже в своєму маєтку Болтищі, Чигиринського повіту. 22-го жовтня сюди приїхав з цілою родиною своєю М. Ф. Орлов, і Фурнье, довідавшись про це, теж мав намір їхати в Болтишку. Інтересне оповідання про цей виїзд Фурнье маємо в рапортах Желтухіна Начальнику Головного Штабу Дибічу і шефу жандармів Бенкендорфу про перебування в Болтищі гр. Орлова.

„Въ то самое время, — писал Желтухин, — какъ сдѣлалось извѣстнымъ о прибытіи генераль-майора Орлова, кь тестю своему²⁾, иностранецъ Фурнье располагаясь туда же ѣхать, требовалъ въ канцеляріи моей подорожную. О семъ съ нарочнымъ донесено мнѣ было секретно по бытности моей въ повѣтовомъ городѣ Сквирѣ для обозрѣнія хода дѣлъ по рекрутскому набору, и пока съ тѣмъ же нарочнымъ далъ я разрѣшеніе выдать ему подорожную (что продолжилось не болѣе двухъ дней),—Фурнье, нетерпѣливый, дерзкій спѣшилъ уѣхать на вольномъ извозчикѣ и оскорбившись тѣмъ, что извозчикъ по сдѣланному отъ меня распоряженію далъ знать полиціи, кто нанимаетъ его ѣхать изъ Кіева, едва не побилъ его

¹⁾ В примітках до „Алфавиту Декабристів“ М. 1925, стор. 414, говориться, що за доносом московського жандарського полковника Бібікова 29 січня 1827 р. Бенкендорф одмовив Фурнье видати паспорт, але це суперечить нашим документам.

²⁾ До Мик. Мик. Раєвського, з дочкою якого Катериною Орлов був одружений.

за нескромність. Между тѣмъ подорожная по полученному отъ меня разрѣшенію была изготовлена, и Фурньє 15 ноября виїхавъ на пошто-выхъ изъ Кієва въ село Болтышку ¹⁾.

16 листопада Фурньє був у Болтищі. Випадково сюди ж-заїхав по дорозі з Криму до свого маєтку в Коростишіві й Густав Олізар. Знову зібрався той гурток, що десять років тому в рожевих фарбах малював собі майбутнє.

Ті плани розвіялися, як дим. Великі рани нанесено було всім учасникам випадкового з'їзду в Раєвських. Виїзд на Сибір Марії Миколаївни був найсвіжішою раною для всіх. І Густав Олізар, закоханий в Марію, а найбільше батько, для якого розлука з дочкою була незносимим вагарем, болізно переживали її відсутність. ²⁾

Весь цей гурток одвідав в сусідньому маєтку в Каменці генерал-майора Давидова, потім всі разом їздили до брата Мих. Орлова, Олексія в село Матусов і до родича Раєвських, одставного полковника гр. Самойлова, який жив у містечку Смілі.

Звичайно такий з'їзд осіб, що всі майже були під секретним доглядом, занепокоїв владу. Начальник штабу Дибіч рішуче запропонував Орлову, який мав намір переїхати на цілу зиму до Одеси, повернутися до дому, до Калузької губернії. Гр. Олізар сам вирішив за благо поїхати до Коростишова. 25 листопаду він перший вирушив у дорогу. В ніч на 5 грудня виїхав один гр. Орлов, залишивши всю родину й домо-чадців у тестя. В Болтищі лишився Фурньє. Сам генерал Раєвський їздив на де-який час до Київ і в 20-х числах грудня повернувся додому.

Про догляд за Фурньє Бенкендорф нагадував ще кілька разів Желтухину. Під впливом цього генерал-губернатор знову наказав чигиринському земському справнику (11 грудня) „имѣть секретное наблюденіе за поступками сего иностранца и о выїздѣ его оттуда (з Болтышки), а равно и о томъ, что замѣчено вами будетъ во время его тамъ пребыванія мнѣ донести“.

24 грудня Фурньє був уже в Києві, а від чигиринського справника не було звісток. Сувору догану одержав він за те, що своєчасно не повідомив начальство про від'їзд Фурньє з Болтышки.

„Не получивъ отъ васъ по сіе время никакого донесенія,—писав генерал-губернатор,—на предписаніе мое за № 111 (яке було одправлено 11 грудня) объ иностранцѣ Фурньє, который давно уже виїхавъ изъ селенія Болтышки и съ 24 числа сего мѣсяца проживаетъ въ Кіевѣ, я строжайше предписываю Вамъ, съ полученіемъ сего тотчасъ отправить ко мнѣ нарочнаго на счетъ вашъ съ донесеніемъ, когда, съ кѣмъ и по какому тракту виїхавъ Фурньє изъ Болтышки и что замѣчено вами во время пребыванія его въ домѣ генерала Раевского. Вмѣстѣ съ симъ предвѣрю Васъ, что есть ли вторично усмотрено будетъ мною невниманіе ваше къ предписаніямъ начальства, то вы будете удалены отъ должности“ ³⁾.

Через два дні після цього припису Желтухін одержав рапорта чигиринського справника, якого писано було на два дні раніше ніж сувора догана генерал-губернатора. Рапорт був короткий: Фурньє виїхав з Болтышки 22 грудня по тракту на м. Смілу, а підчас перебування його в домі Раєвського „по наружности не примѣчено мною ничего подозрительнаго“.

¹⁾ Рапорт від 26 листопада 1827 р. № 96.

²⁾ Історію своєї любові до М. Волконської Г. Олізар сам описав у мемуарах *Рамієтнікі* (1798—1865). *Z przedmową, I. Leszczysa* Lwów, 1892. Порівн. у П. Щоголева „Марія Волконская“. Спб. 1922, стор. 15—16.

³⁾ Припис від 31 грудня 1827 р. № 120.

Дальших відомостей з життя Фурньє ми маємо мало. Справа з видачею паспорта дружині Фурньє тяглася два роки—з травня місяця 1827 року до квітня 1829 року. Губерське правління вимагало спочатку згоди самого Фурньє. Коли він зробив це особливим проханням від 8 листопада 1827 р., то губерське правління почало вимагати доказів його дворянства. 23-го березня 1829 року були представлені три документи і паспорт Фурньє. З документів видно було, що фамілії Фурньє надав дворянство французький король Леопольд, проте документи ці не було стверджено відповідним чином в Росії¹⁾. Тому паспорта дружині Фурньє видано було без позначення її, як дворянки.

Київське губерське правління почало перевіряти в московському губерському правлінні дійсність паспорта Віктора Фурньє, але на відповіді з Москви, що після пожежі необхідної справи не знайдено, стоїть напис: „Иностранецъ Фурнѣ умеръ“.

Перед самою смертю Фурньє знову заподіяно було тривогу. Київський військовий губернатор Желтухін представив до Петербургу проєкта про необхідність висилки з Києва всіх осіб, „присланныхъ изъ столицъ за дурное поведеніе“. Желтухін мав особливо на увазі тих, кого надіслано було після 14 грудня 1825 р., і мотивував цю висилку близькістю до кордону та насиченістю політичної атмосфери Києва. Місцем нової висилки Желтухін намічав Полтаву. Бенкендорф дав ходу представленню Желтухіна і воно було затверджено, але всім, що висилалися, дозволено було вибрати місце нового перебування. Коли Фурньє було пред'явлено вимогу назвати місце, куди-б він хотів виїхати з Києва, він оскаржив цю вимогу, бо на його думку не підходив під розряд осіб, що були надіслані з столиць „за дурное поведеніе“. Проте він назвав Петербург і Москву, де виховувалася його дочка, і де він мав справи „по интереснымъ (цеб-то грошовим) расчетамъ“. Але 2 квітня вже після смерті Фурньє Бенкендорф писав міністрові внутрішніх справ: „Касательно иностранца Фурньє, преданнаго строгому секретному надзору по политическимъ причинамъ и желающаго быть въ Москвѣ или С.-Петербургѣ, я полагаю, что таковыхъ людей не должно отсылать изъ губернскаго города въ Столицы“.²⁾

Віктор Андре Фурньє помер в Києві 30 березня 1830 року.

¹⁾ В примітках до „Алфавиту Декабристів“ повне прізвище Фурньє дано: Fournier de Bathlemont.

²⁾ Справа з арх. ген. губерні. „По представленію Киев. Военн. Губери. о высылкѣ изъ Кіева людей присланныхъ изъ столицъ за дурное поведеніе“. 1829 р. № 36.

Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва. (Справа Ландсберга та П. Балабухи 1827 р.).

З п'яти смертних кар, якими закінчився процес декабристів, страта поета Рилєєва найбільше вразила всіх. Для того сентиментально-романтичного часу, який примушував проливати сльози над чуттєвими романами, трагічні обставини життя й смерті Рилєєва могли здаватися чимсь надзвичайним, надлюдським.

Спокій, яким овіяно було останні хвилини поета і в ім'я якого він одмовився від останнього побачення з дружиною, віє на нас з документів, що лишилися від того нещасного 1826 року.

Це два передсмертних листи Рилєєва Миколі І й дружині. „Богъ и государь рѣшили мою участь,—писав він дружині:—я долженъ умереть и умереть смертію позлою. Да будетъ его святая воля!“ Цей спокій перед своєю долею в Рилєєва відчувався вже на перших допитах, починаючи з того, який знято було з Рилєєва зараз-же після арешту 14 грудня 1825 року. Признання своєї „обреченности“, покірність долі своїй, глибоке релігійне почуття всепрощення робили для сучасників цю п'яту шибеницю для поета чимсь надзвичайно жорстоким, безглуздом і зайвим. Лист Рилєєва до дружини широко розійшовся в рукописному виді серед громадянства і всіх вражав до сліз своїм змістом. Один з сучасників лише через місяць після повішення Рилєєва писав з Москви, що цей лист поета „ходить по рукамъ и читается съ жадностію. Я видѣлъ множество дамъ, обливавшихся слезами при чтеніи сего трогательнаго посланія“.¹⁾ Передсмертний лист поета легко поширювався по тих станціях, якими проходили декабристи на Сибір, і нарешті разом з копіями вільнолюбних віршів та поем Рилєєва розійшовся по всій Росії.²⁾ Вражіння від нього було всюди однакове. Воно ширило ім'я поета й утворювало навколо нього особливий ореол. Образ поета швидко почав обростати легендою.³⁾ З усіх п'яток повішених ні мудрий Пестель, ні рішучий Каховський, тим більше Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін, не могли дати мателу для легенди.

Для ширшої публіки всі ці постаті були невідомі, неясні. В тій військовій сфері, в якій вони діяли до цього часу, їм не довелося вразити пам'ять сучасників ні особливим героїзмом, ні військовим подвигом. Для більшості—чотири ймення не говорили нічого. Навпаки, ім'я Рилєєва вже до 1826 року було досить відоме.

В 20-х роках поетичний талант Рилєєва зміцнівся настільки, що його

¹⁾ В. Масловъ, Литературная дѣятельность К. О. Рылѣева, К. 1912, с. 105.

²⁾ До тих списків, які перераховано в книзі Маслова (с. 105), маємо додати ще один примірник, який останніми часами знайдено було в Золотоноському музеї. Текстуально він нічим не відрізняється від відомих текстів. Нам відома копія цього листа завдяки юб'язності тов. А. Ю. Єфимова, Зав. Черкаським окрархом.

³⁾ М. Покровський, Декабристы (Легенда и действительность). „Записки Коммунистического Университета им. Свердлова“, 1923, кн. I. Літературу про образ Рилєєва в легендарно-поетичній традиції див. М. В. Нечкина и Е. В. Сказин. Семинар по декабризму, М., 1925, с. 135—136.

як поета, визнав і Пушкін. „Очень знаю, что я его учитель въ стихотворномъ языкѣ, но онъ идетъ своею дорогою. Онъ въ душѣ поэтъ: я опасаюсь его не на шутку и жалѣю очень, что его не застрѣлили когда имѣлъ къ тому случай: да чортъ его зналъ! Жду съ нетерпѣніемъ Войнаровскаго и перешлю ему всѣ мои замѣчанія. Ради Бога, чтобы онъ писалъ, да болѣе, болѣе!“

Ширшому загалу Рилеев був відомий, як автор дум і поем та упорядник літературних альманахів „Полярная Звѣзда“.

Перед самою катастрофою ім'я Рилеева міцно звязалося з революційним настроєм 20-х років, завдяки тим палким віршам, які виходили з-під його пера.

Вони справляли тоді вражіння якихось відоzw, закликів на боротьбу з тиранством. Таким здавалися пісня прибічників Мазепи, сповідь Наливайка та інші частини його поем і дум.

Видання цих віршів належало до 1824—1825 років, але найбільше шірилися вони в рукописних списках, особливо після смерті Рилеева, коли вони набули особливої гостроти, а де-які місця творів Рилеева здавалися сучасникам його прозорливим передбаченням своєї власної долі („Сповідь Наливайка“). Крім того, в рукописах шірилися серед публіки й ті поетові твори, що через цензурні умови не зазнали друку („Гражданин“, „На смерть Чернова“ та інші).

Всі ці обставини спричинилися до того, що ореол навколо ймення Рилеева набув характеру певного революційного пієтету. В тій чи в іншій формі зафіксувати пам'ять Рилеева вважали за свій обов'язок і сучасники, і пізніші покоління. Сами декабристи зберегли цей пієтет до поета. В споминах Є. Оболенського та Мик. Бестужева найбільше дано матеріалу до оцінки того вражіння, яке могла залишити в нащадках постать Рилеева. Кюхельбекер вже в Сибіру присвятив пам'яті поета вірш „Тѣнь Рылѣева“. В споминах Горбачевського з іменами всіх п'ятих повішених звязано й одну політичну справу 1826 р.—справу двох офіцерів — Молчанова та Алексеева, які сиділи в Москві заразом з учасниками повстання Чернігівського полку. Власне, як тепер роз'яснено¹⁾, офіцери ці притягнуті були до слідства разом з кандидатом московського університету Леопольдовим за поширення віршів Пушкіна „Андре Шенье“, але без цього заголовку, і з написом „14 декабря“. Обставини французької революції і в очах опозиційного офіцерства, і в очах самого уряду легко могли бути пристосовані до грудневого виступу декабристів. Смертна кара, яку вважала за необхідне примінити до Алексеева Комісія військового суду (замінено було потім місяцем ув'язнення в кріпості), показує, як суворо уряд зібрався карати виявлення співчуття до Рилеева та його товаришів.

Аналогічна справа, яка виникла на ґрунті вшанування пам'яті Рилеева, мала місце роком пізніше в студентському і знов таки в офіцерському оточенні в Харкові. На самому початку 1827 року в Харкові було знайдено в поручика 3-го батальйону Тарутинського пішого полку Ландсберга рукопис з революційними віршами, між якими був вірш, як потім з'ясувалося, харківського студента В. Розальйона-Сошальського „Рылѣевъ въ темницѣ“. Цю історію було розказано вже М. Цявловським в його статті „Эпигоны декабристовъ“ на підставі архівної справи, що знайшлася в паперах академіка Шільдера. Ми маємо змогу доповнити й освітити її матеріалами Київського Центрального Архіву через те, що слід-

¹⁾ П. Щегольов, Пушкінъ. Очерки. СПб., 1912. Стаття „Пушкінъ въ политическомъ процессѣ 1826—1828 гг.“.

ство в цій справі спочатку доручено було київському військовому губернатору, а також й через те, що головну вказівку для розкриття всієї справи влада здобула зі свідчень студента Балабухи, який був одним з передаткових пунктів, через який ішли ці вірші від автора до Ландсберга, при чім як-раз Балабуха їх одержав безпосередньо від Розальйон-Сошальського й тому знав автора віршів і при допиті назвав автора.¹⁾

II.

Історія 1827 року почалася з того, що в згаданого поручика Ландсберга в самому Харкові випадково знайдено було рукопис з віршами, де на перших двох сторінках було переписано відомий вірш Рилєєва „Къ временщику“ під заголовком „Посланіє къ Ар.....ву“ (Аракчееву), за підписом „М.....в“, цеб-то Мілонов, якому власне належав переклад з римського поета Персія „К Рубеллію“, і якому в своїй переробці наслідував Рилєєв.

Далі йшов прозовий твір Розальйона-Сошальського без підпису автора „Рылѣевъ въ темницѣ“. Рукопис кінчався двома віршами: „Къ друзьямъ“ Володимира Раєвського та Пушкіна „Отвѣтъ на вызовъ написать стихи въ честь императрицы Елизаветы Алексѣвны“.²⁾

Найбільший інтерес і для нас і для тодішньої влади являє собою знахідка прозового твору „Рылѣевъ въ темницѣ“. Цей твір становив собою, очевидно, центр всієї справи. Автор його, студент харківського університету В. Розальйон-Сошальський був трохи причетний до літератури. Йому належало кілька віршів, що їх було надруковано в збірнику А. В. Склабовського (Харків, 1823) „Опыты въ словесности воспитанниковъ благороднаго пансіона Коваленкова въ Харковѣ“, та твір „Баянъ на Куликовомъ полѣ“ (1825), де вже ясно почувається вплив Рилєєва й особливо його думи „Дмитрій Донской“. ³⁾

Сам Розальйон-Сошальський на допиті назвав ще чотири своїх твори, крім „Рылѣевъ въ темницѣ“, які позначені були вольнодумним змістом. Серед цих, відомих тільки з їх назви творів, інтересні два, що зв'язані з днем 14 грудня. Це вірш „На смерть гр. Милорадовича“ та „небольшая піеса, въ которой онъ (автор) представляетъ, будто находится въ обществѣ, гдѣ разсуждаютъ о происшествіи 14 декабря, бранятъ Рылѣева и другихъ его соучастниковъ, наконецъ, переходя къ общежитію всѣхъ, жалуются на несправедливости судовъ, испытанныхъ ими въ обыкновенныхъ домашнихъ обстоятельствахъ. Изъ этого онъ при концѣ піесы выводитъ неосновательность ихъ прежнихъ сужденій съ присовокупленіємъ насмѣшекъ“. Всі ці вірші автор-студент передавав іншим своїм товаришам для ознайомлення, а вони переписували їх, і найефектніший твір про Рилєєва у в'язниці найбільш ходив по руках.

Цей твір написано від імення самого Рилєєва, як останнє послання чи промова його: „Россія! драгоцѣнная Россія, для которой и въ темницѣ рвалось мое сердце, я мнилъ узрѣть тебя свободною, думалъ, одушевленный моею страстію къ твоему блеску, сорвать тяжкіе твои оковы, жертвовалъ всѣмъ, чтобы возвратить права твои—и что же? Самъ гибну подъ незаконнымъ правомъ могущаго, не щадилъ ничего, чтобы раздрать преступную пелену, скрывающую угнетеніе и неправосудіе и что же? самъ умру отъ сѣкиры торжествующей неправды“. ⁴⁾

1) „Дѣло о студентахъ Балабухѣ и Бутовскомъ по предмету зловредныхъ сочиненій“. КЦІА. Фонд К. губернатора, 1827, № 17.

2) „Гол. Мин.“, 1917, № 7, с. 80.

3) Ibidem, с. 98—99.

4) Ibidem, с. 81.

Рилєєв в думках своїх, як їх передано в цьому творі, пробує виобразити майбутню пам'ять свою в нащадках. Він боїться, що заходами „тиранства“ він буде ославлений у віках, як злочинець. Він боїться, що й при самому акті страшної карі своєї він не зустріне ні одного знака піддержки. Тому Рилєєв приходить до думки про самогубство. „Нѣтъ, злодѣи, не восторжествуете надъ моею безоружностію! Сей кинжалъ—все, что заточеніе меня не лишило, сей кинжалъ избавитъ меня отъ васъ. Жадный звѣрь придетъ, чтобы испить мою кровь и найдетъ ее скованою холодомъ смерти,—скрежетъ его порадуетъ мою тѣнь бездыханную и презирающую тюремные затворы. Страшная цѣпь моя громомъ своимъ вольетъ только ужасъ въ злодѣя моего“. Але знову інший хід думок приводить Рилєєва до необхідності перед смертю викрити перед самовластителем всі ті біди, що їх приносить „врученіе власти жестокимъ временщикамъ, попирающимъ благоденствіе народа, дабы самимъ возвыситься...“. Він думає вплинути на нового самодержця, розбуркати в ньому почуття любови до людства. „Пусть хотя одинъ лучъ свободы сверкнетъ вмѣстѣ съ ударомъ смертельнаго орудія, и я умру съ улыбкою“,—говорить поет і кінчає: „Когда же мнѣ не суждено ее (свободы) воскресить, изъ праха моего возстанетъ яростная тѣнь, позоветъ на судъ самовластителей и... затрепещутъ!“

Бачимо тут, який далекий був автор цього твору від дійсних переживань Рилєєва перед смертю. Весь образ поета-декабриста збудовано було з тих уявлень, які мав широкий загальний про можливі настрої самого Рилєєва, як вони відбивалися в його творах, або скопійовано було з тих образів обличителя несправедливого самодержця, які зустрічалися в літературі, наприклад, в знаменитому „Путешествіи“ Радіщева.¹⁾

III.

В справі Ландсберга звертала на себе увагу відсутність порозуміння між військовою та цивільною владою. Бригадний командир полковник Вачович, який перший викрив справу, в своєму відношенні до губернатора вказав на студентів харківського університету, як на джерело „зарази“. Попечитель шкільної округи представнику військової влади повертав його докір вказівками на те, що це саме джерело зовсім не студентські кола, а чугуївські військові поселення. „Мѣсто, изъ котораго студенты наши получили какія-либо подобнаго рода сочиненія есть Военное Чугуевское Поселеніе, ибо я, истребляя подобныя сочиненія, не оставлялъ узнавать, откуда они были получены, и всегда слышалъ, что или отъ офицера Сіянова (написавшаго, какъ было слышно, и пасквиль подъ названіемъ Булеваръ) или отъ разжалованнаго въ солдаты Дорохова (имѣющаго переписку съ Александромъ Пушкинымъ и покровительствуемаго самимъ Вансовичемъ, который позволяетъ ему жить очень часто въ Харьковѣ), или изъ домовъ, въ коихъ вышеупомянутые Сіяновъ и Дороховъ бывають. Вансовичъ, любящій самъ очень часто отпускать острыя слова насчетъ правительства и проч., затѣялъ сіе, ничего впрочемъ нестоящее дѣло, по неудовольствіямъ на университетъ къ коимъ возбужденъ былъ Бердяевой. Вообще студенты наши теперь очень далеки отъ занятій подобнаго рода сочиненіями, и еслибы не поселенные офицеры, то таковыхъ сочиненій вовсе бы и въ Харьковѣ не было.“²⁾

Натяки на якісь особисті обставини, ясно висловлений розбрат

¹⁾ Порівн. образ „Истины“ в розділі „Спасская Полость“.

²⁾ „Гол. Мин.“ 1917, № 7—8, 78.

поміж цивільними й військовими урядовцями були для петербурзького уряду тільки зайвим доказом, що в Харкові не все обстоїть благополучно.

Тому вирішено було слідство в справі Ландсберга перевести з Петербурга через спеціальне командування до Харкова відповідального й об'єктивного урядовця.

Вибір упав на генерал-лейтенанта П. Ф. Желтухіна, якого щойно призначили на посаду київського військового губернатора. По дорозі до Києва за дорученням Миколи I, який після 14 грудня мав підстави особливо тривожитися з приводу будь-яких відгуків декабристського руху, Желтухін мав заїхати до Харкова та „изслѣдовать на мѣстѣ отъ кого и какимъ образомъ перешли неблагонамѣренныя сочиненія и кѣмъ сочинены“. „Государь императоръ,—писав начальник Головного Штабу Дибіч Желтухіну,—„съ негодованіемъ усматривая изъ сего, что какъ между студентами Харьковскаго университета, такъ и въ военномъ поселеніи Слободско-Украинской губерніи (цеб-то Харківщини) таится непозволительная склонность къ запрещеннымъ сочиненіямъ, доказывающая вредный образъ мыслей, повелѣваетъ, чтобъ Ваше Превосходительство на пути изъ здѣшней столицы въ Киевъ заѣхали въ Харьковъ, вникнули бы подробно въ духъ, существующій между учащими и учащимися тамошняго университета, развѣдали бы подробно, въ какомъ отношеніи находятся они съ военнымъ поселеніемъ, и не кроется ли равномѣрно и въ самомъ поселеніи неблагонамѣреннаго расположенія къ распространенію подобнаго образа мыслей, открыли бы источникъ сего зла и настоящихъ виновныхъ и вмѣстѣ съ тѣмъ изыскали бы въ точности, кто сочинилъ и выпустилъ упомянутыя злонамѣренныя сочиненія и обо всемъ, что окажется, донесли бы прямо государю императору“.

Тинь, яку кинув на Вансовича попечитель шкільної округи, теж не лишилася без уваги. Желтухіну доручено було з'ясувати, чому Вансович не подав рапорта по своїй військовій лінії про знахідку в Ландсберга, і чи не знаходиться він у звязку з неблагонадійними особами, „и самъ не въ числѣ ли ихъ“.

Доручення, що його дано було Желтухіну, ускладнилося деталями загального характеру. Він мусів взагалі розслідувати зловживання харківської губернської влади, про що чутки доходили й до столиці. Саме призначення Желтухіна на посаду військового губернатора було звязане з такою-ж місією викрити зловживання губернської влади в Києві, де засіла купка хабарників, які набивали свої кешені, нехтуючи інтересами держави й користуючись з слабкої волі губернатора Ковальова. Харківська місія Желтухіна таким чином мусіла стати вступом до тої урядової чистки, яку мав зробити Желтухін у Києві.¹⁾

Желтухін був бойовий генерал, і генеральський чин свій здобув за Бородинську битву, а перед тим мав кілька військових „отличий“ під Австерліцем, під Фрідландом, під Красним. Кілька разів був він ранений і через рани в 1824 р. ще не старою людиною, в 47 років, примушений був піти в відставку. Тут вперше дано було йому ревізійне доручення, яке він виконав удало. Це була знаменита ревізія казанського університету р. 1826, де панувала система Магницького, система боротьби з духом „вільнодумства та лжемудрія“. Желтухіну легко було зрозуміти, що Магницький надто перекинув палку в бік цієї боротьби і разом з вільнодум-

1) „Дѣло по письму Генераль-Адъютанта Бенкендорфа о возвращеніи бумагъ, относящихся до предполагаемаго слѣдствія Слободско-Украинской Губерніи. Тутъ же переписка „О командированіи Правителя Канцеляріи Корняѣва въ Харьковъ“—КЦІ-Архив. ген.-губ., 1827, № 3.

ством і лжемудрієм витравляв у студентах усяку моральність, прищеплюючи їм лицемірство.

Звертаючи увагу, наприклад, на карцер для студентів з залізними ґратами, з розп'яттям та картиною страшного суду, Желтухін різко осудив такі прийоми пересаджування монастирської практики в педагогічний ужиток. Після ревізії систему Магницького було засуджено, а самого автора системи знято з посади попечителя.

Ревізія харківських справ, яку через рік після казанської доручено було перевести Желтухину при повероті його в 1827 р. до військової служби на посаді військового губернатора, не відбулася. Желтухін захворів, довго не міг виїхати й нарешті в квітні ревізію в Харкові доручили перевести генерал-ад'ютанту Стрекалову. Але ці три з половиною місяці, що перейшли для Желтухіна в очікуванні від'їзду до Харкова, не пройшли без сліду; навіть сидючи в Петербурзі, він зміг зібрати де-який матеріал до характеристики харківських урядових відносин і самої студентської справи, власне справи Ландсберга.

При самому призначенні Желтухіна на посаду київського військового губернатора він закликав до себе управителя канцелярії Василя Івановича Карнеєва,¹⁾ що був урядовцем в Казані, біля якої Желтухіни мали маєтки.

Карнеєв, за наказом Желтухіна, виїхав з Казани до Харкова ще 13 березня і цілий місяць мав очікувати там військового губернатора, підшукати йому „пристойне“ приміщення і крім того мусів підготувати ґрунт до ревізії. „Между тѣмъ,—писав йому Желтухін 16 березня,—поручаю Вамъ развѣдывать подъ рукою и сколь возможно секретнѣйшимъ образомъ о мѣстномъ управленіи Слободско-Украинскаго губернію, въ особенности же относительно сборовъ съ казенныхъ крестьянъ и тому подобное. Но свѣдѣнія сіи имѣете собирать не входя ни въ какія короткія сношенія и связи съ служащими чиновниками; ибо предупреждаю Васъ, что по нѣкоторымъ дошедшимъ жалобамъ, на ихъ незаконные поступки обращено особенное на нихъ вниманіе; почему Вы должны дѣйствовать со всевозможною осторожностію, дабы невинно не подвергнуть себя какому либо невыгодному заключенію“.²⁾ В наших матеріалах збереглося кілька листів Карнеєва до Желтухіна і серед них великий лист від 1 травня 1827 року, на підставі якого Желтухін склав докладну записку шефу жандармів Бенкендорфу про непорядки й зловживання харківської влади.

В листі від 24 квітня Карнеєв писав Желтухину, між иншим: „По приказанію Вашего Превосходительства, всматриваясь въ мѣстное управленіе здѣшней губерніи, я на первый разъ нашелъ, что Губернаторъ при всей опытности и необыкновенной изворотливости чрезвычайно облыбился и управляется совѣтникомъ Кирьитовымъ, имѣющимъ невыгодную репутацію. Исправники, пользуясь покровительствомъ Кирьитова, дозволяютъ себѣ разныя своевольства: вездѣ гласно производятся такъ называемые добровольные сборы, столь строго запрещенные указомъ 15-го ноября 1824 года; между тѣмъ Сенаторъ кажется защищаетъ Губернатора. Здѣсь началось секретное слѣдствіе о какихъ то возмутительныхъ стихахъ, найденныхъ недавно въ Чугуевѣ.“³⁾ Изъ 8 человекъ, оподозрѣнныхъ въ семъ дѣлѣ, кажется, четверо отставные уланскіе офицеры; съ двумя изъ нихъ я повстрѣчался за день открытія ихъ общества и на-

¹⁾ Біограф. замітку про Карнеєва, згодом статс-секретаря, див. „Рус. Стар.“, 1873, т. VIII, с. 225—229.

²⁾ Справа ген.-губ. арх., 1827 р., № 3, арк. 16.

³⁾ Мається на увазі справа Ландсберга. Вірші знайдено було в Харкові, а на Чугуїв показував попечитель, як на можливе джерело, з якого йшли вільнодумні вірші.

шелъ въ нихъ людей совершенно безнравственныхъ. Слѣдствіе производитъ Губернаторъ".¹⁾

Більше відомостей в справі Ландсберга в листуванні Карнеєва з Желтухіним немає.

IV.

Слідство, що провадилося в Києві в зв'язку з справою Ландсберга, розпочалося з приводу такого офіційного листа харківського губернатора Василя Муратова до київського губернатора І. Б. Ковальова.

Милостивый Государь Иванъ Гавриловичъ!

Бригадный командиръ пѣхотныхъ войскъ прикомандированныхъ для работъ по округамъ здѣшнихъ военныхъ поселеній Полковникъ Вансовичъ доставилъ ко мнѣ въ рукописяхъ сочиненія въ стихахъ и прозѣ подъ надписями: Рылѣевъ въ темницѣ и прощаніе съ моремъ взятія у одного изъ офицеровъ, получившаго оныя отъ одного канцелярскаго служителя. Содержаніе сихъ сочиненій и особливо нѣкоторые выраженія весьма неприличны, по чому войдя въ секретнѣйшее разысканіе, изъ чьихъ рукъ вышли сіи рукописи первоначально въ Харьковѣ, я открылъ, что оныя Канцелярскимъ Чиновникомъ для любопытства сообщены отъ Студента здѣшняго Университета Ивана Гибнера, а сей показавъ, что оныя въ іюнѣ мѣсяцѣ прошедшаго 1826 года получилъ отъ вольнослушающаго здѣшняго Университета Петра Балабухи, и не оставилъ у себя списка, отдалъ оныя обратно Балабухѣ. По взятимъ свѣдѣніямъ оказалось, что Балабуха изъ Харькова виѣхавъ и находится теперь въ Києвѣ у своего отця, купца Семена Балабухи.

По важности случая, о которомъ я обязываюсь довести до свѣдѣнія, нужно имѣти показаніе отъ вышеупомянутаго Петра Балабухи: откуда и отъ кого именно достались ему означенныя рукописи, и не давалъ ли онъ еще кому либо кромѣ Студента Гибнера, и кому именно для списыванія копій, по чому я прошу покорнѣйше Ваше Превосходительство, призвавъ къ себѣ оного Балабуху, отобратъ секретнѣйшимъ образомъ показаніе и самыя рукописи, если онъ имѣть и теперь ихъ у себя и у тѣхъ, кому бы онъ еще давалъ списывать копії, и доставить все то ко мнѣ съ первою почтою.

Имѣю честь быть съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностію Милостивый Государь Вашего Превосходительства

№ 24.

покорнѣйшій слуга

15 генваря 1827.

Василій Муратовъ.

Харьковъ.

Листа цього одержано було в Києві лише 25 січня. Ковальов був хворий і не міг сам взяти участі в допитах Балабухи. В той-же день він доручив усю справу віце-губернатору Василю Семеновичу Катериничу. На другий день Катеринич викликав до себе Петра Балабуху „подъ предлогомъ особой надобности“ і відібрав від нього всі потрібні дані про рукописні твори.

Свідчення П. Балабухи з'ясовують справу. Тому наводимо їх тут цілком за копією, що знаходиться в справі.

¹⁾ Справа 1827 р., ч. 3, арк. 25—26.

Вопросные пункты данные вольнослушающему Харьковскаго Университета студенту Петру Балабухъ 25 генваря 1827. ¹⁾

Вопросы:

1. Отъ куда и отъ кого именно достались Вамъ сообщенныя вами прошлаго 1826 года въ Юнѣ мѣсяцѣ студенту Харьковскаго Университета Ивану Гибнеру сочиненія въ стихахъ и прозѣ, подъ надписями: Рылѣевъ въ темницѣ и прощаніе съ моремъ?

2. Не давали ль вы и еще кому либо кромѣ Гибнера тѣ сочиненія для списыванія копій? и ежели давали то кому именно?

3. Имѣются ли у васъ и нынѣ сочиненія и гдѣ именно? Если жъ нѣтъ, то куда вы ихъ дѣвали?

Къ сему прибавлено объясненіе сколько мнѣ извѣстно о жителѣхъ вышепоказанныхъ студентовъ и кто какой губерніи, а именно: Студентъ Сошальскій Харьковской губерніи, уѣзда какъ кажется Курянского долженъ теперь находиться въ С. Петербургѣ. Студентъ Павелъ Бѣлевцовъ Курской губерніи уѣзда мнѣ неизвѣстнаго, теперь уже скончавшійся. ²⁾ Студентъ Семенъ Стишинскій житель города Кіева находится теперь вблизи Харьковской губерніи въ Помѣщика Буряги. Андрей Божко житель города Кіева, воспитывается теперь в г. Нѣжинѣ.

Что все сіе показано мною по справедливости въ томъ подписываюсь. Кончившій курсъ по Этико-Филологическому отдѣленію Петръ Балабуха.

Въ допoлненіе означенныхъ данныхъ мною отвѣтовъ, объясняю, что прочесть вышеозначенное сочиненіе побудило меня врожденное всякому человѣку любопытство, не зная совершенно чтобы могло въ немъ заключаться, но когда оно мною было прочитано, я увидѣлъ, что писавшій его былъ въ великомъ заблужденіи, и считая его не иначе какъ за одну пустую игру словъ оставилъ безъ всякаго вниманія, чтожъ касается до того, что было дано мною другимъ, то это сдѣлано было для того, дабы

Отвѣты:

1. Во время пребыванія моего въ Харьковѣ сочиненіе подъ названіемъ: Рылѣевъ въ темницѣ получено мною отъ студента Харьковскаго Университета Владиміра Сошальскаго и по просьбѣ Ивана Гибнера дано было ему; что же касается до сочиненія Прощаніе съ моремъ, то у меня его не было и даже мною не читано.

2. Кромѣ Гибнера сочиненіе Рылѣевъ въ темницѣ дано было еще мною по просьбѣ Студенту Харьковскаго Университета Павлу Бѣлевцову еперъ уже скончавшемуся, и того жъ Университета кончившему курсъ Студенту Этико-Политическаго Отдѣленія Семену Стишинскому, по пріѣздѣ же моемъ въ Кіевъ дано воспитывающемуся въ Нѣжинскомъ Лицеѣ Андрею Божку; но чтобы болѣе кому дано было того припомнить никакъ не могу.

3. Сочиненіе Рылѣевъ въ темницѣ было у меня писаное рукою Сошальскаго, но въ недавномъ времени мною сожжено.

¹⁾ В даті, очевидно, помилка: допит стався 26 січня.

²⁾ В копії: скончавшагося.

показать сколь человеческій умъ бываетъ въ заблужденіи, не имѣя совершенно въ виду никакой неблаговидной цѣли, ибо я зналъ, что оно написано противъ здраваго разсудка и какъ ни къ чему ненужное сочиненіе сожжено мною. Сочинитель же онаго мнѣ во все неизвѣстенъ.

Въ чемъ и подписываюсь кончившій курсъ наукъ по Етико-филологическому Факультету въ Харьковскомъ Университетѣ Петръ Балабуха.

При взяттіи сего проказанія, по болѣзни Г. Гражданскаго Губернатора, находился Київскій Вице-губернаторъ 5 класса В. Катериничъ.

Лише після допиту Балабухи в домі батька його, „іменитого гражданина“ купця Семена Балабухи було зроблено секретну ревізію, в наслідок якої дійсно інкримінованих творів знайдено не було, але несподівано виявлено було де-кілька інших і серед них копії творів Рилєєва.

З усіх рукописів, які взято було при трусі в Балабухи, після пильного перегляду при справі залишено було, а потім переслано до Харкова, такі твори: „1) Войнаровскій поема въ двухъ частяхъ, 2) Исповѣдь Наливайки и тому подобные отрывки изъ сочиненій, 3) Бахчисарайскій фонтанъ и поема Войнаровскій, 4) Краткое руководство къ разумѣнію книгъ вѣтхаго и новаго завѣта, 5) Печатное о перемѣнахъ въ правленіи народа Римскаго“.

В звязку з таким наслідком допиту й труса київська влада направила розшуки далі. 30 січня було написано чернігівському губернатору з проханям відібрати від студента ніжинського ліцею Божка рукопис, якого передав йому Балабуха, і розслідувати, чи не давав цей Божко комусь ще далі цього рукопису для копіювання. Відношення в цій справі чернігівський губернатор Павло Могилевський одержав як-раз на від'їзді до Ніжина (5 лютого) „по особенной надобности“. Тому, прибувши до Ніжина, він зараз-же викликав до себе Божка, „не предваряя его о причинѣ вызова“, а поліцейському доручив тимчасом перевести в присутності надзирателя ліцею „секретный аккуратнѣйшій обыскъ въ камерѣ гдѣ Божко помѣщается въ чемоданѣ, въ учебномъ столѣ, во всѣхъ его книгахъ и тетрадахъ, что въ точности и было исполнено“.

Допит Божка дає матеріал для змалювання методів первісної агітації і поширення революційної літератури в ті роки. Ми бачили, що Балабуха зрікся свого інтересу до творів, звязаних з іменням декабристів. Зрікся і Андрій Божко. Але Божко, не знаючи, що оповідав його київський товариш, звалив на нього свою провину, і крізь фальш офіційної відповіді перед начальством все-ж проступають реальні риси тих прийомів поширення рукописної літератури, яких тоді вживалося. На жаль, свідчення Божка дійшли до нас лише в губернаторовому переказі. Формального допиту Божкові не робили.

У відповіді своїй до Києва чернігівський губернатор так переказав цей допит: „По допросу Божко чистосердечно показалъ, что онъ дѣйствительно, бывши въ Киевѣ въ прошедшемъ генварѣ мѣсяцѣ видѣлся тамъ съ родственникомъ своимъ студентомъ Харьковского университета Петромъ Балабухою, который показывалъ ему рукописное сочиненіе подъ названіемъ Рылѣевъ въ темницѣ и возбуждая его любопытство, почти настоятельно предложилъ ему оное для прочтенія. Но когда онъ Божко по возвращеніи въ домъ свой занялся чтеніемъ: то замѣтивъ въ семъ сочиненіи мысли сколько противныя нравственности, столько же вредныя для правительства и совершенно не сходственныя съ образомъ его воспитанія и правилъ, не могъ по словамъ его, далѣе продолжать чтеніе и на другой же день возвратя оныя назадъ Балабухѣ, чрезъ нѣсколько часовъ отправился 18 генваря изъ Киева въ Нѣжинъ не бывши съ Балабухою никогда не только въ тѣсной связи, но и въ близкомъ знаком-

ствѣ, видѣвся же съ нимъ въ Кієвѣ куда былъ отпускаемъ для свиданія съ родителями только два раза по приличію родства. На вопросы мои не списывалъ ли онъ копії съ сего сочиненія и не имѣть ли оной у себя, также во время нахожденія въ его рукахъ сего сочиненія не давалъ ли онъ самъ кому посторонньому онаго прочитывать, равнымъ образомъ потомъ: не извѣстенъ ли онъ отъ кого оное досталъ Балабуха, хто его сочинитель и не имѣється ли сіє сочиненіє у кого либо въ Кієвѣ, онъ съ клятвеннымъ увѣреніємъ отозвался совершеннымъ о семъ незнаніємъ, добавя при томъ: что хотя онъ и любопытствовалъ узнати имя сочинителя но не успѣлъ въ этомъ. Ибо Балабуха утверждає сперва, что сочиненіє сіє писано самимъ Рылѣвымъ во время содержанія его въ темницѣ: на возраженіє его Божка, что сего быти не можетъ, давалъ послѣ замѣтити что сочиненія сіи вышли изъ Харьковского университета, но имяни настоящаго сочинителя не открылъ“.

Трус в приміщенні Божка теж не дав полик проти нього. В речах його не було знайдено ні копій з інкримінованого твору, ні взагалі будь-яких „подозрительныхъ или непофальныхъ бумагахъ“.

V.

Коли слідство вже було на всій ході, київський губернатор Ковальов несподівано одержав від свого майбутнього начальника, військового губернатора, який ще грозовою хмарою сидів десь в столиці, папера в справі „неблагонадійних творів“. Це був, так-би мовити, історичний папір. Його датовано було 12 лютого, писаний був він з Петербургу і мав порядковий № перший. Це був перший акт нової неприємної вищої влади, яка збиралася до Кієва з недвозначними цілями. Правитель канцелярії Желтухіна, що сидів у Харкові, чекаючи на приїзд свого начальника з ревізією, писав йому: „Въ Харьковѣ неохотно ожидаютъ прибытія Вашего Превосходительства; и потому нерѣдко распускаютъ насчетъ Вашего здоровья столь неприятыя вѣсти, что въ теперешнемъ моемъ положеніи я иногда совершенно теряюсь“. Настрій в Кієві був аналогічний.

І цей папір, перший акт нової влади, вже мав нотки контролю й підтягування. Желтухін просив Ковальова негайно надіслати йому копії всіх паперів, що торкалися справи Балабухи, і „ежелиб же бы сверхъ чаянія моего и до сихъ поръ помянутое отношеніє въ волѣ (харківського губернатора) не было исполнено, то озабочиться немедленнымъ исполненіємъ, и всѣ требуемыя о Балабухѣ свѣдѣнія съ отобранными отъ него показаніями представить ко мнѣ“.

В Харкові слідство йшло своїм порядком. Ревізію замість Желтухіна робив генерал-ад'ютант Стрекалов, і відгуки харківської справи в звязку з ревізією доходили до Кієва лише в травні того-ж 1827 року.

Стрекалов мав доручення остаточно дослідити справу Ландсберга та харківських студентів. З самого-ж початку своєї роботи він встановив, що харківський губернатор не все зробив, що слід було зробити за тим матеріалом, який він мав у руках. Перш за все не було розшукуано двох осіб, які згадувалися в справі студента Семена Стишинського та поміщика Бутовського. Про першого Стрекалов написав до Ковальова, бо Стишинського вперше назвав Балабуха, як жителя Кієва. Стрекалов не дочитав у свідченнях Балабухи, що цей „житель Кієва“ в той мент знаходиться в родині поміщика Бедряги¹⁾ десь біля Харкова, і Ковальов

¹⁾ Родина Бедряг в слободі Білогір'ї Острозького повіту на Вороніжчині, де рр. 1815—1820 К. Рилев стояв з своєю ротою. Найбільш видатним представником цієї

охоче підкреслив на адресу харківського губернатора, що мовляв за стільки часу—з січня місяця можна було розшукати Стишинського або в самій Харківській губернії, або в сусідній.

Стишинського дійсно розшукали за цими вказівками, але ніяких „зловредних віршів“ в нього не було знайдено і він лише ствердив те, що сказав Балабуха: у цього останнього рукописи брав, але не переписував, а прочитавши, повернув назад.

В свідченнях головного винуватця всієї справи, автора неблагондійних творів В. Розальйона-Сошальського¹⁾ було названо ще кілька студентів, при чім з них Мик. Павл. Богаєвський²⁾ показав, що твір „Рылєвѣ въ темницѣ“ він читав у Балабухи, а вірші, що одержав від Сошальського, спалив, а в колишнього студента Мик. Мик. Новікова в Нижньому Новгороді знайшли різні твори Сошальського.

В наслідок одного з свідчень Сошальського, що вірш свій „На смерть Милорадовича“ (14 грудня 1825 р.) він бачив у колишнього студента Дмитра Бутовського, переведено було відповідні розшуки, які мали свій відгук у Києві. Бутовський вже скінчив юридичний факультет харківського університету і за відомостями Сошальського жив на Полтавщині, але полтавський цивільний губернатор, якому наказано було його розшукати, переслав розпорядження в цій справі до Києва, бо за його відомостями „Дмитрій Петровъ сынъ Ботовскій изъ мѣста жительства его кременчугскаго повѣта отправился сего мая 13-го числа въ губернский городъ Кіевъ для опредѣленія себя на службу въ штатѣ тамошняго господина военного губернатора“.

22 травня Ковальов дав розпорядження поліцеймейстеру Дурову „отобрать при бытности повѣтового стряпчаго всѣ находящіяся у него зловредныя бумаги и сочиненія и вмѣстѣ съ тѣмъ взять съ него показаніе, когда, въ какое время и отъ кого имъ оныя получены и самъ не обращается ли въ подобныхъ сочиненіяхъ“.

23 травня С. Дуров рапортував губернатору, що в той-же день, як одержав розпорядження про Бутовського, ввечері розшукав його і „для сохраненія дѣйствія сего въ скромности, въ 10-ть часовъ онаго, со-вмѣстно съ повѣт(ов)ымъ стряпчимъ, всѣ какія были только у него бумаги въ двухъ сундукахъ и книги, сочиненныя рукописи въ стихахъ и

родини був полковник Мих. Григорович Бедряга, який р. 1824 жив у слободі в одставці після бойової служби. В нього було два брати—Микола та Сергій. В біографії Рилєєва не один раз зустрічаємо прізвище Бедряг. В листуванні поета згадуються Мих. Григорович та його племінник Яків Миколович Бедряга. На день народження цього останнього Рилєєв написав вірші (р. 1821); Мих. Григоровичу Бедрязі було присвячено вірш Рилєєва „Пустыня“ (р. 1821), в якому описано поетове життя на Україні. Нарешті згадується ще Ганна Івановна Бедряга та в списку кредиторів поета стоїть імення згаданого вище Миколи Григоровича. Див. В. Маслов: „Литературная дѣятельность К. О. Рылѣева“, стор. 1, 2, 24, 60, 80, 92, 125, 260, 261 та в додатку 106 і 107. Біографічні відомості про Мих. Бедрягу та його стосунки до Рилєєва є в „Русск. Біогр. Словарѣ“ (стаття Г. Мокринського).

¹⁾ Допит Розальйона-Сошальського в „Гол. Мин.“, 1917, № 7—8, с. 96—97.

²⁾ Розшуки Богаєвського на Полтавщині привели знов-таки до Києва. За відомостями полтавського губернатора Богаєвський з Гадяча їхав до с. Хмільовського (Роменського повіту) лише з одним „будущимъ при немъ“, як тоді писали в подорожних, а далі по цій самій подорожній на ім'я Богаєвського до Києва їхав Дучинський вже з двома „будущими“. Розгадку цього мусіла дати київська поліція, але поліцеймейстер Дуров виявив тут свою повну безпорадність. Він не міг нічого встановити і лише з розмови з Балабухою з'ясував, що Богаєвський це товариш Балабухи з харківського університету, що він дійсно був у Києві, що ніякого Дучинського при ньому не було, а був капельмейстер Фелікс Островський та ще дворовий Богаєвського. Підчас перебування в Києві Богаєвський жив спочатку на Подолі, а потім переїхав на Печерськ, всього пробув у місті 14 день і ще 25 січня виїхав до села Васильовки на Харківщині. Безпорадність Дурова кинулась у вічі й полтавському губернатору, який не обминув підкреслити це у відповіді Ковальову (Справа Архіву Київськ. Губернатора 1827 р., № 17, арк. 33—36).

прозѣ, нами забраны, опечатаны, общими пѣчатями и равно пѣчатю его Бутовскаго. Затѣмъ взятое, какъ предписано показаніе и подписку о неотлучкѣ его изъ Кіева и о сохраненіи случившагося съ нимъ вчерашняго вѣчера, въ совершенной тайнѣ. Каковыя и два сундука общими печатями опечатанные, присемъ на благоусмотрѣніе Вашему Превосходительству имѣю честь представить". Бутовський просив допустити його, коли будуть розбиратися його папери, щоб дати всі необхідні пояснення.

Бутовському дозвіл на це було дано, і ревізію паперів зробили Дуров і повітовий стряпчий в його присутності 26 травня.

При детальному огляді паперів знайдено було „дѣсять нумѣровъ разныхъ сочиненій въ стихахъ и прозѣ, полученныхъ имъ частию отъ студента Сошальскаго, нѣкоторые выписаны имъ же изъ пѣчатныхъ сочиненій Рылѣва, Пушкина и полученныхъ отъ двоюроднаго его брата Бутовскаго же; какъ означено собственной его подписью на каждомъ изъ тѣхъ сочиненій, представленныхъ у сего Вашему Превосходительству при описи, за общимъ подписомъ".

Інтересні деталі подав поліцмейстер і про ту частину паперів, яку визнано було за благонадійну: „Прочія же тетради писанныя, числомъ 123, 48 пѣчатныхъ книгъ и нѣсколько рукописныхъ лоскутковъ и составляютъ классическія (цеб-то класні) занятія, въ продолженіи ученія его Бутовскаго въ Полтавской гимназії и Харьковскомъ Университетѣ, да сверхъ того, тридцать собственныхъ его сочиненій въ стихахъ и прозѣ, а восемь—имъ выписанныя изъ книгъ разныхъ авторовъ, не заключающіе въ себѣ ничего подозрѣваемаго или противнаго нравственности, кои ему возвращены за роспискою".

Всі неблагонадійні рукописи та свідчення Бутовського були переслані 29 травня генералу Стрекалову, і в київській архівній справі не залишилися навіть в копіях. В тій справі, якою користувався М. Цявловський, їх теж немає.

За докладом Стрекалова справу Ландсберга було розв'язано досить м'яко. За полковником Воңсевичем не було визнано ніякої провини. Поручику Ландсбергу, який весь час сидів у Чугуєві на гаптвахті, за кару зараховано було 8-ми місячний арешт і перевод його до військ, що оперували в Грузії. Розальйон-Сошальського за чистосердечні признання Микола I простив цілком. Не відбилася ця справа й на кар'єрі Петра Балабухи, який швидко після цього поступив на урядову службу.

Список осіб, причетних до справ про таємні товариства.

„Фельдъегера и разныхъ чиновъ офицеры черезъ сей повѣтъ по нѣскольку разъ въ недѣлю скачутъ имѣя направленіе къ Уманѣ и Тульчину. Проѣзжаютъ не самы но кого везуть узнать неможно". Так рапортував 12-го січня 1826-го р. київському цивільному губернатору І. Г. Ковальову звенигородський земський справник.

Арешти декабристів на Україні почалися з 13-го грудня, коли було заарештовано Пестеля за наказом з Петербургу. Трохи згодом заарештовано було Лорера, а 27-го грудня мали заарештувати братів Муравйових-Апостолів, але вони одкритим повстанням 6½ рот Чернігівського полку одстрочили свій арешт до 3-го січня. 2-го січня біля Києва, в Петропавлівській Борщагівці затримано було Мозалевського, а 3-го січня у Васильківському повіті разом з іншими повстанцями взято було в полон

кількох офіцерів Чернігівського полку. З моменту ліквідації почалися арешти офіцерів і цивільних осіб, так чи інакше причетних до грудневих—січневих подій. Викриття під цей же час і польського таємного товариства позначилося теж численними арештами.

Слід цих арештів на Київщині залишився в одному документі—списку осіб, що їх після 14-го грудня вимагали до Петербургу й до Варшави. Список цей інтересний тим як-раз, що в ньому одмічені не тільки головні арешти під час ліквідації змови, а й найменш знані люди, що втягнені були хвилею до справи.

Треба прийняти до уваги, що слова звенигородського справника були цілком справедливі: цивільна влада не знала може більшості з арештованих осіб, бо ці арешти переводили по військовій лінії спеціально надіслані фельд'єгері та офіцери.

З декабристів у списку названі брати Поджіо, Олександр та Йосип, і Василь Давидов.

З членів Польського Патріотичного Товариства тут позначено значно більше. В першу чергу йдуть члени революційної Київської Провінційальної Ради: Іотейко, Антін Чарковський, Івашкевич, Цішевський та Скибицький. З інших членів товариства згадується тут імення Гродецького та гр. Віктора Осолінського. Далі названо основоположника особливого таємного товариства, що мало маґонський характер і звалось „Рицарі Храму“,—Маєвського, який був капітаном в уланському полку принца Оранського. Маєвський в цьому товаристві мав ступінь „великого маґистра Темплієрів“, а Карлінський, якого позначено в списку під № 13, був в цьому-ж товаристві великим секретарем¹⁾.

Про арешт Густава Олізара відомо і з інтересних споминів його, в яких кілька розділів присвячено часам декабристів²⁾. Відомо було й про арешт колишнього презеса київського головного суду Каєтана Проскури, решта імен у відомих вже офіційних документах не згадується. З цього-ж списку вперше дізнаємось про арешт Француза Віктора Фурньє, людини близької до родини Раєвських.

Списокъ лицамъ требованнымъ послѣ 14-го декабря 1825-го года по Высочайшимъ повелѣніямъ въ Санктпетербургъ и по повелѣніямъ Его Величества цесаревича въ Варшаву.

№	Показаніє лицъ.	Объясненіє.
1	Бывшій Маіоромъ въ Днѣпровскомъ пѣхотномъ полку Поджіо.	По рѣшенію Верховнаго Уголовнаго Суда Высочайше конфирмованному 10-го іюня 1826 года сосланы въ каторжную работу.
2	Бывшій отставный Полковникъ Василій Давыдовъ.	
3	Бывшій Штабсъ-Капитанъ Поджіо.	
5	Помѣщикъ Антоній Чарковскій.	По увѣдомленію Начальника Главнаго Штаба Его Высочества цесаревича Графа Курутъе отъ 10-го марта 1827-го года содержатся въ Петропавловской крѣпости.
6	Отставный польскихъ войскъ офицеръ Ансельмъ Івашкевичъ.	
7	Бывшій Депутатъ Кіевскаго Главнаго Суда Станиславъ Іотейко.	
8	Бывшій Депутатъ Кіевскаго Главнаго Суда Гродецькій.	Невозвратились и гдѣ находятся неизвѣстно.
9	Отставный Польскихъ Войскъ Подпоручикъ Томашъ Чарковскій.	
	Бывшій Подсудокъ Цішевскій.	

Див. „Донесеніє Слѣдственнаго Комитета“ (про польські таємні товариства), „Б. Базилевскій, Государственные преступления въ Россіи въ XIX вѣкѣ“ СПб, 1906, стор. 70—94.

²⁾ Pamiętniki (1798—1865) Gustawa Olizara. Lwów, 1892.

№	Показаніє лицъ.	Обьясненіє.
10	Графъ Оссолинскій.	Не отысканы въ Киевской Губерніи по принятымъ на то строгимъ мѣрамъ. Освобожденъ—и потомъ требованъ, но не отысканъ. Освобожденъ съ выдачею аттестата отъ Высочайше учрежденнаго комитета для изысканія о злоумышленномъ обществѣ; потомъ учрежденъ надъ нимъ секретный надзоръ, а за тѣмъ требованъ въ Варшаву, отколь возвращенъ съ продолженіемъ надъ нимъ помянутаго надзора, а наконецъ по увѣдомленію Г. Генералъ Адъютанта Бенкендорфа Высочайше позволено ему Олизару отправиться къ Кавказскимъ дѣлительнымъ водамъ куда онъ въ Маѣ мѣсяцѣ 1827-го года и отправился.
11	Капитанъ Маевскій.	
12	Михаилъ Скибицкій.	
13	Казимиръ Карпинскій.	
14	Бывшій Киевскій Губернскій Маршалъ Графъ Олизаръ.	Освобожденъ изъ подъ стражи и находится въ Санктпетербургѣ подъ надзоромъ полиціи. Схваченъ чиновникомъ со всіми отысканными при немъ бумагами, но въ дорогѣ умеръ, бумаги же его представляемы были Его Высочеству Цесаревичу и по прошенію жены его ей возвращены. По Высочайшему повелѣнію освобожденъ изъ подъ ареста, какъ оказавшійся неприкосновеннымъ по произведенному изслѣдованію къ тайному злонамѣренному обществу. По повелѣнію Его Высочества Цесаревича освобожденъ на прежнее жилище какъ оказавшійся къ произведенному тамъ слѣдствію неприкосновеннымъ и вовсе невиннымъ. По Высочайшему повелѣнію освобожденъ изъ подъ ареста. По повелѣнію Его Высочества Цесаревича освобожденъ на прежнее жилище какъ оказавшійся къ произведенному слѣдствію болѣе не нужнымъ. Возвратился на прежнее жительство; но по особому повелѣнію по невыгодному о поведеніи его мнѣнію съ нравственной и политической стороны состоитъ подъ секретнымъ надзоромъ. Нынѣ же по Высочайшему повелѣнію дозволено ему отправиться къ Кавказскимъ минеральнымъ водамъ.
15	Содержавшійся въ Киевскомъ тюремномъ замкѣ Подпоручикъ Голевскій.	
16	Докторъ Плессель.	
17	Бывшій Президентъ Киевскаго Главнаго Суда Каетанъ Проскура.	
18	Помѣщикъ Александръ Любовицкій.	
19	Помѣщикъ Станиславъ Проскура.	
20	Помѣщикъ Францишекъ Чарковскій.	
21	Иностранецъ Фурнье.	

Сверхъ того по повелѣнію Его Императорскаго Высочества Цесаревича вызываемы были въ Кіевъ для взятія отвѣтовъ противу присланныхъ вопросныхъ пунктовъ по произведенному слѣдствію о тайныхъ обществахъ бывшіе здѣсь Губернскими Маршалами: Графъ Потоцкій и Графъ Олизаръ; да помѣщики Петръ Свицерскій, Станиславъ Федоровичъ Францишекъ Харленскій и бывшій Уманскій Повѣтовый Маршалъ Юзефъ Мощенскій. Каковыя отвѣты отъ прописанныхъ лицъ (кроме Юзефа Мощенскаго, находившагося на тотъ разъ за границею въ Па-

рижѣ) здѣсь и взяты, и потомъ всѣ тѣ лица т. е. Графъ Потоцкій, Графъ Олизаръ, Свицерскій, Федоровичъ и Харленскій, на основаніи повелѣнія Его Императорскаго Высочества Цесаревича отпущены въ свои дома, съ учрежденіемъ изъ нихъ надъ Графомъ Олизаромъ какъ выше значить и надъ послѣдними двумя секретнаго Полицейскаго надзора. Чтожъ касается до Юзефа Мощенскаго, то въ послѣдствіи времени Его Высочество Цесаревичъ изволилъ отозваться, что по сдѣланной справкѣ съ дѣлами слѣдственнаго комитета по Высочайшему соизволенію учрежденнаго въ Варшавѣ, оказывается, что нѣтъ доказательствъ, дабы онъ Мощенскій принадлежалъ къ тайнымъ обществамъ.

Подав *Володимир Міяковський*.

Де-що з відгуків подій 1825—1826 р. в українській пісенній творчості¹⁾.

Загальновідомі як постійне реагування українського народу, подібно кожному іншому, на сучасні явища, так і відповідні відгуки їх в його піснетворчості. Зразком цих відгомонів є, між іншим, одна з доволі колись розповсюджених (територіально і з боку своїх модифікацій, варіантів) пісня громадсько-політичного змісту, що нагадує про величезні гідротехнічні та фортифікаційні роботи XVIII століття та входить вмісті з іншими до циклу пісень „Про каналну роботу“ й „Роботу на лінії“.

Пісня почала складатись у своїй первісній істоті можливо ще з другого десятиріччя позаминулого віку й пройшла вона природньо неминучі зміни основного свого тексту. Почато записувати її порівнюючи пізно. Відповідні записи (цеб-то поява їх у друку), якщо не рахувати Цертелева, Гоголя, Максимовича та Закревського, мали місце головним чином у другій половині XIX та навіть на початку XX століття (Головинський, Киреевський, Радченкова, Драгоманов, Багалій, Новицький та інші).

Неминучі наслідки процесу двохвікової зміни первісної структури пісні повинні були виявитись у поступовім забуванні нехарактерних деталей, в появі відповідних вставок для заповнення купюр, в запозиченні або взаємнім передаванні (згідно засобам народнього епосу) однакових виразів, скороченні або поширенні первісного кістяку, в ніби-то механічним часто складанні окремих частин того чи іншого варіанту й т. д.

Досить значні іноді труднощі з'ясовувати час появи того чи іншого варіанту пісні, де окремі вирази і взагалі структура уявляють часто-густо особливу мішанину мотивів з ремінісценціями різночасних явищ минулого. Крім вказівок самого тексту пісні, віхами, що по змозі сприяють відповідному орієнтуванню, де-коли з'являються між іншим номенклатура, особливо-ж особисті імена.

Відсутність імен колишніх історичних діячів в українській народній пісні (більш чи менш далекої від нас пори) відповідного змісту можна з'ясувати забуттям од часу й порівнюючи невисоким рівнем колишньої народньої освіти²⁾, також нецікавістю, нарешті, для народньої маси представників громадської або державної влади, що не заслужили права на

¹⁾ Див. попер. статті автора: 1) „З старих пісень на Київщині“ („Український Етнографічний Збірник“. Том перший, стор. 62—63, К., 1914). 2) „Варіант пісні XVIII віку про земляні роботи“ („Записки Українського Наукового Товариства у Києві“. Книга X. стор. 31—48. К., 1918).

²⁾ Пор. Драгоманов, „Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.“. Частина перша. Розділ другий. Генève, 1885, Увод, стор. X.

спомини про себе. Навпаки, відомості народу про який-небудь персонаж в його піснях, в дій своерідній, неписаній історії, є доказом тої чи іншої (позитивної або негативної) особистої значности останнього або скорше важливости громадсько-політичних і т. д. явищ, що в свій час концентрувались коло даної особи.

Ось чому, крім простих натяків у тексті якого-небудь варіанту пісні та події, наприклад, за Єлисавети Петровни, Ганни Івановни, можливо й раніші, цікаво констатувати й вирази також з вказівками на „царицю (иноді „судариню“ або навіть „государиню“) Катерину й „царя Павла“ (або-ж у процесі поступового забуття: „царя Петровича“ й „Петра Павловича“¹⁾.

Ці вирази можна констатувати в низці відомих варіантів у відповідних місцях пісні, де-то майже виключно в кінцевій строфі та в безпосереднім сусідстві з такими-ж пізнішими іменними вставками, які свідчать про відповідні спадкові нашарування.

Особливо в них звертають на себе увагу такі вирази:

„Просить в царя Костянтина“

(1 раз у Драгоманова, варіант № 3)

або-ж:

„Ой, просить собі царя Костянтина“

(1 раз у Драгоманова, варіант № 12),

а також:

„Поздоров, боже, царя Костянтина“

(4 рази в Драгоманова, варіанти №№ 1, 4, 6 і 7),

„Ой, поздоров, боже, царя Костянтина“

(4 рази в Драгоманова, варіанти №№ 10, 11, 12 і 16 та двічі в автора замітки).

Певність усіх 9 записів з 11, при тому иноді авторитетних збірників (як Оп. Маркович, Познанський, Рильський та інші),—безсумнівна. Цікаво також відмітити й місця запису цих варіантів ($\frac{2}{3}$ всієї їхньої кількості): крім трьох занесених у Басарабію та Добруджу (можливо, заробітчанами), решту записів зроблено в 6 місцях Київщини, переважно в колишньому Канівському повіті.

Вставку до тексту (досить значної кількості варіантів) слів „царя Костянтина“, які залишив у свій час якось без уваги Драгоманов²⁾ та які ніби-то бентежили найпізнішого записувача³⁾, можна пояснити міркуваннями версифікаційного характеру, де-то бажанням, напр., одержати алітерацію або-ж внутрішню риму до кінцевої частини рядка („судариню Катерину“). В тому, що тут і там фігурує ім'я тієї або іншої особи царського дому, можна припустити—чого доброго—і вплив колишніх салдатеських пісень.

Проте в такому разі слід перш за все вбачати вплив на уяву народніх мас на Україні подій, зв'язаних з 14 грудня (старого стилю) 1825 року в Петербурзі (теперішньому Ленінграді), зокрема—з повстанням, на території Василькова й Білої Церкви, Чернігівського полку наприкінці грудня цього-ж року та на початку січня (також за старим календарем) наступного 1826 року.

¹⁾ Див. у Драгоманова (зазначена його праця) варіанти № 1 (стор. 81), № 3 (стор. 94), № 4 (стор. 99), № 6 (стор. 101), № 7 (стор. 102), № 10 (стор. 107), № 11 (стор. 108), № 12 (стор. 109, в двох місцях пісні), № 16 (стор. 113), а також у автора даної замітки („Варіант пісні XVIII віку про земляні роботи“. Книжка Х „Записок Українського Наукового Товариства у Києві“, стор. 39 і 41. К., 1912).

²⁾ Пор. у нього, напр., стор. 99.

³⁾ Див. у автора замітки зазначену статтю, стор. 43.

Констатуючи вставний характер наведених місць¹⁾ в низці варіантів народньої пісні і згоджуючись з поданим поясненням, єсть таким чином можливістю визнати внесення зазначеної вставки до колишнього вжитку місцевої народньої пісенної творчості за одно з документальних свідощів про відгуки того, що діялось у нас сто років тому й відбулося не тільки у всіляких сучасних чутках²⁾, але і в легендах, що починали тоді складатися³⁾, зокрема в так званій Костянтинівській⁴⁾.

Фактичні відгуки в настроях місцевих народніх мас не дають підстав уважати події р. 1825—1826 за такі, що залишили помітніші сліди, ніж, напр., так звана київська козаччина 1855 р., од якої проте чогось ніби-то не збереглося і сліду в народній творчості, зокрема пісенній⁵⁾. Нема матеріялу гадати про можливі в дальшій фазі структури даного зразка пісенної творчості⁶⁾.

Та все-ж ознайомлення з низкою записаних варіантів зазначеного зразка нашої народньої словесности дозволяє, з одного боку, переконалися в безупинному процесі виникання й спадковій передачі, де-то в пам'яті народу про давні події. З другого боку, у нашого народу, який з давніх-давен етнічно й культурно зформувався, зміцнішав і має в розпорядженні дуже солідний відповідний фонд, є можливість також констатувати й те, що його пісні суспільно-політичного змісту складено не тільки за-для розваги, але й як наслідок вражіннь дійсного реального життя. Про це зазначив у свій час ще Драгоманов з Антоновичем⁷⁾.

Таке реагування дійсно спостерігається, як і в наведеному випадкові, протягом всього довгого, смеркового часу перешкоди в нас у взаємовідносинах між народньою масою й колишнім царсько-імператорським урядом.

Подав *Леонид Дабровольський*.

¹⁾ Наслідком чого між иншим загубилося їхнє первісне розуміння (гірко-іронічне, а не доляльно-хвальне).

²⁾ Див. праці покійного В. С. Іконнікова: 1) „Кієвъ въ 1654—1855 гг.“ (К., 1904, стор. 146) та 2) „Крестянское движение въ Кіевской губ. въ 1826—27 гг. въ связи съ событиями того времени“ (відбиток з „Сборника въ честь В. И. Ламанскаго. СПб., 1905, стор. 55—86).

³⁾ Див. особливо у Руліковського в його „Rokosz pułku Czernihowskiego“ (в київському польському журналі „Nasza Przyszłość“, 1908, lipiec, стор. 362—9).

⁴⁾ Крім Іконнікова й Руліковського, див. також замітку Ю. Г. Оксмана „Константиновская легенда в Херсонщине (відбиток з одеського збірника „Посев“, р. 1921). Слід порівняти також замітку Репінського „Народные толки о цесаревичѣ Константинѣ Павловичѣ“ („Русская Старина“, 1878, № IX, стор. 135—42).

⁵⁾ Див. статтю автора „З київської козаччини 1855 року“ („Український Науковий Збірник“, Москва, 1915, стор. 57).

⁶⁾ Див. статтю автора „Михайло і Золоті ворота“ („Записки Українського Наукового Товариства у Києві“, Книга XII, стор. 64 і дальші. К., 1913).

⁷⁾ Тому то повідомлення І. А. Л. „Память о декабрьскихъ событіяхъ 1825 г. въ Васильковѣ“ („Украинская Жизнь“, 1914, № 1, стор. 90), не вважаючи на анекдотичність події, крім кольоритности з побутового боку, дуже до речі характерне, бо свідчить про те, в якому напрямку в народній масі фактично відбулася ідеологія передової військової інтелігенції, що за часи декабризму повстала проти уряду.

В гнізді декабристів.

Сучасне українське округове місто Тульчин (Нестервар) разом з цілим Подділлям опинилось в межах тодішньої Польщі з часу Люблинської унії (1569). Вперше згадується про нього в польських історичних документах року 1609 з приводу передачі доти державного міста магнатові Калиновському. Підчас Хмельниччини за Зборовським трактатом Тульчин в складі Браславського полку переходить року 1649 під зверхність українського гетьмана, але вже за п'ять років тут знову запанували Поляки.

Вдруге ненадовго позбавилася Польща Подільського краю в 70-х рр. XVIII віку, коли примушена була тимчасово уступити його Турції, і на решті остаточно втратила Тульчин за другим розділом Речі Посполитої, коли року 1793 Поділля перейшло до Російської імперії, що запанувала тут на сто і двадцять п'ять років.

Рoku 1726 округа стає власністю фамілії Потоцьких, і доля Тульчина більше сторіччя найтісніш звязана з історією цього магнатського роду.

Вплив польського магнатства тяжів над „російським“ Тульчином аж до першого польського повстання. Років із десять Тульчин був повітовим містом, далі його обернено в містечко. На початку двадцятих років тут був розташований штаб другої (південної) російської армії, і в звязку з цим Тульчин і став, як відомо, центром південної організації декабристів.

По-над два віки залишався Тульчин „польським“ містом. І щоб не знати характеру тодішнього польського державного панування, то доводилося-б дивуватися, як надзвичайно неглибоко позначався в місті та окрузі вплив польщини: чимало тогочасних будівель, неясні спогади, легенди, але польської мови на вулицях Тульчина нині не почуєш, польську книжку знайдеш хіба з великими труднощами.

А слідів минулого залишилося багато.

В епоху Хмельниччини, року 1648, славний ватажок Кривоніс захопив замок „Нестервар“ (давня угорська назва Тульчина) і карав ненависних Поляків, „за зраду“ своїх спільників Жидів. Нині стара назва міста (вар—місто, Нестер—Дністер) і замка заховалася за передмістям Тульчина Нестерваркою, хоч місцеві селяни й певні, що початок їхнього тихого села поклато добре християнське подружжя Нестор та Варвара¹⁾.

За добу польсько-українського феодалізму в Тульчині залишилася пишна пам'ятка—палац в строгому класичному стилі, збудований в 1782 р. графом Феліксом Щенсним Потоцьким. Палац, що його будівничим був Француз Лекруа, відбив на собі зворот до грецької давнини, що запанував у Франції в епоху Людовика XVI.

Як бачимо, західна Україна значно раніш сплатила данину тому захопленню античними формами—майбутньому стилю ампір,—що поширилося в Росії в так звану епоху Олександра I (цікавий з цього погляду також „дім Ларіонових“, що тут додається його фотографічний знімок).

¹⁾ Угорське походження назви міста Нестервар заперечується. Є думка, що Нестервар слово тюркське.

Торік палац Потоцького, що в ньому на той час був склад сіна, в середині згорів, але зовнішній передній його фасад тимчасом заховався майже непорушно. Чи судилося йому дочекатися реставрації? (Подаємо фотографічний знімок, зроблений перед революцією).

Про нещасливу Торговицьку Конфедерацію (в червні дев'яносто другого року Конфедерація перебувала в Тульчині) залишилася на спогад колона, що поставив маршалок Конфедерації, фанатик „вічного безкоролів'я“, останній могікан феодалізму — той самий Фелікс Потоцький. Колону збудовано в пам'ять перемоги під Браславом конфедератів та їхніх спільників — російських полків над королевським військом Станіслава Понятовського.

Другий, більший і надзвичайно стрункий чотиригранний гранітний обеліск збудовано на кілька років раніш (1787) на спогад про гостювання в Потоцького згаданого короля Станіслава - Августа. На жаль, нещодавно „реставратори“ ґрунтовно попусували дотогочасний прекрасний підмурок.

З тих самих часів в основному непорушно (зруйновано дві вежі, а натомість окремо побудовано дзвіницю) стоїть великий домініканський костюл, що його в 1833 році перетворено на православну церкву. Характер його будівлі відповідає стилю палаца. На „старому місті“ досі підносяться вгору похмурі руїни (мур) домініканського кляштору, що нині до них приліпилися дрібні крамнички.

Ще до самої революції заховалися були рештки мармурових статуй, перекидних містків, що прикрашали величній колись парк „Хороше“. Це тут відбувся епілог відомої читачам з Стороженкового оповідання анекдотичної історії з „Голкою“, що її героєм був знов-таки Потоцький.

На площі перед палацом та його двома флігелями¹⁾ стоїть невеликий підмурок, що на ньому в свій час пишалася мармурова голова відомої Софії Потоцької (перенесений в інше місце скульптурний портрет заховався був до самої революції). Перед війною на тому-ж підмуркові поставлено було бюст Суворова, що жив у Тульчині в дев'яносто роках XVIII віку. Нині тут стоїть погруддя Маркса. Так три епохи — феодалізм, зародження капіталізму та доба соціалістичного будівництва — позначилися тут на невеликому майдані.

Від декабристів у Тульчині залишилося мало матеріальних пам'яток; знову сила спогадів, переказів, легенд, і поруч з тим дуже мало більш-менш певних, правдивих відомостей. Можна висловити думку, що останнє пояснюється тим фактом, що декабристи жили дуже ізольовано, трималися вузького кола своїх товаришів по військовій службі. Та власне інтелігентній військовій молоді на початку XIX віку в Тульчині і не було з ким водити знайомства. Басаргін в своїх спогадах просто говорить, що в Тульчині „немає нікого окрім Жидів та Поляків“.

Більшість Тульчинських переказів про декабристів мають своїм первісним джерелом пізнішу історичну та мемуарну літературу. Звичайно, вони не мають для нас жадного інтересу. Частину доводиться відкинути через їхню явну безпідставність, або через те, що інші джерела виразно їх заперечують. Так, в свій час в Тульчині сперечалися про те, де переходується оригінал Пестелевої „Руської Правди“. Власник давнього будинку проти колишньої жіночої єпархіяльної школи, покійний генерал

¹⁾ Розташовані симетрично з боків, обидва двохповерхові, з античними фронтонами, які підтримує ряд колон. Нині, як і під час другої половини минулого віку, в них і в інших будинках Потоцького містяться військові частини.

Янушкевич запевняв, що „Правда“ замурована на дні внутрішнього кам'яного колодязя в його будинкові (тут дійсно мешкав один з декабристів, є підстави гадати, що власне Мик. Вас. Басаргін). Інші знов доводили, що документ заховано в кількох верствах від міста, десь у селі Клебоні. Багато точиться розмов за підземні ходи, що поєднували різні потайні місця декабристських зібрантів.

Наче-б-то зі слів відомого декабриста генерала-інтенданта 2 армії Олексія Юшневського (в Тульчині живуть далекі родичі Юшневського з фамілії Абаза) переказують таку легенду: на передмісті Воловодівка, в будинкові місцевого обивателя Емельського, в помешканні одного декабриста (Юшневського?) відбувалися збори південної організації. Збори, — що їм судилося бути останніми.

Будинок оточили жандарі. І от у той момент, коли жандар постукав в двері, раптом задзвонив старий стінний годинник, що був зіпсований і давно вже не вибивав години. Ця подія неправдоподібна вже тому, що декабристів арештовували поодиноці. Але у вказаному будинкові дійсно жив один з декабристів, і тут часами відбувалися збори. Будинок цей прекрасно заховався — нині його позначено № 18 на вулиці Тараса Шевченка (подаємо фотографічний знімок).

Дружина М. В. Басаргіна — останній також був присутній на нещасливих зборах — хвилюючись, що чоловік так довго не вертається додому, побігла його шукати, нашвидку накинувши на плечі хустку. На дворі було холодно, Басаргіна застудилася і вмерла. З цього переказу тульчинських старожилів відповідає дійсності, мабуть, лише те, що дружина Басаргіна вмерла в Тульчині. Її могилу на православному тульчинському цвинтарі показували ще незадовго до революції. Відомо, що сам Басаргін, який вдруге одружився в Сибіру, пізніше приїздив у Тульчин на могилу своєї першої жінки¹).

Більшість переказів сходиться що-до будинку, в якому жив Пестель. Він стоїть недалеко від палацу; з часу революції в ньому міститься кооперативний союз.

Безумовно, найбільш легендарна з усіх матеріальних пам'яток про декабристів — це самотній кам'яний будинок в стилі ампір, що ефектно розташувався між старими соснами на горі по дорозі на станц. Вапнярка. Тепер, по імені останніх власників, його звичайно звуть „домом Ларіонових“. Це тут, за звичайними тульчинськими переказами, відбувалися найтаємніші збори змовників, звідси йшли підземні ходи до центру міста, під „Хороше“ і десь далі. Один час тут мешкав Пестель. Пізніше, коли декабристів вже не стало, в цьому будинкові водилася нечиста ила, і жити в ньому було небезпечно і т. д.

дійсно „дім Ларіонових“ довго пустував.

Пустував він і під час революції. Пізніше радянська влада улаштувала в ньому дитячий притулок. Цей будинок, здається, вже й офіційно визнано за дім, що в ньому жили декабристи, — принаймні існував проект улаштувати тут декабристський музей.

Вміщений в книзі знімок будинку декабристів зроблено від саду. Фронтіві двері і дорога, що в'ється горою, залишається ліворуч.

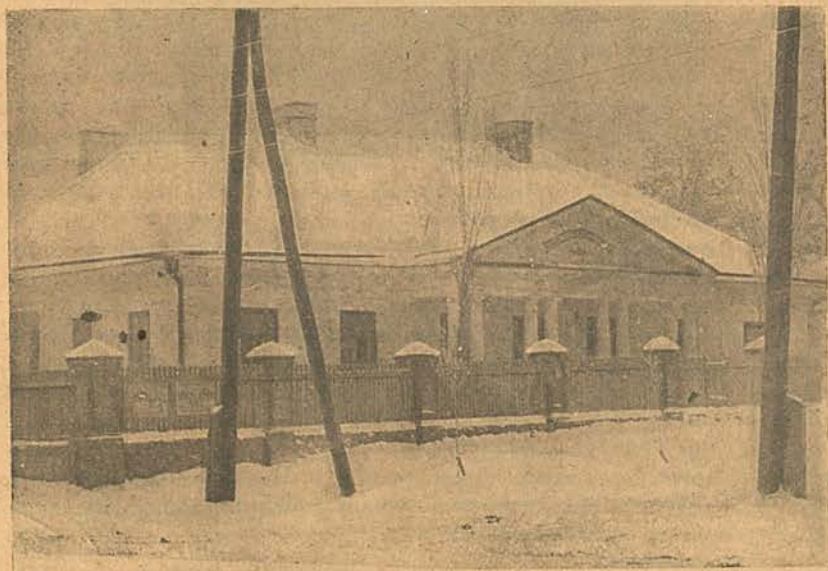
Полишаючи легенди, згадаємо на закінчення, що власне в Тульчині спізнався ближче з декабристами Пушкін; він приїздив сюди з Басарабії незадовго до арештів²).

¹) Див. його спогади в першій частині збірника „Десятьнадцятого в'їска“, що видав Бартенев.

²) Див. спогади декабристів в бартеневському „XIX віці“.

Будинок, де збирались декабристи (вул. Шевченка № 18).
Помешкання О. Юшневського (?)

Будинок коло палацу, де один час жив Пестель.

Будинок декабристів в Тульчині (дім Шлегеля, потім Ларіонових).

Немає змоги на кількох сторінках згадати всі тульчинські історичні пам'ятки та перекази. З узгір'я, що оточує місто з півдня, стелється пишний краєвид. Звідси видно відкоси і палац з його флігелями та службами, що складають цілий городок, і рештки „Хороше“, колишній та сучасний костьоли, на дальньому кінці—Нестерварку, що тоне в зелені так, як і більшість інших частин міста. За Нестерваркою, то підносячися вгору, то спускаючися в долину, в'ється широкий, чотирма рядами дерев обсаджений битий Катерининський шлях. Праворуч та ліворуч губляться інші передмістя, що їхні назви також знаходимо в історичних пам'ятках XVII віку. Недалеко від центру виразно малюється напівзруйнований мур колишнього домініканського монастиря, серед черепичних дахів сумної без жадного деревця Капцанівки—кварталів жидівської бідноти—виситься давня синагога, недалеко виглядає колона Станислава-Августа.

Зверху, вдовж узгір'я розташовані один за одним три давніх, давно залишених цвинтарі—турецький, лютеранський і старовірський. Ще кілька років тому написи на зруйнованих пам'ятниках могли-б може дати де-який матеріал для майбутнього історика Тульчина, ба принаймні для аматора місцевої старовини¹⁾. Нині цей акрополь „національних меншостей“ перебуває в стані надзвичайно сумнію. Трохи нижче, на схилі гори біліє своїми надгробками єврейське окописько. Православний і католицький („польський“) цвинтарі розташовані ліворуч, на західному краю міста—згорі обидва вони виглядають як один суцільний сад,—не видно ні хрестів, ні каплички, ні церкви.

¹⁾ На лютеранському цвинтарі заховався напівзруйнований пам'ятник з російським написом, що його вдалося розібрати ще минулим літом. Під цим каменем була похована дружина генерала од артилерії Левенштерна, що народилася 1778 року, а вмерла р. 1826. Жінка пережила свого чоловіка. Треба думати, що генерал Левенштерн, сучасник і товариш по службі декабристів, був один з багатьох вірних російському престолу „чесних“ німців.

Закінчуючи свою випадкову замітку, зазначимо, що більш певні відомості за старий Тульчин, зокрема за будинки, в яких мешкали декабристи, ми дістали від Софії Володимирівни Померанцевої з дому Абазів¹⁾, що пам'ятає старі родинні перекази і окрім того чимало чула безпосередньо від колишнього пароха так званої „Великої“ церкви (власне тої, що перероблено її з костьола), свящ. Кулаковського; останній вмер 1882 р., маючи коло 80 р.; тоб-то підчас декабристського повстання Кулаковський був вже дорослою людиною²⁾.

Одмітимо головніші літературні джерела про Тульчин: Монографія Стан. Кжижановського, Краків, 1862 р.; Подільські єпархіяльні відомості за 1873 р.; Słownik Geograficzny królestwa Polskiego. Br. Chlebowskiego. Warsz. 1892; Słownik. Baliński i Lipiński. Starożytna Polska. Antoni I. Opowiadania; Янушевський І. „Подільські Єпарх. Відом.“ за 90 роки; „Труды Подольск. Епар. Ист. Стат. Ком.“. Вып. IX.

Палац Потоцьких у Тульчині³⁾.

¹⁾ За Абазу, управителя маєтків Потоцького, див. біографію художника Сошенка, що її склав Чалий.

²⁾ Користуюся нагодою висловити Софії Володимирівні щиро подяку за допомогу в складанні цієї замітки.

³⁾ Знімки з будинків зроблено в грудні 1925 р., фото з палацу походить з дореволюційних часів.

Павло Полуботок.

З приводу двісталітньої річниці його смерті (29. XII. 1724).

I.

О третій годині дня 18/29-го грудня 1724-го року в Санкт-Петербурзі (що тепер Ленінград), в казематах Петропавлівської кріпости помер один із видатних діячів Старої України—чернігівський полковник Павло Леонтьєвич Полуботок.

Його поховали там-же, в Петербурзі, 29-го грудня (стар. стилю) на цвинтарі церкви св. Сампсонія Странноприїмця, що за малою Невою ²⁾. Звістка про його смерть дійшла до України досить пізно. В щоденнику Якова Марковича, зятя Полуботка, тільки під 18 лютого (ст. ст.) записано: „полковника чернігівського Павла Полуботка люде минушого дня приїхали в Глухов з Петербурга и обявили, что представился онъ в Петербургу в крѣпости декабрія 18 числа, третою години зъ полудня минушого 1724 году“ ³⁾.

Не з доброї своєї волі, попав Павло Полуботок до столиці. Його разом з генеральним суддею Іваном Чернишом і генеральним писарем Семеном Савичем викликав цар Петро I, як людей небезпечних для російської політики на Україні, що намітив її російський уряд під кінець другого і на початку третього десятиліття XVIII віку. Це була політика нищення автономного устрою України, як він склався на підставі гетьманських статей, починаючи од статей Богдана Хмельницького, і виробився протягом останнього півстоліття XVII віку.

До Павла Полуботка цар Петро I завжди ставився підозріло, вважав його за людину дуже хитру, з якої „може вийти другий Мазепа“ ⁴⁾. Через те, коли після зради Мазепи одбувалося 6-го листопаду 1708-го року обрання нового гетьмана, кандидатуру в гетьмани Павла Полуботка усунув цар, а обрано було Івана Скоропадського ⁵⁾. Пізніше, після смерті Скоропадського р. 1722-го, як тільки Петро I побачив, що Полуботок проявляє активну опозицію його намірам і його державному планові що до України, він викликав його й иншу підозрілу старшину серед року 1723 до Петербургу і, коли й вони далі не переставали провадити опозицію, звелів їх заарештувати.

¹⁾ Черниговская летопись по новому списку (1587—1725). Відбиток із „Кіевской Старини“, Кієв, 1890, стор. 34.

²⁾ Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717—1767), издание „Кіевской Старини“, подъ редакціей Ал. Лазаревскаго. Часть первая (1717—1725), Кієв, 1893, стор. 202.

³⁾ А. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Часть III, стор. 50.

⁴⁾ А. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Часть III, стор. 50. Собрание сочиненій Н. И. Костомарова (изданныя Літературного Фонду). Книга пятая. Томъ XIV. Павелъ Полуботок, стор. 691. — А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ. „Русскій Архивъ“ 1880 г., кн. I, стор. 140.

Взагалі в цій справі заарештовано було чимало Українців, але головні центральні фігури були, крім Полуботка, Черниш і Савич ¹⁾.

Пізніше, на початку 1724-го року, були також заарештовані на Україні і приєднані до справи старий миргородський полковник Данило Апостол і ще двоє—Василь Жураковський та Яків Лизогуб, що, за від'їздом Полуботка з товаришами до Петербургу, залишалися замість його на Україні правителями „войсковыхъ дѣлъ и порядковъ“. Всіх трьох також було повезено до столиці і кинуто в Петропавлівську кріпость.

Підчас переведення над заарештованими слідства помер Павло Полуботок, а через місяць після нього і сам цар Петро I. Це мало велике значіння для долі в'язнів. Через два тижні, після смерті Петра I, справа Українців була вирішена так, як не можна було і сподіватись за життя Петра. Із манифесту 8-го лютого (ст. ст.) 1725-го року видно, що родині Полуботка, а також Чернишеві, Савичу, Жураковському, Лизогубові й Апостолові з їх родинами загрожувало заслання до Сибіру і конфіскація майна. Замість цього їх було звільнено з в'язниці, і було наказано їм жити в Петербурзі з жінками і дітьми без виїзду. Конфіскації майна у них не було зовсім ²⁾. Як поясняв маніфест, виїзд старшині на Україну був заборонений через те, щоб „народу малоросійському впредь отъ нихъ обидъ и разоренія не было“.

Маніфест 8-го лютого 1724-го року містить в собі офіційне обвинувачування української старшини.

„Українська старшина,—каже маніфест,—робила великі кривди простому народові здирством, роботами, волокитою в судах, податками, обертанням козаків в посполитих, примусовим продажем горілки і т. д. Щоб запобігти цьому, було встановлено малоросійську колегію, яка-б „отъ такихъ зловымышленныхъ тягостей малоросійской народъ обороняла и охраняла“. Однак, старшина українська була цим незадоволена. „Не претая отъ прежняго своего обыклаго сквернаго лакомства и чинимихъ къ подлому (простому) народу обидъ и разореній“, вона почала розсилати універсали, загрожуючи кинути в тюрму тих, хто буде скаржитися на своїх державців до малоросійської колегії. З приводу цього було викликано до Петербургу Полуботка, Черниша і Савича для відповіді. Вони домагалися знищення колегії, щоб „имъ по прежнему своему скверному лакомству, подлой (простий) народъ обидя и разоряя, себя обогащать“. В Петербурзі вони подали чолобитну, щоб замість колегії було утворено генеральний суд із 7 осіб, бо так „удобнѣе имъ было подлой народъ утѣснять, а тому бъ народу некому на нихъ жалобъ приносить“. Чолобитну цю вони підробили, бо написали її в Петербурзі на чистих бланках, що привезли їх готові з підписами із України. Коли для слідства на Україну було послано бригадира Олександра Румянцева, то Полуботок, Черниш і Савич уживали всіх заходів, щоб не виявилася правда. Жураковський і Лизогуб допомагали їм у цьому і були з ними за одно. Тому й їх було заарештовано і привезено до Петербургу. Всі вони винні в тому, що хотіли робити кривди народові. Данила Апостола хоч і не обвинувачувано в обидах народу, але йому ставилося за вину, що він надіслав до Петербургу чолобитні, які в козацькому таборі на річці Коломаку підписав сам і примушував підписувати інших полковників і старшину. Цих чолобитних було дві: одна про скасування зборів, друга — про обрання гетьмана“.

Таке було офіційне повідомлення про справу української старшини, Головне обвинувачування її було те, що вона наче-б-то шукала шляхів.

¹⁾ Сочиненія Н. И. Костомарова. Часть пятая. Томъ XIV, стор. 701. Рєєстр заарештованої української старшини.

²⁾ П. С. Зак. № 4651.

щоб більше збагатити і робити кривди простому народові, щоб-то козакам і поспільству. Коли старшину затримували в столиці, далеко від України, то мотивували це тим, щоб „народу малоросійському впрעדъ отъ нихъ обидъ і разоренія не было“.

Таким чином, сучасне офіційне повідомлення в маніфесті 8-го лютого 1725-го року про справу Полуботка і його товаришів рішуче підкреслює класовий погляд. Українська старшина і простий нарід (козаки і поспільство) — це дві ворожі сторони. Старшина має на меті багатити з простого народу і утіснити його. Російський уряд бореться з старшиною, бо захищає інтереси простого народу. Справа Полуботка і його товаришів, згідно офіційному поглядові сучасності, — це не порушення „малоросійських прав“, а захист народніх інтересів, головним чином економічних.

II.

Справа Полуботка і генеральної старшини якось мало заінтересувала українських літописців XVIII віку. Певно, що обережність була тут причиною, бо писати про справу політичного характеру, звичайно, було не зовсім безпечно. Майже всі літописці згадують про Полуботка і його товаришів, але роблять це в загальних рисах. Тут помічаємо дві течії.

В „Краткомъ описаніи Малороссіи“ знаходимо коротеньке повідомлення під 1723 роком про від'їзд до Петербургу генеральної старшини — просити милости „по давнымъ статямъ, привилегіямъ и грамотамъ“, а „паче о избраніи вольными голосами гетмана“. Далі йде мова про те, що „тогожь года зимою дерзновенными запросами полковникъ черніговскій Полуботокъ съ товарищи въ Санктъ-Петербургѣ прогнѣвали его императорское величество и за то взяты тамъ подъ арестъ“¹⁾. Ніякихъ подробиць нема, і літописець не каже, що це були за „дерзновенні запроси“. Ще менше дає нам відомостей так званий лизогубівський літопис. В ньому ми знаходимо тільки голий факт арешту української старшини²⁾. В Чернігівському літопису знаходимо подробиці арешту української старшини; як видно, записані вони були самовидцем³⁾. Але і тут сама справа Полуботка і товаришів не виходить за межі самих коротеньких зовнішніх відомостей.

Мало відрізняються од літописів і ті історичні компіляції, яких ми де-кілька маємо з 2-ї половини XVIII століття. Але вони все-таки відбивають на собі ту традицію, яку в справі Полуботка почали утворювати в ті часи. Так, наприклад, у Петра Симоновського⁴⁾ знаходимо таке оповідання. Коли була утворена малоросійська колегія, то вона наложила на нарід український великі податки. Витримати він їх не міг. Через те генеральна старшина, „наблюдая цѣлость своего отечества“, просила дозволу послати до царя депутатів, і, коли одержала дозвіл, то в Петербург поїхали Полуботок, Черниш і Савич, щоб домагатися затвердження статей Богдана Хмельницького і обрання гетьмана. Але „прогнѣванное небо болѣе государя привело къ огорченію, нежели къ милосердію“. Генеральна

¹⁾ Лѣтопись Самовидца (видання київської комісії для розгляду давніх актів). Краткое описание Малороссіи, стор. 308—309. Київ, 1878.

²⁾ Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи южной и западной Руси, изданный Комиссією для разбора древнихъ актовъ. Київ, 1883, стор. 56.

³⁾ Черниговская лѣтопись по новому списку (1587—1725) и коломацкія челобитныя съ предисловіемъ Ал. Лазаревскаго (Відбитка з „Києвск. Старини“, Київ, 1890, стор. 32—34).

⁴⁾ Краткое описание о козацкомъ малоросійскомъ народѣ и о военныхъ его дѣлахъ собранное через бунчукового товарища Петра Симоновскаго 1765 года. М. 1847, стор. 140—141.

старшина була заарештована, а з нею Журавовський та Лизогуб. Таким чином, для Симоновського, старшина була заарештована за те, що шукала „пользы своего отечества“. Через те і постраждала.

Друга компіляція: „Краткое историческое описание о Малой Россіи до 1765 года“, що помічена 1789 роком, викладає справу зовсім невірно і хоче виставити Полуботка бунтарем, а міри Петра відносно України наслідком поводження Полуботка. Полуботкові надокучило „одно найменованіє гетьмана носить на себѣ“, і він, порадившись з генеральною старшиною, зібравши козацькі полки на степу проміж Ворсклою та Коломаком, почав говорити їм, що Україна, „не имѣя своего гетьмана, не безобидно управляється“, і запропонував обрати гетьмана. Але миргородський полковник Данило Апостол не згодився на це. Його підтримав ще де-хто з старшини. Тоді Полуботок запропонував послати прохання про обрання гетьмана. Апостол, однак, його не підписав. Головний командир України Голіцин, почувши про все це, звелів Полуботкові повернутися додому. Полуботок, бачачи кругом себе великоруське військо, послухав і розпустив свої полки додому. Після донесення Голіцина Полуботок і товариші його були викликані до Петербургу і там заарештовані, як „сихъ затѣй производители“. Тут, ясно, події переплутані, і Полуботкові приписується те, що треба було віднести до Апостола. Далі інтересно підкреслити, що автор компіляції, про яку йде мова, уявляє собі, наче-б-то наслідком добування гетьманства з боку Полуботкового і було встановлення малоросійської колегії і остаточне скасування гетьманства на Україні, „дабы,—каже він,—пресѣченіє учинить навсегда подобнымъ, до сего открывавшимся, со вредомъ отечеству, безспокойствамъ“¹⁾.

А. Ригельман в своїй „Лѣтописному повѣствованіи о Малой Россіи“ дуже мало говорить про справу Полуботка. Генеральна старшина просила про затвердження статей Богдана Хмельницького і про обрання гетьмана, але „по смѣлымъ и отважнымъ объ ономъ представленіямъ“ розсердила імператора. Через це він звелів її заарештувати. Крім того, багато полкової старшини і сотників було „подъ сумнѣніемъ“ по цій справі і було теж заарештовано²⁾.

Найдокладніше йде мова про ці події в „Історіі Руссовъ“. Коли „Краткое историческое описание о Малой Россіи“ відбиває на собі офіційну традицію, то в „Історіі Руссовъ“, де Полуботок виявляється не бунтар, а патріот, треба бачити традицію опозиційних до російського уряду кол.

Справу Полуботка „Історія Руссовъ“ тісно зв'язує з мірами Петра I що до України і, головним чином, з заснуванням малоросійської колегії. Президент колегії Вельямінов позаводив нові податки, не звертаючи уваги на права і привілеї України. Сенат, було, їх зніс, але, з доносу Вельямінова, Петро I знову їх відновив і викликав на допит до Петербургу Полуботка й інших підозрілих старшин. Вони навколішках просили Петра I не губити їх рідного краю, що страждав од податків, поновити їх права і привілеї і дозволити їм обрати собі гетьмана вільними голосами. Але Петро I, з намови Меншікова, який завжди відносився вороже до України, зустрів українську старшину дуже суворо, назвав їх „измѣнниками и вѣроломцами“ і велів їх заарештувати і мучити в тайній канцелярії ріжними муками. Чотири місяці тяглися ці муки, а 10-го листопаду р. 1723 старшину було засуджено на вічне ув'язнення з конфіскацією всього їх-

¹⁾ Краткое историческое описание о Малой Россіи до 1765 года (із „Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей російскихъ“, 1848 г. кн. II), стор. 39—40).

²⁾ Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще собрано и составлено черезъ труды Александра Ригельмана. М. 1847. Книга пятая, стор. 118—120.

нього майна. Коли засудженим було виголошено цей вирок, Полуботок звернувся до Петра з цілою, дуже сміливою промовою, яку і подає автор „Історії Руссовъ“. Натякаючи на Меншікова, Полуботок казав, що він добре знає, звідкіля в російського царя взялася та злість проти українського народу, яка суперечить правоті і лагідності, суду і милості, що „суть единственное достояніє“ усіх монархів цілого світу. Ці останні повинні бути оборонцями законів. На якій-же підставі російський цар ставить себе вище за закон, мучить українську старшину, кидає її у в'язницю навіки і одбирає в казну її майно? Те, в чому обвинувачують українську старшину, не тільки не злочинство, за яке карають, але святий громадський обов'язок, який визнають усі народи. Українська старшина просила і просить од імени всього народу помилувати їх рідний край, який руйнують без милосердя, і відновити права, які раніш уже затверджував і Петро. Нарід український, одноплемінний і одновірний з московським, не раз уже, з часу свого приєднання до Москви, допомагав їй. Одначе, за це він придбав не подяку, а ганьбу, злобу й опинився в найлютішому рабстві. Малоросійська колегія побільшила нещастя українського народу, а злість Меншікова зробила з Петра I непримиреного ворога України. „Обертати народи в неволю і володіти невольниками — це справа азійського тирана, а не християнського монарха, який повинен величатися і в дійсності бути верховним батьком народів“. Полуботок чекав, що його і його товаришів заморять, по московському звичаю, у в'язницях, і загрожував, що цар мусить дати за це відповідь перед богом. Цар терпеливо прослухав промову. Одначе не змінив свого вирішення. Майно ув'язнених було skonфісковано. Родини їх залишилися без хліба, бідували, жили по чужих хатах з милости, наче старці. Перед смертю Полуботка його одвідав цар. Полуботок заявив йому, що не псчуває до нього ворожнечі, але нагадав, що за своє й своїх ближніх невинне страждання він буде з ним судитися перед богом. Таким чином, Полуботок і инша генеральна старшина постраждала за громадську справу. Вони захищали інтереси свого рідного краю ¹⁾.

Такий погляд був зовсім протилежний офіційному, де Полуботок з товаришами виставлялися бунтарями і ворогами народу, які зневажали народні інтереси і думали тільки про свої. Він міг легко виробитись в середині XVIII століття, в ті часи, коли українська старшина стала складатися вже в шляхетство й у неї почало прокидатися класове самовизнання. Тоді у старшини виявився інтерес до „правъ и привилегій“, до відновлення і захисту їх. „Права и привилегіи“ знищив російський уряд. Хто їх знову добивався, становився в опозицію цьому урядові і йому були близькі ті, що так або инакше займали в житті опозиційне становище. Цілком зрозуміло, що при таких обставинах і особа Полуботка, яка постраждала од російського уряду, набула в ті часи і де-яких героїчних рис. Гостра промова Петрові, коли той весь час слухав її і мовчав, крадий цьому доказ.

Можна думати, що погляд на Полуботка, який ми бачимо в „Історії Руссовъ“, був популярний в кінці XVIII і на початку XIX століть. Він, без сумніву, відбився на книзі Жана-Бенуа Шерера, що була видана в Парижі р. 1787-го в двох томах на французькій мові під назвою „Annales de la Petite Russie, ou l'Histoire des cosaques-zaporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours“. Шерер — німець, що був на початку 1760-х років на російській службі, а пізніше на французькій і довго перебував у Петербурзі, між иншим і в

¹⁾ Історія Руссовъ или Малой Россіи. Соч. Конисскаго. М., 1846, стор. 226—231.

ті часи, коли була знищена Січ Запорозька і скасована остаточно автономія України. Натурально, що Шерер зацікавився історією козаків. Праця його — коротка, поверхова і конспективна. Такий характер носить вона й там, де йде мова про Полуботка. Нових, докладних більш-менш відомостей, або таких, які б давали освітлення в історичних обставинах справі Полуботка, у Шерера ми не находимо. Але, безперечно, в його руках були матеріали, що виходили з кол, які спочували Полуботкові. Через те Шерер і умістив в своїй книзі промову Полуботкову до Петра. Редакція цієї промови відрізняється од тої, яку ми знаходимо в „Історії Руссовъ“. Костомаров думає, що у Шерера вона „правдоподібніше“¹⁾. Нам здається, що у Шерера вона єсть вільний переказ того повного тексту, що вміщений в „Історії Руссовъ“. Нових думок текст Шерера не дає.

Сучасна нам історіографія вважає промову Полуботка за підробку. Може підробку зробив і сам автор „Історії Руссовъ“, як думає О. М. Лазаревський²⁾. Оригінального тексту її не збереглося. Бантиш-Каменський покликається на Тарновського, у якого наче-б-то був український текст промови³⁾, але розшуки Маркевича, родича Тарновського, не дали ніяких результатів⁴⁾.

III.

Промова Полуботка зробила великий вплив на перших українських історіографів Бантиш-Каменського і Маркевича, і в їх творах Полуботок виступає, як народний герой.

Д. Н. Бантиш-Каменський в своїй „Історії Малої Росії“, що вперше вийшла року 1822, характеризує Полуботка, як сміливого, одважного і твердого в правилах „вождя малоросіянъ“. Полуботкові довелося гетьманувати тоді, коли він „не міг бути корисним своїм землякам: міг тільки пошкодити самому собі, що й здійснилось на ділі“. Коли йому не вдалось од Петра I добитися корисного вирішення прохань про обрання гетьмана та одміни податків, Полуботок, „влекомый пламенною къ отечеству любовію и долгомъ носимаго званія“, „зважився пожертвувати собою для своїх земляків. Ставши з іншими старшинами, перед грізного царя, він сказав сильну і відважну промову“. Текст промови Бантиш-Каменський взяв у Шерера. Коли Полуботок захворів у в'язниці, і Петро прислав до нього лікаря, Полуботок, як каже усний переказ, одмовився прийняти його.

Одним словом, Полуботок був тверда, непохитна людина, що постраждала за громадську справу⁵⁾.

Рoku 1842-го вийшла в світ „Історія Малоросії“ Миколи Маркевича. Полуботка автор характеризує як людину, що завжди була вірна престолові, поважала начальство, додержувалась присяги. Правду говорив Полуботок кожному і любив її більш ніж своє життя. Край свій рідний любив він, як матір рідну. У всякому іншому разі він був-би корисний народові. Коли Полуботок побачив, що його клопотання перед царем не мають успіху, він з'явився до Петра і сказав йому промову, яку Маркевич передрукував з „Історії Руссовъ“. Маркевич теж приводить у себе ві-

1) Костомаровъ, Собрание сочинений (видання „Літературного фонду“). СПб. 1905 г. Книга пята, стор. 701.

2) А. М. Лазаревський, Говорилъ ли Полуботокъ Петру Великому рѣчь, приводимую Конисскимъ? „Основа“, 1861 г., августъ, стор. 12—13.

3) Д. Н. Бантишъ-Каменський, Історія Малої Росії. М., 1830. Часть третья. Примѣчанія, стор. 60—61, примітка 207.

4) Н. Маркевичъ, Історія Малоросії. М., 1845 г., том II, стор. 577, примітка.

5) Бантишъ-Каменський, Історія Малої Росії. 1830 г. Часть III, стор. 153—162.

доме оповідання про те, як Полуботок не прийняв лікаря, що прислав йому Петро, і загрожував цареві скорим судом у бога¹⁾.

Критичне відношення до особи Полуботка і його ролі в українському житті 1720-х років почалося в науковій літературі досить пізно, тільки в 1860-х роках. Початок такому відношенню зробив молодий ще тоді історик О. М. Лазаревський. В книжці „Основи“ за серпень 1861-го року він надрукував маленьку статтю під назвою: „Говорилъ ли Полуботокъ Петру Великому рѣчь, приводимую Конисскимъ?“. „Історія Конисскаго“, цеб-то „Історія Руссовъ“ містить в собі багато помилок. Одну з них Лазаревський бачить у „рожевому світлі“, що надав його автор особі Павла Полуботка. „Він приписує йому, — каже Лазаревський, — такі громадські вдачі, перед яким нащадки, по справедливості, не могли не вклонитися“. Але факти свідчать, що це була помилка. Людина, безумовно, розумна, Полуботок поводився не краще від сучасного йому панства і допускав з свого боку такі-ж насильства, як і це останнє. Він нажив величезні матеріальні багатства. Ореол Полуботка ґрунтується цілком на промові, що йому приписують. Але-ж, коли-б він дійсно сказав її, це був би „видатний прояв громадянина“. Але промову Полуботка склав, треба думати, сам автор „Історії Руссовъ“, і Полуботок її не казав. Детально обслідуючи факти арешту Полуботка, О. М. Лазаревський приходить до висновку, що промови такої і не могло бути. Коли літописці кажуть про „дерзновенные запросы“, якими Українці розсердили в Петербурзі Петра І, то вони розуміли не промову, а чолобитні, що подав в Петербурзі Полуботок. Автор „Історії Руссовъ“ невірно розумів ці вирази і, по звичаю, що існував у письменників того часу, склав для свого героя цілу промову. Він дуже цюгано розумів характер Петра, коли думав, що цар міг спокійно вислухати таку довгу і гостру промову.

Критика Лазаревського нищила традицію.

Друкуючи цю статтю, редакція „Основи“ зробила до неї примітку, щоб ослабити категоричне твердження. Корисливість і насильство, в яких обвинувачували Полуботка, на думку редакції, не заперечували його громадських вдач. В людській природі вживаються найбільші суперечності. Моральні хиби Полуботка не могли перешкодити йому сміливо висловити цареві свою думку про тяжке становище рідного краю, коли він любив його і мав сильний характер. В якій формі він це зробив, не має значіння. Можливо, що Полуботок використав ті самі вирази в своїх „дерзновенныхъ запросахъ“, які находимо в промові, що склав автор „Історії Руссовъ“ „въ подражаніе древнимъ историкамъ“. Можливо, нарешті, що Полуботок не розумів характеру Петра і склав і написав відому промову, але не сказав її. „Трудно думати, щоб автор „Історії Руссовъ“, оповідаючи про такі недавні, пам'ятні для всіх події, як ув'язнення Полуботка й іншої старшини, видумав цілу промову, яка ні на чому не була заснована“.

Новий матеріал для пізнання й освітлення справи Полуботка подав С. М. Соловйов в XVIII томі „Історії Россії съ древнѣйшихъ временъ“. Матеріал цей він почерпнув, головним чином, з архівів. „Смерть Скоропадського, — каже Соловйов, — повела на Україні до сутички двох змагань. Російський уряд хотів використати ворожнечу між старшиною і населенням і прирівняти Україну до Великої Росії; а старшина намагалась удержати старий порядок разом з гетьманством. Дві людини хотіли бути гетьманами — миргородський полковник Апостол і чернігівський — Полуботок. Перший для цього виставляв свою стару службу. Але видніший од нього був Полуботок, енергію якого в забезпеченні прикмет неза-

¹⁾ Н. Маркевич, Історія Малоросії. Томъ II, стор. 567—581.

лежності України давно вже ставили супроти слабости Скоропадського. Апостол хотів одержати владу через російського царя, а Полуботок після смерті Скоропадського складав собі партію серед знати, інтереси якої, на шкоду нижчому населенню, він хотів всякими способами підтримувати. Чим більше російський уряд чинив на користь поспільства, тим більше шляхта добивалася обрання гетьмана, щоб мати в ньому опір проти мало-російської колегії і її ненависного президента. Ці домагання привели до катастрофи, яка скінчилась арештом старшини.

Де-які нові риси в освітленні справи Полуботка вніс М. І. Костомаров в своїй статті „Павелъ Полуботокъ“¹⁾. Він використав допит, що роблено було Полуботкові в тайній канцелярії і що зберігся в бувшому державному архіві в Петербурзі. На думку Костомарова, причина арешту Полуботка і його товаришів не вповні роз'яснена. Промови Полуботок, треба думати, не казав. Вона складена і приписана Полуботкові на Україні і була відгомонам тієї катастрофи, яка скоїлася Полуботкові, і виразом спочуття йому. Костомаров припускає, що в справі арешту відіграла свою роль і нова справа, яка починалася проти Полуботка. Це його зносини з Орликом. Доніс про них псковський єпископ Теофан Прокопович на підставі одержаного їм листа від Іродіона, єпископа чернігівського. Полуботок і старшина вживали заходів проти розслідування цієї справи. Це стало відоме Петрові І, і він звелів їх заарештувати.

Костомаров підкреслює існування двох протилежних поглядів на Полуботка. Російський уряд за Петра і пізніше хотів представити Полуботка і старшину як народніх ворогів, а Петра як його захисника. На Україні-ж серед інтелігенції склалася думка про Полуботка, як про людину благородну, сміливу, що пожертвувала своєю свободою і майже життям за права свого рідного краю. Костомаров, за браком відомостей, одмовляється сказати свій присуд. Всі обвинувачування Полуботка і старшини він вважає за недоказані. Петро І хотів тісніше злити Україну з Росією. Опозицію цьому він находив в старшині, як у людей, політично більш розвинених. Через те він і почав свою боротьбу з старшиною. Для цього він і використав ворожі відносини між ріжними класами на Україні. „Ми,—каже Костомаров,—не можемо визнати ні справедливости тих обвинувачень, які було штучно піднесено проти Полуботка і старшин, ні обвинувачувати старшину за домагання утримувати на Україні старий порядок, що не подобався цареві. Полуботок був одна із жертв, яку було принесено для державних цілей“.

Стаття М. І. Костомарова про Полуботка, що з'явилася вперше в „Русской Старині“ за 1876 рік, викликала цілу монографію про Полуботка, яка вийшла з-під пера О. М. Лазаревського. Монографію було уміщено в „Русскомъ Архиві“ за 1880 рік, і в ній вперше був використаний великий, головним чином архівний, матеріал. Правда, що торкається арешту Полуботка і справи його в Петербурзі, то тут О. М. Лазаревський не вніс багато нового, використавши докладно тільки старі матеріали. Але зате діяльність Полуботка і старшини на Україні і події до викликання їх до Петербургу освітлені на підставі часто зовсім нових матеріалів. Досі монографія Лазаревського являється головною для пізнання справи Полуботка і подій, з нею тісно звязаних.

„Під впливом „Історії Руссов“,—каже автор,—слідуючі історики гетьманщини дивилися на Полуботка, як на героя, що пожертвував своїм життям, обороняючи права рідного краю. Пізніші дослідники (розуміється

¹⁾ Костомаровъ, Собрание сочиненій. Книга пятая, стор. 689—709.

Костомаров) теж не можуть позбутися старих традицій, хоч і не вірять відомостям, що подає „Історія Руссов“. Мета Лазаревського—„допомогти відновленню історичної правди про Полуботка і про його часи“. О. М. Лазаревський зацікавився Полуботком вже давно, ще за молодих років; йому належить, як ми знаємо, перше порушення питання про достовірність промови Полуботка. Тоді-ж він, в загальних рисах, висловив і свій погляд на Полуботка, який докладно потім розвинув у своїй монографії.

В своїх загальних висновках О. М. Лазаревський приєднався до думок не Костомарова, а Соловйова. Він сам про це каже. Полуботок, на його думку, захищав старі порядки не в інтересах народу. Він був честолюбець і шукав гетьманства. Із старих порядків він захищав, головним чином, ті, що були корисні його класі. Але інтереси народні були протилежні інтересам старшини. Нарід це добре розумів, бо бачив, що старшина наживалася з його коштів. Коли-б Полуботок почав захищати інтереси народні, він-би опинився в супереччі з самим собою. Автор „Історії Руссов“ зробив з Полуботка героя. Історики Бантиш-Каменський і Маркевич на віру, без критики прийняли це і повторювали оповідання „Історії Руссов“. Це було можливе тоді, коли суспільство задовольнялося історією героїв і зовсім не цікавилось історією народу. Тепер-же, коли вивчення внутрішньої історії гетьманщини посунулося далеко вперед, на думку Лазаревського, можна сказати, що „Полуботок, коли і був героєм, то героєм одного тільки „шляхетства“ (до якого, імовірно, належав і автор „Історії Руссов“). Народнім героєм він не був і не міг бути“.

Після Лазаревського ми маємо тільки дві компіляції, що повторюють те, що вже відомо, не дають ні нових матеріалів, ні нового освітлення, а використовують, головним чином, монографію Лазаревського та його погляди. Одна з цих компіляцій належить перу небіжчика Я. Н. Шульгіна¹⁾, друга—перу теж небіжчика В. Л. Модзалевського²⁾. В основі обох переважно лежить праця О. М. Лазаревського.

Павла Полуботка Я. Н. Шульгін вважає за типову особу в українському житті кінця XVII і початку XVIII століття і як господаря-поміщика і як видного урядовця із козацької старшини. Він був розумна людина, уперта в досягненні своїх цілей. Цю свою вдачу він спочатку направляв на збільшення свого багатства, при чому дозволяв собі всі способи. Пізніше він обернув свою енергію і в іншу сторону і показав, що „у поганих людей підчас можуть бути некорисні цілі і змагання“. Я. Н. Шульгін хоче зм'якшити висновок Лазаревського з приводу Полуботка. На його думку, Полуботок за часи свого перебування на чолі правління України не був представником старшинської партії. Такої партії не було, а були тільки окремі неситі люди. З чолобитних Полуботка не завсіди чуємо голос неситого старшини, гнобителя народу з старшини; навпаки, там маються на увазі інтереси українського поспільства і незначного козацтва. „Чи не був цей гріховний син свого віку людина, яка особливо розуміла інтереси свого рідного краю і готова була захищати свою своєрідну думку майже наперекір своїм особистим інтересам?“

В. Л. Модзалевський, навпаки, різко підкреслює особисті інтереси Полуботка в його боротьбі з президентом малоросійської колегії Вельями-

1) Я. Ш(ульгін), Павель Полуботокъ, полковникъ черниговскій (1705 — 1724), в „Кіевской Старинѣ“ 1890 г. декабрь, стор. 522—538.

2) Вад. Модзалевскій, Полуботокъ Павель Леонтьевичъ. В „Русскомъ біографическомъ словарѣ“ (Павильищиковъ-Примо), стор. 429—446.

новим. „Правдивіше,—каже він,—дивитися на Полуботка, як на борця за свої власні, ніж за старшинські інтереси“. Полуботок домагався, головним чином, гетьманської булави. Як представник старшини, він не піклувався про нарід. „Не тільки не можна сказати, що Полуботок являвся борцем за нарід, інтереси якого йшли всупереч його інтересам і старшини, але не можна назвати його і виразником бажань цієї старшини, бо вона часто одмовляла йому в помочі“.

IV.

Короткий огляд історіографії про Полуботка, який подано вище, являє дві течії поглядів на нього і його діяльність. Один виставляє Полуботка борцем за громадське діло; другий, навпаки, хоче по можливості зменшити громадські мотиви в його діяльності і висунути наперед мотиви особисті, своєкорисні.

Перший погляд веде свій початок од компіляцій XVIII століття і „Історій Руссов“, проходячи через історії Бантиш-Каменського і Маркевича, і закінчується статтею Костомарова про Павла Полуботка.

Вихідним моментом для другого являється маніфест 8/19-го лютого 1725-го року, але в історичній літературі він починається з критичної статті Лазаревського з приводу промови Полуботка, його обґрунтовує, на підставі нових матеріалів, Соловйов, і він освітлюється силою історичних фактів в монографії Лазаревського про Павла Полуботка. Висновки Лазаревського, з невеличкими відмінами, як ми бачили, повторюють Шульгін і Модзалевський.

Така різниця поглядів пояснюється не тільки використанням нових матеріалів, але й іншим підходом до них.

Дослідники надавали справі Полуботка переважно біографічного характеру і звичайно мало ставили її в зв'язок з сучасними відносинами, як попередніми, так і наступними.

Безперечно, біографія Полуботка, як „типового“ представника класу старшини кінця XVII і початку XVIII століття, що набув собі величезних багатств різними способами, якими взагалі тоді користувалась старшина, будуючи свій добробут, дуже інтересна і повчальна. Але доба, за якої жив Полуботок і проявив свою суспільну діяльність, не може вміститися тільки в його біографію. Вона значно і ширша і складніша. Через те й справа Полуботка та його товаришів не є окремий тільки епізод в їх біографії, що несподівано — на думку де-яких (як Шульгін) — виник. Виступ Полуботка є прямий результат економічних і суспільних відносин в 1720-х роках на Україні. Коли-б не набув сили наступ російської політики на економічне і політичне життя України в 1720-х роках, не треба-б було й обороняти інтересів тих класів суспільства, яких цей наступ найбільше торкався і яким загрожував.

Оцінюючи роль і значіння Полуботка в історії України, центр ваги треба класти не на його біографію, а на той хід і розвій історичних подій і відносин, який врешті затягнув до себе і Полуботка і справі його надав ширшого значіння, ніж його особисті домагання і класові інтереси.

V.

Вихідною точкою тут була та економічна і державна політика що до України, яку провадив Петро I після Полтави. Вона ламала не тільки політичний устрій України. Вона, головним чином, одбивалася на еконо-

мічному устрою і захоплювала найбільше число різнорідних економічних інтересів.

Два фактори переважно визначали цю політику: північна війна і зрада Мазепи. Перша вимагала великих коштів, друга—обережності.

Північна війна викликала потребу реорганізації російської армії—утворення флоти, і все державне господарство було пристосовано для того, щоб задовольнити цим потребам. Вишукування нових коштів, нових джерел прибутків було головним завданням фінансової реформи та її напрямку в першій чверті XVIII століття. Відома праця П. М. Мілюкова „Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого“ дає для цього величезний матеріал і певні докази.

До походу Карла XII на Україну гетьманщина не платила ніяких податків до загально-державної казни ¹⁾. Після Полтави на неї впав новий тягар, якого вона раніше не знала. Це—постої російських військ на Україні з метою, з одного боку, утримання цих військ відповідно загальному принципу, а з другого—забезпечення краю від нової зради. Покійний Джиджора звернув дослідну увагу на велике значіння цієї міри для економічного життя України. „Справа ця,—каже він,—була настільки тяжким ударом для фінансів гетьманщини, що відтепер удержання російських полків і зв'язаних з тим інших обставин, а головню надужиття з боку російських військових властей стає одним з основних „політичних“ питань в зносинах гетьманів з російським правительством; вона затроювала життя гетьманським правительством, особливо Скоропадському, на що він не раз жалуввся“ ²⁾. Війна і перебування на Україні російських військ ослаблювали військовий скарб. Особливо від цього терпіли місцеві потреби. На задоволення їх гетьман Скоропадський мусів установлювати нові податки. А це викликало незадоволення населення і робило певний ґрунт для демагогічної агітації російського уряду супроти гетьмана і старшини ³⁾.

Крім постоїв російських військ в 1720-х роках виник новий тягар, що впав на український нарід. Це було використання українських козаків для будови Ладозького каналу. Тягар цей не відповідав правам українського народу, що був затвердив і Петро I, бо вони не передбачали можливості висилати козаків на роботи невійськового характеру, та ще по-за межі України. Р. 1721-го було вислано 10 тисяч козаків на Ладогу, р. 1722-го теж 10 т., р. 1723-го знов російський уряд вимагав вислати туди-ж 5 т. людей, але, здається, їх вислано не було. Подорож в далеку країну була дуже тяжка; головним чином, почувалася недостача харчів, одєжі, паші коням, приладдя. Козаки мусіли утримуватись на свій кошт. Бідували козаки і на самій „каналській роботі“ ⁴⁾. Через нездоровий клімат, з десяти тисяч козаків тисяч зо три згинуло ⁵⁾. Загальне число померлих козаків становить, на думку Є. Радакової, 30% ⁶⁾.

Крім будівлі Ладозького каналу козаків висилали і на міські роботи з розпорядження старшин російських полків, що перебували на Україні. Капітан Кораблін, напр., вимагав р. 1723-го од чорнуського сотника ви-

¹⁾ П. Мілюковъ, Государственное хозяйство России. 2-ге видання, стор. 96—97.

²⁾ Іван Джиджора, Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр., в „Записках Наукового Товариства імені Шевченка [у Львові]. Т. ХCVIII (1910, VI. В.), стор. 58.

³⁾ Там-же, стор. 59—60.

⁴⁾ Є. Радакова, Українські козаки на Ладозькім каналі, в „Записках Наукового товариства імені Шевченка у Львові“. Том XII (Р. 1896, кн. IV).

⁵⁾ Є. Радакова, стор. 5.

⁶⁾ Є. Радакова, стор. 6.

слати півтори тисячі козаків на міські роботи. Коли-ж той одмовив, то капітан прислав 25 драгунів „для екзакуції“¹⁾.

Не менш були тяжкі і далекі походи по-за межі держави, коли Петро I ставив собі за мету розширити межі на далеких терені перських провінцій. Багато згинуло в цих походах козаків од хвороб, недостачі харчів і інших несприятливих умов. „Вертаючися з минулого Терковського походу,—писав р. 1723-го прилуцький полковник Галаган у Військову Генеральну Канцелярію,—ми зіставили в кріпості при ріці Астрахані 196 чол., 160 хворих в станиці Курдюковій, а в Астрахані 213 хворих. На морі утонуло 41 чол. Так що, поки дійшли ми до Астрахани, умерло 350 чол. Коли-б добралися до Царицина, то там (також з Донських і Слободських сотень) дуже багато мусіло зістатись з причини сильних хвороб. Та скільки і де їх зісталось—про це звістки нема, бо сотні йшли не всі разом, а тільки ці, що могли, волочучися от аби-як“²⁾.

Всі ці роботи і походи не тільки нищили населення, але й руйнували його з економічного боку. Гетьман Скоропадський не раз звертав на це увагу російського уряду і просив полегшень. Ще незадовго до смерті своєї, коли він в останній раз перебував р. 1722-го в Москві, Скоропадський писав у своїх „пунктах“, що їх він подав до уряду, таке: „за 13 літ стацій і переходів великоросійських військ Україна збідніла людьми і статком. Гетьман вкупі з усіма українцями просив у царя милосердія, ослобонити Україну од цих стацій. Число козаків і посполитих значно зменшилось. Козаки не можуть разом нести свою козацьку службу і кормити драгунів, між тим до Царицина і Ладоги вийшло 20 тис. козаків, а двори їх од драгунського постю не звільнені“. Далі гетьман скаржився на те, що по всій державі подорожні платять „прогони“ за підводи; на Україні-ж здебільша беруть силоміць і нічого не платять³⁾.

Всі ці жертви, що несла Україна на вівтар російської державности, викликалися потребами, яких вимагала реформа Петра I і безупинна війна. В цьому відношенні Україна не відрізнялася од інших частин держави, які теж були страшенно обтяжені. Тягар, що накладався на Україну, був тим важчий, що російський уряд не рахувався з самостійним устроєм України, де суспільні відносини були зовсім не похожі на російські. Через те міра, яка зародилася на російському ґрунті, часто захоплювала і руйнувала на українським ґрунті цілу низку відносин і тим боліче відбивалася в житті.

Покійний Джиджора докладно розглядає торговельну політику Петра I що до України. „Гетьманщина,—каже він,—становила зовсім окремий економічний терен, торговельно-незалежний від Московщини. Торгівля України була тісно звязана з західними німецькими краями, а почасти з Польщею⁴⁾. Петро, виходячи з принципів меркантилізму⁵⁾, втягнув українську торгівлю в рамки свого законодавства в справі регламентації загально-російської торгівлі. Спочатку був виданий указ приїжджати з товарами до Азова, потім заборонено возити з України прядиво до Риги, а ведено було возити до Архангельська⁶⁾. Коли сенат вагався з цією заборонаю з огляду на

1) Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717—1767). Видання „Кіевской Старини“, під ред. Ол. Лазаревського. Київ, 1903. Часть первая (1717—1725), стор. 16.

2) Є. Радакова, цитов. стаття, стор. 15.

3) Діаріушъ Николая Ханенка, Москва, 1858, стор. 44; Є. Радакова, цитов. стаття стор. 6.

4) Іван Джиджора, цит. стаття, т. CI (1911, I, В.), стор. 63.

5) Теж, т. CI, стор. 83.

6) Теж, т. CI, стор. 84.

права України, то Петро I видав 30-го січня 1714-го року до сенату указа, в якому писав: „вы опасаетесь запретить для тамошнего вольнаго народу, и въ томъ ни малой нѣтъ причины... пошлите въ кievскую губернію указъ, дабы на крѣпко того смотрѣли, чтобы пеньки, юхти и сала, кромѣ пристаней нашихъ не возили (какъ о томъ можете выразумѣть изъ указа къ гетману) и никуда не отпускали“¹⁾. Така штучна, невикликана натуральними потребами української торгівлі переміна доріг тільки шкідливо могла відбитися на українській торгівлі. „Торговельна політика Петра супроти України,—каже Джиджора,—мала на меті, крім користей для російської торгівлі, ще й підірвання торговельного становища України, конкурентки Росії“²⁾.

Найбільший наступ російського уряду на Україну, в економічному і фінансовому відношеннях, починається з 1720-х років і, без сумніву, стоїть в тісному звязку з новою реформою в Росії, з утворенням колегій і „колежскаго хозяйства“³⁾. П. М. Мілюков підкреслює, що заснування р. 1722-го малоросійської колегії було „результатом дальшого централізаційного руху“⁴⁾, що лежав не тільки в основі загальної колезької реформи, з якою малоросійська колегія тісно звязана, але і загального відношення до України з боку Петра I після Полтави.

Після обрання на гетьмана Скоропадського Петро I в загальних рисах potwierдив права Україні, якими вона користувалась до тої пори на підставі статей Богдана Хмельницького й інших гетьманів. Однак цих прав не було зведено до купи, як це робилося раніш. „Статті йому, гетьманові, докладені на затвердження того (цеб-то прав), супроти попереднього, буде дадено, як скоро дозволить час“. Так говорилося в 1-му пункті царського указу з-під Решетилівки в одповідь на прохання гетьмана Скоропадського 17-го липня 1709-го року⁵⁾. Однак час не дозволив, і Україна не мала „статтей Скоропадського“, як мала вона статті попередніх гетьманів, не виключаючи ні одного.

Безперечно, це мало значіння не одне тільки формальне, а й по суті. Відсутність зформульованих при обранні Скоропадського статей давала пізніше Петрові I можливість тлумачити українські права по-своєму і використовувати їх як-найкраще для централістичної політики. Ми бачили, як він поводився з приводу заборони купівлі прядива на Україні. Другий, найяскравіший, приклад—це коли Петро при заснуванні малоросійської колегії покликався на пункти Богдана Хмельницького, наче-б-то в них дозволялося незадоволеним козацькими судами переносити справу на вирішення московському воеводі⁶⁾. Скоропадський дуже обережно підкреслив, що такої постанови в пунктах Хмельницького нема⁷⁾. Дійсно, це питання було один раз тільки зачеплено при переговорах і потім залишено без вирішення⁸⁾. Петро рішуче заявив в своїй резолюції, що колегія малоросійська не суперечить пунктам Хмельницького і через те „ничею нарушенія постановленнимъ пунктамъ съ Хмельницкимъ не имѣтъ“⁹⁾.

1) П. С. Зак. Том V. № 2678.

2) Іван Джиджора, цитов. стаття, т. CI, стор. 87, 89.

3) П. Милуковъ, Государственное хозяйство Россіи, стор. 383 і далі.

4) Там-же, стор. 456.

5) П. С. Зак. № 2235. Д. Н. Бантышъ-Каменскій, Источники малоросійской исторіи, Часть II, стор. 232.

6) Д. Н. Бантышъ-Каменскій, Источники малоросійской исторіи, Часть II, стор. 316—317, 321—322. П. С. Зак. № 4010.

7) Там-же, стор. 317—321.

8) Акты Южной и Запад. Россіи. Том X, стор. 438.

9) Бантышъ-Каменскій, Источники, Ч. II, стор. 321.

Таке легке поводження Петра з українськими правами давало йому повну можливість провадити і на Україні свою централістичну політику. Єдина верства, яка могла його турбувати,—це була старшина. Вона була сильна в економічному відношенні, частина її пішла в свій час за Мазепою; вона була та інтелігентна класа, для якої були доступні політичні ідеї і домагання ¹⁾.

VI.

Українська старшина вийшла з народу і, завдяки економічним відносинам на Україні в кінці XVII століття, склалася в певну верству з своїми класовими інтересами і домаганнями ²⁾. Що вона почувала себе вже при кінці XVII століття окремою класою, можна бачити хоч-би із доноса, який вона подала на гетьмана Самойловича року 1682-го. Гетьмана обвинувачували в тому, що він сам все робить і нікого на раду не призиває; що він „людей старинних військових, заслужених вигаданими способами утісняє і слова доброго не каже; а других дрібних людей, незаслужених поставляє“; старшині генеральній нема у нього чести належної і безпечности. Коли не буде звернено уваги на скарги старшини, то, продовжує вона далі, „військо запорозьке із менших чинов не буде терпіти гетьмана, як явного недоброта“ ³⁾.

Класове самовизнання старшини спиралось на землеволодінні і зв'язаних з ним інтересах. Звідсіля вже виходило і її переважне домагання що до вищих посад.

Повстання Богдана Хмельницького зробило колишніх панських підданих вільними власниками тої землі, на якій вони сиділи і яку оброблювали. Але по-за ними залишалася велика кількість вільної землі, господарем і розпорядником якої було „Військо Запорозьке“, цеб-то ідейно увесь нарід, а фактично гетьман, полковники і, в дуже обмеженій частині, сотники. Поруч з продажем цієї землі, захоплюванням її, на підставі займу, для осель і оброблювання, йшла роздача її чималими частинами в одні руки без платні. На такій землі дозволялося будувати млини, засновувати хутори, села і т. д. Завдяки цьому складалася приватна залежність поселенців од власника землі і виникала нова галузь населення—селян, що були в приватній залежності. Цей факт в житті України одночасно складався й іншим шляхом—шляхом роздачі вільних сіл.

Вільними військовими селами називалися ті, які колись, за Польщі, були в приватному володінні, а після Богдана Хмельницького залишилися без власників і знаходилися в розпорядженні „Війська“. Населення їх було вільне і відбувало „общенародні“ повинності в тих сотнях, до яких було приписано. Але скоро працю їх стали використовувати як винагороду старшині за її службу. Розпочато роздачу вільних сіл в приватне володіння „за військові заслуги“. Спочатку ця роздача мала тимчасовий умовний характер, а пізніше вона оберталася в спадщину і переходила од одного покоління до другого. Завдяки цьому утворилися нові приватні маєтності і нові власники, що мали право над поспільством, цеб-то

¹⁾ Н. И. Костомаровъ, Собрание сочиненій (видання Літературного Фонду), Книга шестая, стор. 721.

²⁾ Про це див. у А. Ефименко, Малоросійское дворянство и его судьба, в збірнику її творів „Южная Русь“, т. II; у Д. П. Миллера, Превращение козацкой старшины въ дворянство. Киевъ. 1897 (із „Кіевской Старини“); А. М. Лазаревскій, Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статутowych судахъ (із „Отчета Комитета по присужденію премій въ память двадцатипятилѣтія царствованія императора Александра II), стор. 9 і далі.

³⁾ С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи (видання „Товарищества Общественная Польза“), книга III, стор. 1010—1011.

селянами, які жили по їхніх селах. З огляду на те, що роздача сіл була за „службу військову“, в тій або іншій формі, то і володіння ними опинилося в руках тієї класи, яка займала військові уряди, де-то старшини¹⁾.

Володіння селами з посполитим населенням поставило на чергу двоє важливих питань. Одно з них торкалося землі, друге — волі. Посполиті були власники землі і могли розпоряджатися нею як завгодно, що могло часом шкодити інтересам володільців села. З другого боку, посполитий міг покинути село і перейти на інше місце. Володільць втрачав працю посполитого. Щоб запобігти цьому, у володільців починається довга й уперта боротьба проти прав посполитих. Ця боротьба об'єднує їх загальними інтересами в одну економічну класу, з одного боку, — старшину, а з другого, — поспільство. Тепер селянство починає потроху відокремлюватись від козацтва, з яким раніше мало багато спільного й од якого відрізнялося може меншою своєю замощістю. Тепер в гетьманських статтях з'являється вимога, щоб в козацькі реєстри записувати тільки старих козаків, які раніше служили, і тільки на випадок нестачі записувати міщанських і селянських дітей. Таким чином, за останню чверть XVII віку стало рішуче намічатися три класи населення України — козаки, посполиті і старшина. Козаки були власники землі, вільні і їхню працю не можна було передати приватним особам, як працю посполитих. Через це і стан козаків був інший. З боку старшини що до них було зловживання, але не піднімалося правових питань про землю і волю.

При кінці XVII століття почалася на Україні погоня за землею. Це стояло в зв'язку зі зростом грошового господарства, яке почало захоплювати різні сторони народного життя і відбиватися на соціальному побуті населення²⁾. Сільське господарство поширюється. В тісному зв'язку з ним стоїть і торгівля. Розширення їх вимагало ширшого придбання землі. Робити це могла тільки сильніша в економічному відношенні верства. Це була старшина і монастирі. Вони скуповували землю переважно у козаків і посполитих, як верств економічно слабих. Процес скупі землі був викликаний цілим рядом економічних причин, що, з одного боку, вели до збільшення і концентрації капіталів у руках старшини, а з другого — до збідніння ширших кол народу. Тут відіграли роль і зріст грошового господарства, і збільшення державних повинностей, і фінансова політика, і безупинні війни в другій половині XVII століття, і ряд фізичних бід, як сарана, голод, посуха і т. д.³⁾. Звичайно, при скупі чимало було і зловживань, про які багато свідчить історична література, а ще більше архіви⁴⁾.

Продаж землі посполитими в чужі руки, а не своєму державцеві, натурально шкодив цьому державцеві. Через це класовий інтерес державців вимагав, щоб право розпорядження посполитого своєю землею було обмежено. За цей принцип ішла боротьба ще на початку XVIII століття⁵⁾, і тільки

¹⁾ В. А. Мякотинъ, Очерки соціальної історії Малороссії. I. Возстаніє Богдана Хмельницького і его послѣдствія. „Русское Богатство“ за 1912 рік, листопад, стор. 186—198.

²⁾ В. Барвинскій, Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв. Харьковъ, 1909 г., стор. 132 і далі.

³⁾ В. Барвинскій, Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ, стор. 140. Н. П. Василенко, О скуплѣ земель въ Малороссії и ея причинахъ, Короткий зміст реферату в „Чтеніяхъ въ Историческомъ Обществѣ лѣтописца Нестора“, Книга IX. Отдѣлъ I, стор. 3—4.

⁴⁾ Праці А. М. Лазаревскаго—Малороссійскіе посполитые крестьяне. Його-ж, Очерки малороссійскихъ фамилій. Изъ історії селъ и селянъ. Описаніє Старой Малороссії, 3 тома й інші. В. А. Мякотинъ, Прикрѣпленіє крестьянства лѣвобережной Малороссії въ XVIII ст. „Русское Богатство“, 1894 г., кн. 2, 3, 4. Його-ж, Очерки соціальної історії Малороссії в „Русскомъ Богатствѣ“, 1912—1916 гг. В. Барвинскій, Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ.

⁵⁾ В. А. Мякотинъ, Прикрѣпленіє крестьянъ..., в „Русскомъ Богатствѣ“, стор. 40.

при кінці 1720-х років вища місцева влада стала держатись поглядів, яких добивалася старшина, щоб-то заборони посполитим продавати власну свою землю без дозволу державця села ¹⁾. Посполитий, що покидав свого державця і переходив в інше місце, теж мусів залишити державцеві свою землю і всі будинки на ній і міг взяти з собою одно тільки рухоме майно ²⁾. Разом з тим державці домагалися і припинення переходів посполитих. Для цього не було підстав в державному праві. Державці досягали обмеження переходів спочатку шляхом окремих умов і договорів ³⁾. Це вже був певний крок до прикріплення селян посполитих.

Скупля землі старшиною торкалась не тільки посполитих, а й козаків. Козаки були землевласники і розпоряджались землею на правах приватної власності. Економічним упадком козацтва під кінець XVII століття користалась старшина і скуповувала у них землю, а козаків повертала в підданство ⁴⁾.

Ті люди, що були в підданстві, мусіли відбувати державцеві певні повинності. Спочатку повинності ці були невеликі і, на думку В. А. Барвинського, мали характер більш якоїсь послуги ніж обов'язку ⁵⁾. Однак при кінці XVII століття вони ускладнились в залежності од розвою грошового господарства. Появились натуральні данини, грошовий оклад, панщина ⁶⁾.

За таких обставин інтереси маси населення й інтереси державців були протилежні і суперечили одні одним. Через те між ними вже рано появляється антагонізм, який зростав і яскраво виявлявся підчас заколотів на Україні. Петрик р. 1692-го писав на Запорозжя, що Москва хоче всіх Українців зробити своїми холопами. „Не мігши досягти цього, вона дозволила теперішньому гетьману (цеб-то Мазепі) пороздавати старшині маєтності, а старшина, поділившись нашою братією, позаписувала нас собі і дітям своїм у вічність, і тільки що в плуги не запрягають, а вже як бажають, так і повертають, наче невольниками своїми“ ⁸⁾. Серед народу ходили чутки: „коли прийде Петрик з військом запорозьким, то ми пристанемо до нього, поб'ємо старшину, орендаторів і зробимо по-старому, щоб все було козацтво, а панів-би не було“ ⁸⁾. Кошовий Гусак, що був тоді заново обраний, писав Мазепі у відповідь на його упоминальну грамоту: „нині бачимо, що бідним людям в полках великі утиски робляться... Ми думали, що вовіки-віків народ християнський не буде в підданстві; а тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за ляхів; кому і не слід держати підданих, той держить, щоб йому сіно чи дрова возили, груби топили, стайні чистили. Старшині генеральній ще можна мати підданих. Так бувало за Хмельницького. Але ми чули про таких, батьки яких підданих не держали, а вони держать і не знають, що з ними робити. Таким людям підданих держати не слід. Нехай як батьки їх трудовий хліб їли, так і вони їдять“ ⁹⁾.

Повстання Петрика і заява кошового Гусака зробили великий вплив на Мазепу і, треба думати, на старшину. Коли в них говорилося про Хмельницького, то підкреслювалась така-ж велика різниця класових інтересів.

¹⁾ Там-же, стор. 42.

²⁾ Там-же, стор. 44.

³⁾ Там-же, стор. 45—46.

⁴⁾ А. М. Лазаревскій, Малоросійські посполитые крестьяне. Черниговъ, 1866 г., стор. 11—13. Те-ж саме, 2-е видання, Київъ, стор. 8—9.

⁵⁾ В. Барвинскій, Крестьяне, стор. 167.

⁶⁾ Його-ж, стор. 168.

⁷⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи (видання „Обществ. Пользы“), кн. III, стор. 1116.

⁸⁾ Там-же, стор. 1118.

⁹⁾ Там-же, стор. 1114—1115.

сів, яка була і при Поляках. При кінці XVII століття, як гасло повстання, в широких колах населення висувалося—нищення панів і орендарів. Мазепа і старшина перелякались не в жарт, і гетьман в тім-же 1692-му році писав до Москви, що через роздачу маєтностей ріжним особам „происходятъ межъ народомъ посполитымъ вопль и пререканія“. Через те гетьман мав нараду з старшиною, і вони вирішили одібрати маєтності у тих осіб, що були нездатні до військової служби, „угождая тому, дабы посполство пререканій не чинило“. Тоді-ж гетьман розіслав універсала, щоб ніхто з державців не обтяжував зверх норми своїх підданих¹⁾.

Коли погроза повстання затихла, все знов пішло своїм шляхом, бо не було ніяких змін в тих економічних відносинах, які існували й раніш. Ріс і класовий антагонізм між старшиною та народними масами. „Початок XVIII століття,—каже В. А. Мякотін,—як-раз був той час, коли суди переповнялись скаргами селян на утиски з боку державців“. Посполитим прийшлося переконатися, що суди або не хотять, або не можуть допомогти їм²⁾. Суди захищали переважно інтереси своєї класи, державців³⁾. При таких умовах цілком зрозуміло, що маси народу не пішли за Мазепою⁴⁾, і його авантюра провалилась, як пізніше провалився і Полуботок. І той, і другий спиралися і могли спиратись тільки на заможні класи, супроти яких були маси народу. Коли в Полтаву прийшли відомості про перехід Мазепа до Шведів, в город почали збиратись селяни з околиць і розмовляти, що прийшов час грабувати старшин і всіх значних і заможних. Заможні почали втікати в інші міста. Серед них була і сім'я Герцикова, що пристала до Мазепа⁵⁾.

VII.

Після Полтави Петро I почав боротьбу з українською старшиною. Вона викликала у нього підозріння, що співчуває „замысламъ“ Мазепа. Недовір'я до старшини виявилось вже в обранні на гетьмана Скоропадського, людини, яка не могла відігравати активної ролі, бо була неенергійна і вже стара. До гетьмана було приставлено для догляду стольника Андрія Ізмайлова, якому дано було для цього інструкцію⁶⁾. Скоро, однак, його було замінено. Замісником був Федір Протасєв, хабарник, людина взагалі шкідлива для України, що своєю агітацією й своїми доносами до Москви сприяла більшому наступові російського уряду на Україну⁷⁾. Напрямок російської політики супроти України яскраво висловив київський воевода Дмитрій Михайлович Голіцин в своєму листі до канцлера Головкина. „Для нашої безпечности,—писав він,—на Україні треба перш за все посіяти ворожнечу між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати всяких прохань гетьмана, головним чином, коли він буде просити нагородити кого-небудь селами, млинами, або чим-небудь иншим. Хто був зрадником і одержав уряд, треба звільнити, а призначити тих, хто хоч невелику службу показав цареві. Коли нарід дізнається, що гетьман такої влади, як Мазепа, мати не буде, то споді-

¹⁾ А. М. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне. 1-е вид., стор. 31—33; 2-е вид., стор. 22—24.

²⁾ В. А. Мякотинъ, Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережн. Малороссіи, в „Рус. Богатствъ“ 1894 р., Ч. 2, стор. 38.

³⁾ Там-же, стор. 48.

⁴⁾ Костомаровъ, Сочиненія. Книга VI, стор. 721—722.

⁵⁾ Костомаровъ, Сочиненія. Книга VI, стор. 722.

⁶⁾ Бантышъ-Каменскій, Источники Малороссійской исторіи. Часть II, стор. 228—231.

⁷⁾ Бантышъ-Каменскій, Источники. Ч. II, стор. 319. Соловьєвъ, Исторія Россіи. Кн. IV, стор. 286—291; 295.

ваюсь, що будуть приходити з доносами. При тому донощикам не треба показувати суворости. Коли двоє прийдуть з брехнею, і суворости їм не буде показано, то третій і з правдою приїде, а гетьман і старшина будуть боятися... Як раніш я вам писав, так і тепер повторюю: щоб по всіх прикордонних городах були полковниками люди, які незгодні з гетьманом. Коли вони будуть незгодні, то всі їхні діла будуть нам відчинені“¹⁾.

Цю систему доносів було широко розвинено на Україні як раніш, в руїну, так і за гетьманства Скоропадського²⁾. Гетьман не один раз скаржився, що „од початку гетьманства свого він має нестерпучі жалі од зловливих і безбожних поклепників не тільки світських, але й духовних“³⁾. Зловживань, звичайно, багато було на Україні. Але коли в другому і на початку третього десятиліття XVIII віку почалися на них величезні скарги з величезними реєстрами кривд і зловживань, де поруч з серйозними справами чимало бувало і дурниць, то в цих скаргах видно певну систему виконання того плану, що намічав київський воевода Голіцин. Що агітацію ведено, на це єсть певні вказівки. Коли було видано указа р. 1715-го про порядок обрання старшини, то посилаючи його, канцлер Головкин писав до Протасьєва: „дізнайтеся і напишіть, як ця царська воля буде прийнята на Україні; прошу всім вбивати в голову, що царська величність робить це, жаліючи їх“⁴⁾.

Указ 1715-го року був перша реальна міра, яку направлено проти старшин. Ще р. 1713-го фельдмаршал Шереметєв вимагав звільнення чотирьох підозрілих полковників: стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького. Канцлер Головкин вважав це тоді за неможливе, бо така зміна тоді здавалася „непристойною і не небезпечною“, та й людей підходящих не було⁵⁾. Через два роки, 22 січня 1715 року, на підставі донесень Протасьєва⁶⁾ було видано указа, який установив на Україні новий порядок заміщати уряди полкової старшини і сотників. На кожну вільну посаду треба було обирати з ради полкової старшини і сотників двох або трьох кандидатів, і представляти їх гетьманові, який мав призначити котрогось на посаду. Призначений брав присягу в присутності Протасьєва. Підставою для цього указу були донесення, що на уряди обирають без відому гетьмана, „по своимъ страстямъ, изъ взятковъ“, що серед обраних є підозрілі і недостойні урядів, багато роблять „тягостей“ і беруть хабарів у козаків і поспільства. Такі зловживання заборонялося надалі⁷⁾. Та старшина, яку було запідозрено в зраді, усувалась, і на її місце обирали нових кандидатів.

В. А. Мякотін справедливо каже, що „в дійсності цей новий порядок призначення полкової старшини і сотників міг тільки допомагати процесу віддалення старшини од народніх мас, що й так в житті йшов дуже швидко; але ні в якому разі він не міг знищити зловживань“⁸⁾. На підставі цього указу, одначе, траплялись призначення і зміни старшини, які вносили нелад в старшинську верству. На гадяцького протопопа було призначено Фёдора Лисовського, який про себе казав, що він „не

1) Соловьєвъ, Історія Росії. Кн. IV, стор. 32—33.

2) Там-же, стор. 285 і далі.

3) Там-же, стор. 286.

4) Соловьєвъ, Історія Росії. Кн. IV, стор. 287.

5) Там-же, стор. 286.

6) Там-же, стор. 287.

7) Бантышъ-Каменскій, Источники. Часть II, стор. 275—276. Соловьєвъ, Історія Росії. Кн. IV, стор. 287.

8) В. А. Мякотинъ, Очерки соціальної історії Малоросії. „Русское Богатство“, 1916 р., жовтень, стор. 170—171.

ради протопопства одного тут зослан, але ради всіх управлень і постерегання і преслѣдованя змѣни". Через де-кілька часу Лисовський скинув рясу, і цар призначив його на новгородсѣверського сотника. Там він допускав такі зловживання, що дивували його сучасників. Гетьман нічого не міг зробити з ним, бо його не можна було ні судити, ні перемінити без царського указу¹⁾. Після указу 1715-го року серед української старшини почали появлятися чужинці, головним чином, після походу на Прут, — Серби і Волохи. На урядах вони теж почували себе незалежно від гетьмана і старшини і держалися досить окремо. Сотник ірклієвський Требинський говорив гадацькому сотникові Пирятинському: „нас тут прислано постерегати вас, щоб ви, миленькіє, не змінили“²⁾. Зять гетьманового Івана Черниша, полковника гадацького, було звільнено з його посади і призначено, по-за волею гетьмана, на генерального суддю. А на полковника гадацького цар призначив сербського виходця Михайла Милорадовича, теж по-за волею гетьмана. Це викликало суперечки між Чернишем і Милорадовичем, почалася справа із-за маєтностей, і ясно було, що призначенням Милорадовича на гадацьке полковництво був незадоволений і гетьман, який находив, що Милорадович не знає військових порядків. Новий гадацький полковник і на інші посади в своєму полку старався призначити чужоземців, і орудував в полку, як хотів. Головна його мета була придбати багатство і для цього він вживав усяких засобів. Козаки скаржилися, що він користується ними як підданими і заганяє їх на роботи: селяни скаржилися на обтяження роботою, а полчани взагалі на те, що Милорадович вимагає великих хабарів³⁾.

Призначення чужоземців по-за волею гетьмана вносило нелад в українську адміністрацію, а також в класу державців, бо серед української старшини появлялися тепер зовсім чужі елементи: не зв'язані старими традиціями й інтересом до українського державного устрою, вони зацікавлені Україною, як тереном, де легко можна було нажити майно, і для цього готові виконувати ту політику, яку пропонував Голіцин. Як бачимо на прикладі Милорадовича, нові адміністратори, не Українці, завоювали тільки негативні сторони українського життя і не були здатні усунути ті зловживання супроти народу, козаків і посполитих, в яких завжди в своїх указах обвинувачував українську адміністрацію Петро І. Гетьмана вони не слухали, і він, коли був в Москві р. 1718-го, просив, щоб „чужоземців і чужих людей на Україну не присилати і тим вольностей українських не порушувати; а обирати старшину по старому звичаю, вільними голосами з українського народу; хто буде обраний, то після повідомлення про те царського двору таких поставлять“⁴⁾. Прохання це залишилося, здається, без відповіді, бо воно суперечило напрямку російської політики. Зате Протасьєв р. 1718-го одержав од державного підканцлера таємного наказу, в якому доручалося йому довідуватись, хто з Українців, старшин і козаків, доброзичливий цареві і достойний уряду, і про таких повідомляти Москву. Він це і зробив р. 1720-го, коли на Україні були вільні посади генеральних старшин і полковників⁵⁾. Заміщаючи посади на початку 1720-х років, було, здається,

¹⁾ А. М. Лазаревский. Описание Старой Малороссии. Том I, стор. 197—206.

²⁾ В. Модзалевский, Слухи о назначении Кантакузина гетманомъ Малороссии. Відбитка з „Кіевской Старины“, Кієвъ. 1904, стор. 7.

³⁾ А. М. Лазаревский, Люди Старой Малороссии, Милорадовичи. „Кіевская Старина“, 1882 р. Том I, мартъ, стор. 479—491. Сказаніє о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей. Кієвъ, 1894, стор. 90—111. В. А. Модзалевский, Генеральный судья Иванъ Чарнышъ и его родъ. Кієвъ. 1904. Відбитка з „Кіевской Старины“, стор. 24 і далі.

⁴⁾ Бантишъ-Каменский, Источники. Часть II, стор. 282—283.

⁵⁾ Там-же, стор. 296.

обмежено й указа 1715-го року, бо гетьман мусів просити дозволу обрати полковників на стародубський і переяславський полки, посади яких були вільні ще з 1719-го року. На це була трафаретна відповідь—„опредѣленіе учинитѣ вскорѣ“¹⁾.

Таким чином централізація все більше й більше захоплювала собі кроків і брала під догляд і контроль і старшину. Економічно сильні на Україні старшина-державці почували своє безсилля перед Петром I, за плечима у якого стояла велика держава з могутнім військом. Нелад, який російський уряд вносив в їх оточення, ще більше їх обезсилював і заваджав об'єднанню. Через те старшина почувала себе розпорошеною і, хоч мала опозиційний настрій, нічого не в силах була заподіяти. Гетьман тільки звертався до російського уряду з проханнями про полегшення народу, про заховання вольностей України. Фактично ці прохання мало приносили користі, продовжувалась загальна централістична політика на Україні.

В такі часи де в кого виникала думка про Павла Полуботка. „Нинішній,—казали,—гетьман людина смирна, постояти за Україну не вміє; хто не нападе, всі деруть; коли-б діждатись, щоб гетьманом був чернігівський полковник; не так-би він за Україну стояв і москалям її розоряти не давав; в його полку без його розпорядження москалі нічого не беруть“. В Сосниці чернігівського полка 27-го червня 1715-го року святкували полтавську перемогу. Був там і слуга Полуботків, Федір Стичинський. На молебін'я він не пішов. Коли-ж його запитав де-хто з сотничан, чого він не пішов до церкви, Стичинський сказав: „Чого ви святкували, за що богові дякували?“—„За те,—одповів йому бесідник,—що цар побив Шведа і проклятого Іуду-Мазепу“.—„Не Мазепа проклятий Іуда,—сказав на це Стичинський,—а нинішній гетьман проклятий Іуда, того, що не стоїть за Україну і Москалі її розорять. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і Москалі її не будуть розорять. Вся Україна сподівається, що нашому полковникові бути гетьманом, і нам, слугам його віддають поваг більше гетьманських“²⁾.

Промовця було за це бито батою і послано на заслання, але все-ж-таки розмови його дуже характерні. Вони показують не тільки настрої в де-яких колах суспільства, але свідчать за те, що в Полуботкові ці кола бачили виразника своїх думок і надій. Коли ми пригадаємо, що кандидатура Полуботка висовувалася ще р. 1709-го, в часи обрання гетьмана, і була усунена примусово, то цілком зрозуміло буде, що з іменем Полуботка, як майбутнього гетьмана, зв'язувався не тільки опозиційний настрій, але й активна опозиційна діяльність. Хто знає, може це і вплинуло на діяльність Полуботка, коли він став до влади, і надало їй сміливішого і рішучішого характер, ніж це було у Скоропадського. Все-ж-у таки ті надії, що зв'язувалися з його особою, могли його до чого-небудь і зобов'язувати, не кажучи вже про його особисті здібності, які різко відрізняли його від старого і м'якого гетьмана.

VIII.

Малоросійська колегія була закінченням того централістичного наступу, що почав російський уряд на Україну після Мазепаїного виступу.

Чотири причини для заснування колегії виставлялося в указі Петра I гетьманові з 29-го квітня 1722-го року. Перш за все скарги на генеральний суд і старшину з приводу здірств і непорядків, а також хабарів і

¹⁾ Там-же, стор. 315.

²⁾ Солов'єв, Історія Росії. Книга IV, стор. 288.

неправого суду; друга причина були хабарі полковників, утиски полчанам, як козаками, так і посполитим, примушування козаків переходити в підданство, на що були скарги стародубських і переяславських полчан; третя — збір двох карбованців з куфи горілки, при чому невідомо, — скільки того збору було й на що він витрачався; четверта, нарешті, — були непорядки у військовій генеральній канцелярії. На ці останні звернено увагу ще раніш, і 17-го листопада 1720-го р. було видано відповідного указа¹⁾. Тепер про них нагадувалось знову. Як підставу для указу 29-го квітня 1722-го р. виставляли пункти Богдана Хмельницького, а саме: хто був незадоволений козацьким судом, мав право звертатись до суду воевод, для чого був суддя, який-би такі справи вирішав безволокитно; Українцям дозволялося обирати зборщиків, які повинні були збирати грошові і борошняні прибутки і віддавати їх в царську казну. Раніш все це зазначалося, а тепер пропущено. Щоб відновити це, і встановлено малоросійську колегію з метою знищити в українського народу неправі суди і несправедливі обтяження²⁾.

Колегія складалась із президента її Вельямінова і шести офіцерів. Всі вони були Великороси. Через те ясно було, що гетьман і весь український уряд попадав під догляд і контроль великоруських урядовців. Колегія, таким чином, зачіпала своїм існуванням самі основи автономного устрою України, бо вона стояла поруч з вищою владою, — гетьманом. Цілком зрозуміло, що вона викликала тривогу у гетьмана й у старшин. Гетьман звернувся до царя з чолобитною, але це не допомогло справі³⁾. Петро І тлумачив заснування колегії так, що вона була заміною воевод, так-би сказати, колегіальним воеводою⁴⁾. 16-го травня було видано загального наказу про колегію, при ньому була й інструкція президентові Вельямінову. Колегію встановлено, читаємо ми в цьому указі, „для того, щоб український народ ніхто, — як несправедні суди, так і старшина, — налогами не утісняв“⁵⁾.

Інструкція Вельямінову ставила заснування малоросійської колегії в зв'язок з загальною колезькою реформою Петра І, посилялась при тому на ті пункти статей Богдана Хмельницького, що згадані вище, і перелічувала ті причини заснування колегії, що вже раніш ми бачили в указі гетьманові. Далі йшли вказівки на те, що повинна була робити колегія. На її обов'язку лежало приймати скарги незадоволених судами і вирішувати їх скоро і без хабарів, вишукувати збори, що значилися по пунктах Богдана Хмельницького, і слідкувати за тим, щоб українські урядники і войти правдиво їх збирали: виплачувати з тих зборів потрібні виплати; дивитись, щоб генеральна старшина і полковники не обтяжували козаків і посполитих роботою і іншими тягарями, щоб постої одбували всі однаково. Про все те, чого не було в указі і інструкції, колегія мусіла вимагати од сенату указу „ко охораненію малоросійського народу“.

Хоч розпорядження свої колегія повинна була робити з „совѣта“ гетьмана, але про це не говорилось виразно. Колегії надавалось досить самостійного значіння. Як взагалі укази і розпорядження Петра І тих часів, інструкція президентові малоросійської колегії була настільки неясна і невизначена, що колегія могла мішатись у всі справи на Україні: в суд, фінанси і адміністрацію. Шляхом практики мусіла бути визначена та границя, що відокремлювала колегію від інших інституцій і од компе-

1) Бантышъ-Каменскій, Источники. Часть II, стор. 297—300.

2) Там-же, стор. 316—317.

3) Там-же, стор. 317—321.

4) Там-же, стор. 321—323.

5) Там-же, стор. 321—325.

тенції самого гетьмана. На чийй стороні була сила, — чи на стороні колегії, чи то українського уряду і гетьмана, — та сторона і мусіла тепер мати перевагу і вплив у житті України.

В цій точці і почалася боротьба. Серед неї виникла і розвинулася справа Полуботка не як епізод його власної біографії, а як інтересне і важливе явище в житті України.

IX.

Скоро після видання указу про колегію, 3-го липня 1722-го року помер гетьман Іван Скоропадський. Президент колегії Вельямінов приїхав на Україну тільки 21-го липня, і тоді почала існувати малоросійська колегія¹⁾.

Той факт, що колегія почала свою діяльність в період міжгетьманства, коли на Україні фактично не було вищої влади, за якою стояли певні традиції, мав велике значіння в розвою подій на початку 1720-х років. Це давало можливість малоросійській колегії зразу-ж втручатись в ту сферу відношень, яка раніш цілком належала гетьманові.

З часів Богдана Хмельницького Україна ніколи не залишалася без гетьмана. Коли гетьман помирив, або, як це частіш бувало, його скидали, зараз-же піднімалося питання про обрання нового. Коли обрання затягалось, то обирали тимчасового наказного гетьмана. Таким був, напр., Сомко після переходу Юрія Хмельницького на бік Польщі²⁾, або Дем'ян Многогрішний після того, як Дорошенко покинув Лівобережну Україну³⁾.

Після смерті Скоропадського присутня на його похороні генеральна старшина і полковники звернулись до населення з універсалом, в якому вимагали задержувати спокій і нести всі обов'язки, підданцям слухатись своїх державців. Тоді-ж говорилося в універсалі, що незабаром старшина звернеться до царя за дозволом обрати гетьмана. Через кілька день прохання це було послано. А щоб „Малая Росія вѣ безпорядочномъ состояніи не находилася“, старшина просила Полуботка взяти на себе правління до царського указу. Підставою для цього виставлялося, що гетьман Скоропадський, від'їжджаючи до Москви, перед своєю смертю зробив Полуботкові таке доручення⁴⁾. На це надіслано і царського указа з сенату, і на початку серпня 1722-го року генеральна канцелярія розіслала по полках універсала, в якому, між иншим, посилаючись на указ сенату, писала: „до обрання другого гетьмана всею Малою Росією на місті гетьманському робити і управляти по правам українського народу нам, полковникові чернігівському і старшині генеральній спільно. У всіх справах, нарадах і посилках в Малу Росію універсалів зноситись з бригадиром Вельяміновим, що вже прибув до Глухова“⁵⁾.

Полуботок не призначався на наказного гетьмана. Це був важливий відступ од звичайних порядків України. Полуботок ставав на чолі колегії, яка під назвою генеральної військової канцелярії мусіла замінити наказного гетьмана. Через те він і домагався, щоб до обрання справжнього гетьмана бути йому наказним, що дало-б йому незалежніше, самостійне положення⁶⁾. Генеральна військова канцелярія, по своєму положенню і традиціях, була установа підлегла. Так на неї подивився і Вельямінов. Почалися на цьому ґрунті суперечки, які, без сумніву, мали

¹⁾ А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ. „Русскій Архивъ“, 1880, кн. I, стор. 148.

²⁾ Костомаровъ, Сочиненія. Кн. V, стор. 140.

³⁾ Костомаровъ, Кн. VI, стор. 119.

⁴⁾ Указы генеральной войсковой канцелярии за 1727 годъ. Рукопис, із збірки М. О. Суді-енка в бібліотеці київського університету, чч. 1, 2, 3, 4.

⁵⁾ Там-же, ч. 8.

⁶⁾ А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, в „Русс. Архивъ“ за 1880 годъ. Кн. I, стор. 158.

важливе принципове значіння. Полуботок захищав самостійність свого положення, бо генеральна військова канцелярія, з ним на чолі, заміняла наказного гетьмана.

Коли малоросійська колегія почала приймати прохання і скарги, минаючи суди, Полуботок рішуче заперестував проти цього і вимагав, щоб скарги ці направлялися до нього ¹⁾. Малоросійська колегія стала посылати до генеральної канцелярії укази, як до установи підвладної. Полуботок добився, що сенат заборонив це і звелів писати не укази, а промеморії ²⁾. Таким чином одпала ознака залежності. Вельямінов вимагав далі прислати до себе всі папери, що вступали у військову канцелярію. Полуботок добився того, що прислав тільки значніші ³⁾ і т. д. Бригадиру було сенатом заборонено взагалі посылати свої укази без зносин з Полуботком і генеральною канцелярією ⁴⁾. Все це були важливі, хоч і тимчасові, досягнення на тому ґрунті, де треба було оборонити самостійність автономного уряду. Однак вони були недовговічні, бо Петро I рішучіше йшов шляхом централізації, ніж його сенат. Указом 16-го квітня 1723-го року, який явився доповненням інструкції Вельямінову, заборонялося Полуботкові і генеральній старшині посылати універсали й укази в важливих справах без підпису малоросійської колегії. Тільки в справах, що не торкалися „генерального опредѣлення“, а також в спеціально українських справах, „партикулярних“, дозволялося обходитись і без підпису колегії ⁵⁾. Таким чином, генеральна військова канцелярія знову опинилася в положенні підвладним малоросійській колегії. Вся ця невдача Полуботкова все-ж не міняє важливості його боротьби.

Треба думати, що Полуботок хотів бути гетьманом. Можливо, що в його домаганнях особисті інтереси відігравали переважну роль. Однак, це не може зменшити принципового значіння його боротьби за право обрання гетьмана. Виборна гетьманська влада була найголовніша ознака автономного устрою України, і скасування її, як це показали далші події, означало і скасування самого цього устрою.

Зараз після смерті Скоропадського було послано двох значних військових товаришів в Астрахань, де був тоді Петро I, з проханням про дозвіл обрати нового гетьмана. Було обіцяно, що справу цю буде вирішено після повороту Петра з походу ⁶⁾. Цар повернувся, але справу не було вирішено. Полуботок декілька разів нагадував про неї ⁷⁾, добивався її вирішення, старшина зверталася в травні 1723-го року за допомогою до цариці Катерини ⁸⁾. В відповідь на це послідував в червні 1723-го року указ, в якому заборонялось „въ семь дѣлъ докучать“, бо всі гетьмани були зрадниками і од цього держави терпіла багато бід. Через це треба вибрати людину вірну і відому, а тому треба чекати ⁹⁾. Полуботок явно не годився для цього, бо його вважали за людину неблагонадійну. „Од Полуботка, — писав обер-прокурор Скорняков-Писарев, — правленію настоящему быть я не надѣюсь, ибо онъ совѣсти худой“ ¹⁰⁾. В указі далі говорилося, що до обрання гетьмана затримки в справах не буде, бо визначено уряд

¹⁾ Там-же, стор. 149.

²⁾ Там-же, стор. 156, 162.

³⁾ Там-же, стор. 156, 162.

⁴⁾ Там-же, стор. 162.

⁵⁾ П. С. Зак. № 4196, п. 11.

⁶⁾ Соловьевъ, Історія Росії. Книга IV, стор. 827.

⁷⁾ А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, в „Русскомъ Архивѣ“ 1880 р., стор. 161, 162, 165, 169, 171, 173, 180.

⁸⁾ Соловьевъ, Історія Росії. Книга IV, стор. 832.

⁹⁾ А. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, стор. 185.

¹⁰⁾ Соловьевъ, Історія Росії. Книга IV, стор. 827.

і йому дано інструкцію, „дабы пользу тому краю чинило“¹⁾. Цим указом покладений був край дальшим проханням про обрання гетьмана, тим більше, що сам Полуботок і генеральна старшина були викликані до Петербургу. Не дивлячись на це, агітація за обрання гетьмана йшла на Україні. Полуботок послав Апостолові копію грамоти в відповідь на прохання про обрання гетьмана і писав йому про намір генеральної старшини послати нову чолобитну через виборних од усіх полків²⁾. Треба думати, в зв'язку з цим стояли і коломацькі чолобитні, що їх було складено на річці Коломаці, де стояло козацьке військо, підписала старшина і надіслала до Петербургу³⁾. В одній з цих чолобитних ішла мова про обрання гетьмана, „ібо, — говорилося там, — безъ гетмана въ Малороссіи государственные дѣла и войсковые и всякие порядки въ належитомъ не могутъ быти правленіи, а і вся Малая Россія, не имѣючи гетмана, въ особливої темнотѣ пребываетъ“⁴⁾. Прохання це привело до погіршення долі Полуботка і реальних результатів не мало. Гетьмана було не дозволено обрати.

Все-ж-таки вся ця агітація за обрання гетьмана, завзятість генеральної старшини в обстоюванні своїх намірів не може бути зведена до особистих причин честолобства, тим більше, що Полуботок не міг не знати, що російський уряд ставиться вороже до його кандидатури, а через те мало у нього було надії зробитися гетьманом. Боротьба за обрання гетьмана, без сумніву, мала для нього принципове значіння, як боротьба автономізму з тим централізмом, що його виразником і провідником була малоросійська колегія.

Незалежність судів од малоросійської колегії теж займала важливе місце в домаганнях Полуботка. В інструкції Вельямінову про суди говорилося чимало, при тому в таких неясних виразах, що можна було зрозуміти, наче-б-то колегія займала, в судовому відношенні, особливе положення і могла приймати скарги, минаючи суди. Полуботок обстоював такий погляд, що колегія — апеляційна тільки інстанція і через те може приймати апеляції на суди тільки полкові і на суд генеральний⁵⁾.

Українські суди, справді, мали багато хиб. Реформа їх була потрібна. Це, безперечно, визнавав і сам Полуботок. Він ужив деяких заходів, щоб улаштувати судову справу⁶⁾; головну-ж увагу звернув на суд генеральний. До генерального суду він додав асесорів⁷⁾. Через це пізніше Полуботка обвинувачено в тому, що він завів якийсь новий суд⁸⁾. Ці реформи, однак, не задовольняли Полуботка. Весь час він бачив загрозу судам з боку малоросійської колегії. В проханні до чужоземної колегії, яке він сам привіз до Петербургу, йшла мова „про непорушне заховування судів, прав і вольностей козацьких, що були затверджені грамотами царя Олексія Михайловича за гетьмана Хмельницького і од самого Петра I конфірмовані при поставленні на гетьманство Скоропадського“. Мало того. На бланкеті, який він мав із собою з готовими підписами (про що каже маніфест 8-лютого 1725-го року), Полуботок додав нове прохання, „щоб замість малоросійської колегії було установлено генеральний суд в семи персонах“⁹⁾. Тоді тільки він міг заспокоїтися, коли суд буде цілком укра-

¹⁾ А. М. Лазаревскій, Павель Полуботокъ, стор. 185.

²⁾ Там-же, стор. 194.

³⁾ Там-же, стор. 195.

⁴⁾ А. М. Лазаревскій (передмова). Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) и коломацкія челобитныя. Відбиток з „Кіевской Старини“, Кієвъ, 1890 р., стор. 43.

⁵⁾ А. М. Лазаревскій, Павель Полуботокъ, в „Русскомъ Архивѣ“ 1880 г., I, 149.

⁶⁾ Там-же, стор. 150—153.

⁷⁾ Там-же, стор. 152.

⁸⁾ Костомаровъ, Сочиненія, кн. V, стор. 699.

⁹⁾ А. Лазаревскій, Павель Полуботокъ, стор. 198.

їнський. Як відомо, це страшенно обурило Петра I, бо в корені порушувало його політику відносно українського устрою, до якого він ставився цілком негативно, і який постійно обороняв Полуботок.

Найгострішу боротьбу між Полуботком і колегією викликали „збори“, цеб-то різноманітні податки, що збиралися на Україні з населення. Безперечно, тут велику роль грали і класові матеріальні інтереси старшинські, до якої і походженням, і діяльністю, і умовами свого життя, як справедливо це підкреслює О. М. Лазаревський, належав і сам Полуботок і та генеральна старшина, яка була з ним в генеральній канцелярії¹⁾. Так, один з товаришів Полуботка, Жураковський, писав з приводу скасування від Петра I де-яких зборів: „коли государ одмінив збори з простого тутешнього народу, більшість якого складається з посполитих людей, то тим більше нехай він явить таку милість малоросійській старшині, а також заслуженим рядовим козакам, що з дідів і батьків вірно служили йому“²⁾. Указ 16-го квітня 1723-го року підкреслював, що де-які збори, що йшли на утримання гетьмана, полковників, сотників і иншу старшину, збиралися з убогих козаків і посполитих, а старшина, значні козаки і військові товариші, а також монастирі і духовні землеволодільці були од цих зборів вільні³⁾. Звичайно, старшина не хотіла одмовитись од такої пільги і захищала своє упривілейоване положення. Однак, це не дає нам права закрити очі і на принципову сторону в цій справі, хоч тут її і трудніше відокремити і з'ясувати.

Підставою для зборів виставлялося пункти Богдана Хмельницького. В них, дійсно, була мова про доходи грошові та хлібні, що повинні були збиратися в „казну государеву“⁴⁾, але фактично вони в цю казну не йшли⁵⁾. Під впливом війни, українські збори за гетьманування Скоропадського почали все більше і більше звертати на себе увагу російського уряду. Вже в секретних пунктах Ізмайлову, який залишався при гетьмані, наказувалося „тайнимъ обычаемъ“ розвідувати, скільки прибутків збиралося на гетьмана, генеральну старшину, полковників і инших урядників за гетьмана Мазепу і скільки збирається за Скоропадського⁶⁾. Треба думати, цього не вдалось зробити, бо в 1720-х роках малоросійська колегія почала свою діяльність на Україні теж з вияснення числа і характеру зборів.

Питання про збори займає майже центральне місце в діяльності і політиці колегії, бо її, як вже згадано було вище, було засновано в зв'язку з фінансовою реформою в Росії⁷⁾. Колегія, як і загальна фінансова реформа Петра I, не мала на меті полегшити зборів населенню. Навпаки, вона мала ціллю їх побільшити, щоб більше добути грошей в казну. Це ми бачимо і в діяльності малоросійської колегії. За докладними відомостями малоросійської колегії, які вона подала до „Верховнаго Тайнаго Совѣта“, р. 1724-го нових зборів, що „прежде сего не збирались“, було 42,366 карбованців⁸⁾. Бантиш-Каменський теж підкреслює значне збільшення зборів на Україні за часи колегії. З його відомостей, р. 1722-го збиралося тільки 45 тисяч карбованців і не більше 17 тисяч четвертей борошна, р. 1724-го збори ці значно зросли і становили 140 тисяч кар-

¹⁾ Там-же, стор. 136—146.

²⁾ Там-же, стор. 184.

³⁾ П. С. Зак. № 4196, п. 2.

⁴⁾ Бантиш-Каменський. Источники Малороссійской Исторіи. Том I, стор. 59, 63.

⁵⁾ Там-же. Том II, стор. 218.

⁶⁾ Там-же, Том II, стор. 230.

⁷⁾ Милуковъ, Государственное хозяйство Россіи, стор. 455—456.

⁸⁾ Сборникъ Русскаго Историческаго Общества. Том 63, стор. 486—507. Милуковъ, Государственное хозяйство, стор. 485, прим. 10.

бованців і 40 тисяч четвертей борошна¹). Таким чином, говорити про полегкість населенню з заведенням малоросійської колегії, в фінансовому відношенню,—це суперечити фактам.

В інструкції Вельямінову за основу для зборів було прийнято пункти Богдана Хмельницького. Збирати їх мусіли врядники і войти українського народу і віддавати в малоросійську колегію, яка мала над ними догляд, щоб не було при зборах яких-небудь зловживань і неправд²).

Треба було з'ясувати перш за все, які такі збори були за Хмельницького? В генеральній канцелярії про це не було відомостей. Доводилося їх добувати. Старі діди говорили, що за Хмельницького ніяких зборів в „казну государеву“ не було, всі збори йшли на військо і гетьмана. Після Богдана Хмельницького вони були в розпорядженні гетьманської влади. Про заховання старого порядку просив і Полуботок³).

Вельямінов, однак, провадив зовсім протилежний погляд. З заведенням малоросійської колегії він фактично брав на себе управління фінансами України, заводив нові збори⁴), не допускав законних витрат, оддавав збори на відкуп і т. п. Досить переглянути „пункти“, що він подав цареві 31-го березня 1723-го року, і промеморію його 3-го червня того-ж року до генеральної військової канцелярії, щоб побачити, що розпорядження українськими фінансами перейшло із рук гетьмана до малоросійської колегії⁵). Коли Полуботок звертався до сенату зі скаргою на те, що колегія не дає з військових сум грошей на утримання артилерії, військових музик і канцелярій, то він тим самим порушував, безперечно, дуже важливе принципове питання про розпорядження фінансами⁶). Гетьман, або генеральна канцелярія, що заміняла його, обидва без права розпорядження фінансами—це вже фактично було знищення автономного устрою України.

Таким чином, боротьба Полуботка і генеральної старшини проти малоросійської колегії набувала не вузько-класового, а, так-би сказати, державно-класового характеру. Старшина була владушою класою, і бували моменти, коли її класові інтереси збігалися з інтересами громадськими в широкому розумінні цього слова. На протязі більш ніж півстоліття старшина утворювала автономний устрій України, звязала з ним свої матеріальні інтереси. Цілком зрозуміло, що вона тепер, коли йому загрожувала небезпека, стала його упертим захисником. Боротьба з малоросійською колегією—була боротьба за владу. Але сили були нерівні. Перевага ясно була за колегією, бо за нею стояв російський уряд. Старшина морально підтримувала Полуботка, приїздила, хоч і не у великій кількості, на наради, підписувала супліки, що посилав їх Полуботок до Петербургу. Але вона була розпорошена, необ'єднана, млява і фактично безсила і для серйозної політичної боротьби сили скласти не могла. Це, треба думати, і з'ясував собі Румянцев, коли його послано було на Україну перевести слідство з приводу Полуботка. Наслідком цього слідства не були які-небудь нові обвинувачення політичного змісту, як це можна бачити з маніфесту 8-го лютого 1725-го року⁷).

¹) Бантыш-Каменскій, Історія Малої Росії (М., 1830). Том III, стор. 164.

²) Бантыш-Каменскій, Істочники, II, стор. 324.

³) А. М. Лазаревскій, Павель Полуботокъ, стор. 154.

⁴) Там-же, стор. 156.

⁵) А. Я. Ефименко, Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова. „Кіевская Старина“, октябрь 1888 года, стор. 162—182.

⁶) А. М. Лазаревскій, Павель Полуботокъ, стор. 156—157.

⁷) Там-же, стор. 201—208.

X.

Старшина, як класа, була безсила в боротьбі Полуботка через те, що вона мала проти себе народні маси, козаків і посполитих. Це дуже глибоко помітив і використав російський уряд.

Протилежність інтересів старшини, з одного боку, поспільства і козацтва, з другого, почала складатися вже давно, і як було вище сказано, при кінці XVII і, головним чином, на початку XVIII століття стала відчуватися в житті, коли в краю був неспокій, піднімалися серед селянства бунти, що були направлені проти державців маєтностей. Те-ж саме бачимо і тоді, як розійшлася по Україні чутка про смерть гетьмана Скоропадського і заснування малоросійської колегії. Перший універсал Полуботка і генеральної старшини, що оповіщав про смерть гетьмана, містив в собі заклик до населення заховувати спокій. До нових правителів України надсилося багато скарг державців на заколот серед поспільства. „Підданці наші,—писав один з них,—що перебувають біля сорока років в підданстві, не відомо, чи з чиїх наговорів, чи сами собою, „въ развращеніе“ прийшли і не хочуть належного свого оддавати послушенства... Нема ніякої можливості уняти їх, бо вони кажуть: ніхто не може тепер судити нас, а державця свого ми не боїмося. Ми вже обережно з ним обходимось, бо боїмося, як-би од бунтів в своєму здоровлі не постраждати“¹⁾.

В інструкції Вельямінову наказувалось дивитися, щоб старшина не обтяжала козаків і посполитих працею і іншими тягарями. Навіть, коли не буде скарг од них, бригадир повинен був, порадившись з гетьманом, „пристойнымъ образомъ отвращать, а поспольству в томъ помогать по истинѣ“²⁾. Як справедливо каже О. Я. Ефименкова, це була міра політична, бо як-раз тоді в Великій Росії майже нічого не робилося для полегшення селян і переводилася перша ревізія, що становила останній момент в закріпаченні селян³⁾. Припустити, що російський уряд взагалі і Вельямінов зокрема мали прихильність до українського селянства і хотіли, справді, полегшити його положення, нема підстав. Піклування про посполитих давало їм можливість втручатися у внутрішні відносини на Україні і обезсилювати старшину, виставляючи проти неї селянство з його інтересами. З наказу Петра I колегія зараз, почавши свою діяльність, розіслала указа із закликом подавати скарги до неї про зловживання старшини і державців, бо колегія має на меті захищати бідних проти багатих і взагалі простий нарід проти влади⁴⁾. Це викликало серед населення сильне зворушення, яке Вельямінов силкувався ще більше роздути. Він,—говорили на слідстві Полуботок і генеральна старшина,—„розіслав своїх офіцерів і старшин, а ми знаємо, що наше поспільство завжди готове піднятися проти панів“⁵⁾. Щоб запобігти цьому, Полуботок і старшина розіслали свій універсал з загрозами проти бунтарів. Що його розсилано без згоди Вельямінова, це було одним із тяжких обвинувачень старшини⁶⁾.

Ту-ж саму політику роз'єднання і загострення відносин провадив російський уряд і між козаками та старшиною. Бідніша частина козаків,

¹⁾ А. Я. Ефименко, Дванадцять пунктів Вельямінова. „Кіевская Старина“ 1888 г. октябрь, стор. 168.

²⁾ Бантыш-Каменскій, Источники. Том II, стор. 324.

³⁾ А. Я. Ефименко, Дванадцять пунктів. „Кіев. Стар.“, 1888 г., октябрь, стор. 170.

⁴⁾ Костомаровъ, Сочиненія. Книга V, стор. 695.

⁵⁾ Костомаровъ, Сочиненія. Кн. V, стор. 696.

⁶⁾ А. М. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, стор. 166—167. Костомаровъ, Сочиненія. Том V, стор. 696.

як уже згадувалось, не могла нести на собі тягара військової служби і матеріально руйнувалася. Тоді вона переходила в поспільство, становилася під державця і часто продавала йому землю. Загальна кількість козаків, таким чином, зменшувалася. Але через війну вимоги од козаків збільшувалися. Коли-ж почалися походи в Персію і будівля ладозького каналу, потреба козаків стала почуватися ще гостріше. Тоді питання про козаків, що перейшли в поспільство, виникло само собою. Р. 1723-го Петро I видав наказа про ревізію. Він мав, між иншим, на увазі вернути в козацтво тих, кого силою і неправдами притягли в поспільство державці маєностей¹⁾. Агітація серед поспільства, яка викликала бунти, відбивалася і на козацтві. Піднялася ціла хвиля справ про відшукування старого козацтва від тих, хто раніш сам, або його батьки і діди були козаки²⁾. Все це зумів використати Вельямінов. Він обвинувачував державців за зловживання і старшину виставляв за головного ініціатора примусового повернення козаків у поспільство. Розслід в цих справах він доручав не старшині, не Українцям, а російським офіцерам. Це мало велике значіння, бо привчало козаків і поспільство дивитись на них, як на своїх захисників проти української старшини, що стояла при владі. Так готувався ґрунт для заміни на урядах Українців Росіянами. „Розшукавши тих офіцерів,—писав Вельямінов,—показано, що діди, батьки, родичі суплікуючих, а де-хто і сами вони службу козацьку одбували і в походах бували, а старшина де-кого з них в підданство собі взяла по неволі“³⁾.

Таке поводження російського уряду викопувало велику безодню між старшиною і народними масами, поспільством і козацтвом. Козаки не могли підтримати старшину в її боротьбі за владу, бо бачили в ній свого класового ворога. Не могли вони підтримувати і того автономного устрою, який в той час існував і який фактично утворила і використовувала в своїх інтересах старшина. До того народні маси зовсім байдуже ставилися до тієї політичної боротьби, яка велася в 1720-х роках на Україні. В де-яких випадках, не тямлячи того, що роблять, Українці сами допомагали російському урядові провадити централістичну політику на Україні. Вони не підозрівали, що політика ця потім доведе народні маси ще до тяжчих умов ніж це було за влади старшинської.

Подібний настрій де-яких верств народу зміг використати російський уряд, призначаючи Росіян замість Українців на посаду полковників на Україні. Вже р. 1722-го стародубський полк просив про призначення полковника „изъ великороссійскихъ персонъ“, богобоязливого і „ихъ вольностей хранительнаго мужа“, бо од попереднього полковника Жураковського багато зазнав лиха⁴⁾. Спочатку по де-яких городах було призначено Великоросіян за комендантів. Це була підготовка до призначення їх на полковників⁵⁾. Так, одного з них, стародубського коменданта Кокошкіна, згідно з проханням полчан було 23-го жовтня 1723-го року призначено на посаду стародубського полковника. Йому було дано характерну інструкцію, в якій різко підкреслювалось, щоб він не любив так, як робили полковники-Українці. В інструкції українську старшину полковників малюється дуже темними фарбами. Таким чином, перші полков-

1) А. М. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне. 1-е видання, стор. 69 2-е видання, стор. 49.

2) А. Я. Ефименко, Двѣнадцать пунктовъ Вельяминаова, в „Кіевской Старинѣ“, 1888 года, октябрь, стор. 170 і далі.

3) Там-же, стор. 170.

4) Соловьевъ, Історія Росіи. Книга IV, стор. 829.

5) Там-же, стор. 829. А. М. Лазаревскій, Описаніе Старой Малоросіи. Томъ I, стор. 48.

ники-Росіяни появились на Україні завдяки прохання самих-же Українців. Це було, безперечно під впливом тої агітації, яку вели на користь російському урядові коменданти, що сиділи по городах¹⁾. Те, що Українці так легко йшли на агітацію, показує, що російський уряд добре зміг розпалити класову ворожнечу на Україні і використати її для знищення українського автономного устрою.

XI.

Боротьба Полуботка закінчилась, таким чином, поразкою старшини. З того часу старшина втрачає своє політичне становище, як владуща класа, втрачає свій вплив, обличчя, потрохи зливається з великоруським дворянством, поділяючи його історичну долю.

Другий наслідок цієї поразки—це знищення на Україні автономного устрою. На місце старшин сіли російські урядовці. Два рази наче-б то автономний устрій відживав, при гетьманах Апостолі та Розумовському, але це було випадкове явище в російській політиці що до України.

Поразка Полуботка і старшини не принесла користи і народнім масам, козацтву і поспільству, ворожнечу яких до старшини використав російський уряд. Їхнє становище погіршало. Вони не одержали можливості приймати активну участь в новому устрою. Це-б суперечило централізму, якому вони сами допомагали. Козацтво було формально тепер відокремлено од поспільства, а це останнє стало все більше набирати рис великоруського „крестьянства“, що врешті повело до його обезземелення, знищення матеріально і злиття з російськими кріпаками.

Смерть Полуботка не внесла нічого в хід речей, але вона, без сумніву, вирвала у життя безперечно енергійну людину, людину великої волі і видатної серед української старшини сміливості. Для своєї боротьби він все-ж-таки умів єднати розпорошену старшину тих часів і вів цю боротьбу як умів і міг. Зв'язаний з старшиною, як владущою класою, він захищав її інтереси, але значна частина їх мала і державний характер, як це завжди буває в класовій державі.

Не таким уявляли його собі і нащадки того покоління, до якого належав Полуботок. Вони зробили з нього героя, представника сміливої боротьби за діло рідного краю.

Існувало таке усне оповідання. Коли Полуботок в кріпості захворів і Петро почув про це, то прислав до нього лікаря. Полуботок odmовився його прийняти. „На що мені життя, коли я не можу бути корисний батьківщині (отчизні)“. Петро після цього сам одвідав його і просив прийняти лікаря. „Ні, государ,—сказав Полуботок,—ти не в силах вже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло стануть на одній дошці перед богом. Він розсудить їх діла“²⁾.

Тепер про ці діла судить історія. Двіста літ минуло з того часу, як помер Полуботок. Згадуючи ті часи і його смерть, ми все таки скажемо, що це сумний ювілей. На Україні тоді запанували ті принципи централізму, які скинуто тільки в наші часи. Полуботок боровся, між іншими, і за те, щоб не допустити цього панування, і не треба всю вину за ті часи валити на Полуботка. Він був син свого часу, і, безперечно, син видатний.

¹⁾ А. М. Лазаревскій, Описаніє Старой Малороссіи. Кієвъ, 1888, стор. 49.

²⁾ Бантышъ-Каменскій, Історія Малой Россіи. М., 1830. Том III, стор. 162.

Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

Про київське життя 1849 року.

Небіжчик Григорій Павлович Галаган, фундатор Колегії Павла Галагана у Києві (1871 р.) взагалі був тісно зв'язаний з Києвом, де в нього був свій дім на Хрещатику (ріг Прорізної вул., де потім містився Hôtel de France); його численна кореспонденція обіймає в собі багато листів, помічених Києвом, і містить чимало різних пригод з громадського життя цього міста. Де-які листи Гр. П-ча передала мені з Сокиринського архіву небога його, гр. Катерина Павлівна Ламздорф-Галаганова; вони немало зможуть допомогти нам найлучче зрозуміти складну многогранну особистість автора їх (так я назвав його в одній з своїх статей у виданні „Ежегодникъ Коллегіи Павла Галагана“, див. напр. кн. 13). Ця многогранність була причиною тих різнорідних, часто суперечливих міркувань про особу Гр. П-ча, які доводиться іноді чути від різних осіб. З цієї кореспонденції ми й будемо вибирати такі листи, котрі мають більший суспільний інтерес. Зараз буде надруковано листа з Києва „19 марта 1849 года“, написаного „Любезнѣйшему дядюшкѣ“, — „вѣроятно, Александру Васильевичу или Демьяну Васильевичу Кочубею“, сказала мені Катерина Павлівна, передаючи листи. Лист інтересний характеристикою київського суспільства 40-х років, поглядами автора на галицькі відносини.

Київ 19-го марта 1849 года.

Какъ описать Вамъ любезнѣйшій дядюшка, наше неудачное путешествие, которое по его продолжительности можно-бы назвать странствіемъ! Съ начала глубокие снѣга, метели и отъчасти задержки на станціяхъ замедляли нашъ путь, а потомъ, проѣхавши Могилевъ, я имѣлъ несчастье заболѣть, въ самой пустынной глуши Бѣлорусской, такъ что, когда мы спросили на одной станціи, есть ли по близу докторъ, намъ отвѣчали, что ближе 50-ти верстъ нѣтъ ни одного. Кое какъ дотащились мы до Гомеля, гдѣ нашли доктора, который мнѣ сказалъ, что у меня воспаленіе въ печени, но не поставилъ мнѣ пьавокъ, а думалъ меня излечить мазью; черезъ сутки мы пустились дальше, и вся бѣда воротилась. Къ счастью мы нашли в Городнѣ хорошаго доктора новопріѣзжаго изъ Галиціи по фамильи Букавичкѣ; онъ мнѣ поставилъ пьавки и тотчасъ мнѣ помогъ.

Близко Городни живутъ добрые Борковскіе, которые насъ пригласили къ себѣ и мы у нихъ пробыли 3 дни, а потомъ у Лизогубовъ сутки, пока я немного оправился. У Борковскихъ намъ дали карету, потому что около Чернигова почти не было снѣгу, но потомъ, къ большому нашему удивленію, отъ Семиполокъ до Києва и въ Києвѣ мы застали глубокій снѣгъ и настоящую зиму, которая для насъ очень не кстати; мнѣ пишутъ изъ Сокиринцеѣ, что послѣ совершенной весны выпалъ глубокій снѣгъ и отнялъ у бѣднаго народа послѣднюю надежду выгнать скоро въ поле

голодный скотъ, который въ нѣкоторыхъ мѣстахъ уже начинаетъ пропадать отъ голоду.

Прежде нежели я Вамъ скажу что либо о Києвѣ, надобно мнѣ немного воротиться назадъ и познакомить Васъ съ человѣкомъ замѣчательнымъ, это городничій докторъ Букавичкъ; это славянофилъ до послѣдней капли крови; онъ имѣлъ хорошее состояніе въ Галиціи, но во время тамошней рѣзни почти все потерялъ, потому что былъ всегда врагомъ Австрійцевъ. Его голова была оцѣнена, но онъ счастливо спасся и потомъ, пріѣхавши въ Россію, которую онъ еще прежде зналъ, вступилъ въ русское подданство. Онъ мнѣ рассказывалъ самыя интересныя подробности о Галиціи и фактами доказывалъ мнѣ, до какой степени эта страна Русская; при свиданіи передамъ Вамъ подробности. Итакъ Вы видите, что я нашелъ доктора, который лечилъ меня и лекарствами и интересными разсказами, которые были мнѣ очень по душѣ.

Въ Києвѣ мы застали своихъ совершенно уже ожившимися въ здѣшнемъ обществѣ. Надобно Вамъ сказать, что тутъ, начиная отъ Генераль-Губернатора, всѣ ведутъ какую то странную жизнь, чуждую всякаго общечитія. По утрамъ дѣлають визиты церемонные, и всегда во фракахъ, а вечеромъ всѣ дамы сидятъ у себя въ заперти, и только когда гдѣ либо назначенъ балъ или вечеръ, то выѣзжаютъ изъ своихъ домовъ. Хотя наши и старались измѣнить этотъ недостатокъ Києва, и въ нѣкоторой степени даже достигли того, но все таки трудно разбить ледъ, въ которомъ окостенѣло здѣшнее общество. Еще можно найти здѣсь жизнь въ нѣкоторой и малой части университетскихъ ученыхъ, изъ которыхъ двухъ, прекрасныхъ молодыхъ людей, Николай Аркадіевичъ¹⁾ ввелъ въ нашъ домъ, и мы проводимъ съ ними часто весьма занимательные часы. Теперь университетъ здѣшний подъ непосредственной командой Бибикова, который познакомился съ ученымъ обществомъ строгою рѣчью. Онъ собралъ всѣхъ студентовъ и спросилъ ихъ: „скажите, что можете вы мнѣ сдѣлать?“ они отвѣчали: „ничего“. „А я могу закрыть Университетъ, такъ знайте же...“ и пр. и пр. Я видѣлъ списокъ здѣшнихъ студентовъ и удивился, какъ преобладаетъ число Поляковъ надъ числомъ Русскихъ, такъ что, можетъ быть, подобная лаконическая рѣчь была и необходима, хотя и жалко думать, что въ святомъ Києвѣ принуждены держать Университетъ на такой ногѣ.

Мостъ²⁾ черезъ Днѣпръ говорятъ очень подвигается, благодаря Англичанину Виньолю, и надѣются, что будетъ готовъ прежде назначеннаго срока. Кто видѣлъ планы, говорятъ, что это будетъ одинъ изъ красивѣйшихъ мостовъ въ Европѣ. Теперь здѣсь открылась весна сильнымъ дождемъ, и съ горъ вездѣ текутъ потоки, въ которые опасно попасться не только человѣку, но и экипажу.

Прощайте, любезнѣйшій дядюшка, мнѣ не нужно вамъ говорить, съ какимъ наслажденіемъ я вспоминаю время проведенное съ Вами и съ какимъ удовольствіемъ ожидаю лѣтомъ возобновленія нашего свиданія. Обнимаю Васъ отъ всей души и остаюсь истинно преданный Вамъ племянникъ Г. Галаганъ.

Потрудитесь передать всѣмъ нашимъ мой усерднѣйшій поклонъ.

Подалъ А. Степовичъ.

¹⁾ Ригельманъ, своякъ Г. П. Галагана. А. С.

²⁾ Такъ зв. „Цѣпной“. А. С.

Лист О. М. Бодянського до П. О. Куліша.

Ще за ранніх років свого життя пощастило Кулішеві зустрінутись і навіть зблизитись з низкою видатних діячів української, польської і російської культури—Максимовичем, Грабовським, Свідзинським, Погодіном, Плетньовом і нарешті—Бодянським. І звязки ці з людьми старішого віку і широкої освіти допомогли його розвиткові, вплинули на поширення його світогляду.

Коли саме познайомився Куліш з Бодянським—сказати точно не можна. На думку В. І. Шенрока, сталося це тільки 1847 року, коли, повертаючись до України, був Куліш кілька днів у Москві¹⁾. Можливо, що так воно й було: хоч і довелося вже до того Кулішеві завітати до Москви, але весь час просидів він у Погодіна, студіюючи українські літописи²⁾. Про характер взаємовідносин Куліша з Бодянським свідчать 113 листів Куліша майже виключно за 1846—1886 роки³⁾. Що-ж до відповідів Бодянського, то вони, очевидно, згоріли підчас великої пожежі, що знищила весь архів та книгозбірню Кулішеві. І тільки одей лист, що подаю я його нижче друком, зберігся од чималої напевно кількості листів Бодянського⁴⁾.

Читаючи Кулішеві листи до Бодянського за 1846—1848 роки, бачимо, як тісно з'єднували їх інтереси до минулого України і бажання широкого розвитку її в будучині. Друкуючи де-які розвідки свої в „Чтеніяхъ Общ. Ист. и Древн.“, що їх редагував Бодянський, пише Куліш до нього майже виключно про наукову свою роботу; після-ж побачення 1847 р. в Москві відчуваємо ми в листах Кулішевих більше приятельської одвертості; теми, що в них обговорюються, набувають інтимнішого вже характеру; чимало, очевидно, з'ясувалося за ті 2—3 дні, що був у Москві Куліш. Змінюється й мова листування. Раніш писав він по-російському, хоч Бодянський принаймні іноді звертався до нього українською мовою⁵⁾. Але після зустрічі в Москві пише й Куліш також по-українському. 29 січня 1847 р. сповіщає він Бодянського: „Оженився я 24 числа. Гарна и розумна дуже в мене жінка. Знає добре нашу історію, а пѣсни так співає (та все насъки), що аж серце радується“⁶⁾. Незабаром вже було Куліша арештовано, і тільки по звільненню, ще в Петербурзі написав Куліш до Бодянського вже російською мовою; і зрозуміло, що не йде на лад в ці перші місяці їхнє листування. Але-ж за часи тульського заслання належав Бодянський до тих нечисленних приятелів Куліша, що підтримували його в ці тяжкі для нього роки. Він надсилав йому книжки з власної бібліотеки, а також і „Чтенія...“, і не дивно тому, що став він одним з найближчих Кулішеві людей⁷⁾.

Року 1848 зібралася до Петербургу Олександра Михайлівна, щоб зробити спробу визволити Куліша з Тули; до того-ж, як писав він: „заныдыла сердешна на безлюдья, хоче побачить родычівъ и приятельвъ“⁸⁾.

¹⁾ В. Шенрокъ, П. А. Кулишъ. „К. Стар.“, 1902, III, 490.

²⁾ Н. Барсуковъ, Жизнь и труды Погодина, т. VIII, 251—252.

³⁾ „Кіев. Стар.“, 1898, II, 398. Уривки з цього листування подав А. Титов ще за Кулішевого життя в „Рус. Арх.“ 1892, XI, 291—304. Пізніше надрукував він його цілком з невеличкими вступними увагами. „Кіев. Стар.“, 1897, № 9, 10, 12; 1898. № 2.

⁴⁾ В архіві П. Куліша, що перебуває тепер в УАН, в Комісії вивчення громадських рухів. Про листування Куліша з Бодянським див. у Н. П. Василенка, О. М. Бодянський. „К. Ст.“, 1903, XII, 714.

⁵⁾ „К. Ст.“, 1897, IX, 402.

⁶⁾ „К. Ст.“, 1897, X, 36.

⁷⁾ Порівн. „Жизнь Кулиша“. „Правда“, 1868. 299.

⁸⁾ „К. Ст.“, 1897, XI, 247.

І в Москві, що нею мала переїздити Ол. Мих., Бодянському тільки й міг доручити Куліш свою молоденьку дружину. (Було тоді їй тільки 20 років).

Лист Бодянського написано на аркуші звичайного поштового паперу. Перед листом примітка рукою Олекс. Михайлівни, олівцем, старечим почерком: „Єдинств. письмо Бодянского сохранилось, а то сгорѣли и Рюмина⁹⁾ нѣтъ писемъ“. — Далі — Бодянський:

Жинка твоя, земляче, у мене теперычки сыдыть и чытае и чытае тилькы що привезеную мною Одысею, котру завтра, або письля завтра, перешлю тобі тежъ для прочтенья¹⁰⁾. Гарна твоя пани, поздоров, Боже, ии, що и говорыты, гарна и любязна; щырая дытына нашої України. Выбравъ же й ты соби ягодку, не помылывся: хочъ симъ тебе Бигъ свя-тый наградывъ и не обійшовъ; а се є, козаче, перве. А все друге є або добудемо, або, якъ кажуть, то дома небудемо. Блысне колысь и въ наше виконечко сонечко¹¹⁾. Довго, бидная, вона издыла изъ улонькы въ улоньку, поки попала до мене на господу, тилькы саме, що я выкупався, та по-хожавъ по кимнати, пока волосья просохне. Отъ, знаючы, що їй треба швыдко у той Петербурхъ, я заразъ кынувся на почту, ажъ тамъ усе позабирано тобі до самого 27-го, а колы и є дегде, то у ризьно, та ще й спереди, де й віє и въ вочи снігомъ сіє. Я писля сего до дылижан-сивъ, и знайшовъ уводнимъ на другый день (на суботу 18 декабрия) два поручъ миста, у середини хорошей, кажуть кареты, хоча 6-ма карбовань-цями скупиле противъ почты. Воно одъ того скупиле, що почта бере те тилькы, що їй стоить, а в выгрыши їй за сее пересылка писемъ; а дылижансы мусять барыша взяты, бо не мають писемъ. Отъ воно и дорожше. Такъ завтра у чотыри годины по обиди твоя жиночка з хло-пяткомъ¹²⁾ пойдуть соби зъ Богом, а до того у мене обигрюющыя та съ духомъ зберущыя. Якъ кажу, колы вже переселятьця, то переселятьця у столыцю, земляче; и сее товчу твой жиньци голубци нехай вона бильше всѣго объ сему там просить. У столыци нихто ще николы не загынувъ: рано пизно, а все такы можна куды небудь попасты, хоча въ пидсусиды воножъ тутечкы и є зъ кымъ душу одвесты, — чы то у мови, чы то за кныжкою якою, за що не треба и грошенятъ своихъ платити; абыбъ тилькы була хить до чытанья, нанесуть тилькы добры люды, що хо-доромъ голова заходыть одъ ихъ ласкы. Та воно жъ и не дорожше гу-бернии жыты у насъ. Можна за 400 рубливъ на бумажки мати 2—3 ким-наты хорошы и просторны, и недалеко одъ середини города. Отъ що, земляче, товчы свой пани. И ты же й я усимъ обьземъ, тилькыбъ ди-статы у Москви. Далебижъ що такъ.

Бувай здоровъ, весель, та не забувай щырого твого

Москва, 17/XII. 48.

И. Бодянського“.

⁹⁾ В архіві Куліша збереглося кілька листів Бестужева-Рюміна.

¹⁰⁾ Мова йде, очевидно, про Одісею в перекладі Жуковського; перший том її вийшов друком року 1848. В листі од 23. X. 1848 Куліш пише Бодянському: „Благодарю за здравый советъ объ Одиссеѣ. Сбившись съ дороги обычныхъ трудовъ и не зная за что ухватиться, чтобъ не обветшать въ бездѣльи, я безъ Вашего советъ навязалъ бы, можетъ-быть, себѣ долгий и бесполезный трудъ“ („К. Ст.“ 1897, XI, 243). А. А. Тітов (Р. А. XI. 396), очевидно, на підставі цього-ж таки листа робить висновок, що в Куліша була думка пере-класти Одісею по-українському. Ствердження цього іншими джерелами ми не стрічаємо; по суті дуже можливо, що у Куліша виникла така думка. Але чому-ж називає Бодянський таку роботу некорисною? Чи не заходився Куліш коло думки про переклад російською мовою? Тоді Бодянський, сповістивши його про те, що Жуковский сливе скінчив вже свій переклад, дав Кулішеві дійсно цінну пораду.

¹¹⁾ Очевидно, Бодянський підтримує в Куліша надію на скорі визволення.

¹²⁾ Олександра Михайлівна везла до петербурзького кадет. корпусу сина своїх тудських знайомих.

Далі рукою Олександри Михайлівни:

Милый другъ мой Пантелеймонъ Александровичъ,

Ты очень хорошо можешь себѣ представить какъ я теперь счастлива, радушнѣе принять было бы невозможно какъ меня приняли¹⁾. Я такое спокойствіе души чувствую какъ будто бы я нахожусь у милой мамы моей или съ тобою вмѣстѣ. Какъ грустно что тебя здѣсь нѣтъ!—мы приѣхали сюда хорошо. Ты изъ С. П. получишь подробное описаніе²⁾ прощай мое сердце. Не забывай и ты меня. Твоя А. К.

І знов таки, вже старечим почерком, олівцем—помітка О. М.: „Я ѣхала хлопотать въ Петербургъ хлопотать объ освобожденіи насъ изъ сылки“.

Далі—догори ногами—рукою Куліша:

„Окончаніе моего 73 года“.

Подав П. Рулін.

„Київська Старина“ за часи Ф. Лебединцева (1882—1887).

Для наукового і громадського життя видання журналу „Київська Старина“ протягом 25 років (1882—1906) відіграло досить значну і безперечну роль. Історик українського руху не може обминути ні самого факту довгого існування органу, призначеного інтересам українського самовизначення, ні умов тогочасного українського науково-громадського життя, що надавали характерних рис і відзнак тернистому шляху видання провінціального чесного часопису в дореволюційній Росії.

Редагували „Київську Старину“: перші шість років Феофан Гаврилович Лебединцев, в 1888—1889 рр. Ол. Ст. Лашкевич, 1890—1891 рр. Єв. Ол. Кивліцький, з 1892 до 1906-го Волод. Павл. Науменко. Часи Лебединцева потроху стають „стародавньою історією“; дуже небагато залишилося вже тепер людей, які особисто пам'ятають ті роки видання українського органу, а ще менше тих, що приймали й самі участь в давній журнальній роботі—40 років назад. Тим більше цікавими з'являються спомини останнього редактора „Київської Старини“ В. П. Науменка про часи першого видавця і керівничого органом. Ми подаємо ці спомини з чернетки тексту, що був написаний (без заголовку) рукою Науменка року 1912³⁾. До цього додаємо уваги і примітки та де-що з епізодів, згадки про які знайдено поміж власними паперами одного з перших давніших співробітників „Київської Старини“—П. Житецького.

Какъ много фактовъ изъ нашей общественной жизни отошло въ вѣчность, унеся съ собою тѣ подробности, сопровождавшія ихъ, которыя очень часто имѣли большое общественное значеніе, но не могли, по разнымъ причинамъ, сохраниться въ какихъ-нибудь реальныхъ слѣдахъ. Единственнымъ средствомъ передать такія подробности для будущихъ работниковъ на нивѣ изученія и освѣщенія історіи тѣхъ или иныхъ общественныхъ теченій является занесеніе близкими участниками въ извѣстныхъ фактахъ на страницы, если не печатнаго слова, то хоть своихъ рукописныхъ замѣтокъ, всего болѣе характернаго въ этихъ фактахъ, и

¹⁾ Бодянский жив в сестроу („К. Ст.“, 1897, XI, 243).

²⁾ З кінця грудня 1848 р. до кінця січня 1849 р. збереглося 10 досить обширних листів О. М. з Петербургу.

³⁾ Цей текст зберігається в Рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН, I, № 679.

притомъ такого, что въ свое время не могло попасть ни въ архивные документы, ни въ печать. Къ сожалѣнію, цѣлый рядъ такихъ фактовъ изъ исторіи українскаго вопроса не остался въ замѣткахъ и воспоминаніяхъ людей, причастныхъ къ нимъ, и будущему историку, да пожалуй и теперешнему, трудно будетъ освѣтить полнымъ свѣтомъ хотя-бы такую страничку, какъ существованіе втеченіе двухъ лѣтъ (1861 и 1862 гг.) українскаго журнала „Основа“. Историкъ можетъ, конечно, дать оцѣнку этому журналу, зная его содержаніе, можетъ опредѣлить его значеніе, учитывая общую культурную обстановку того періода, но онъ нигдѣ не найдетъ подробностей возникновенія самого журнала, характера организаціонной работы въ немъ, условій, такъ сказать, внутренней жизни редакціоннаго кружка, а вѣдь все это только и можетъ объяснить причины быстрого прекращенія журнала. А между тѣмъ лично мнѣ пришлось обращаться къ цѣлому ряду лицъ старшаго поколѣнія, участіе которыхъ въ „Основѣ“ было мнѣ извѣстно, съ просьбой дать свои замѣтки и воспоминанія объ этомъ періодѣ, но, къ сожалѣнію, получались мною или обѣщанія, въ концѣ концовъ не исполненныя, или отвѣты, что было въ то время много такихъ интимныхъ сторонъ въ жизни кружка „Основа“, о которыхъ нельзя рассказывать. И вотъ, одинъ за другимъ сошли въ могилу всѣ дѣятели „Основы“, почти ничего не оставивъ намъ для болѣе близкаго знакомства съ этой интересной страничкой въ исторіи українскаго движенія; почти нѣтъ уже въ живыхъ и тѣхъ изъ тогдешней молодежи, которые хотя не были органически связаны съ редакціей, но все же довольно близко стояли къ этому дѣлу¹⁾. Однимъ словомъ, нужно съ грустью признать, что эта страница осталась навсегда съ большими пропусками и пробѣлами, вслѣдствіе чего для изслѣдователей остается только широкое поле болѣе или менѣе правдоподобныхъ догадокъ.

Въ № 2-мъ „Української Жити“²⁾, въ бібліографической замѣткѣ С. Ефремова по поводу изданнаго Полтавской ученой архивной комиссіей указателя къ журналу „Кіевская Старина“ выражено пожеланіе, чтобы лица, стоявшія близко къ этому журналу, освѣтили тѣ стороны въ его жизни, которыя сопровождали, такъ сказать, офіціальное его бытіе, но протекли отдѣльнымъ, параллельнымъ, ручьемъ и, конечно, сильно вліяли на все то, что выходило уже въ окончательной формѣ изъ-подъ печатнаго станка. Какъ одинъ изъ долголѣтнихъ работниковъ и близко стоявшихъ къ дѣлу веденія журнала „Кіевская Старина“, я считаю себя обязаннымъ занести на эти страницы все то, что мнѣ представляется характернымъ въ жизни этого журнала, напередъ оговариваюсь, что не все могла сохранить мнѣ память, а въ свое время, я не имѣлъ ни досуга, ни предусмотрительности, чтобы вести хоть краткія записки.

Какъ и при какихъ условіяхъ возникла мысль издавать въ Кіевѣ журналъ „Кіевская Старина“, я въ подробностяхъ не знаю, такъ какъ знакомство мое съ первымъ издателемъ-редакторомъ Теофаномъ Гавриловичемъ Лебединцевымъ было въ то время только мимолетное³⁾. Объ этомъ немного свѣдѣній сообщено въ печати, въ той-же „Кіевской Старинѣ“

Съ несомнѣнностью можно только сказать, что первые шаги въ издательствѣ журнала были сдѣланы не методомъ кружковымъ, а болѣе единоличнымъ. Не подлежитъ также сомнѣнію, что главнымъ иници-

1) Ці слова писано 13 років назад. І. Ж.

2) Журнал, що видавався в Москві рос мовою в 1912—1917 рр. І. Ж.

3) Крапки повсюди визначають промежини в самому тексті рукопису В. П. Науменка.

аторомъ издательства былъ братъ *Θ. Г. Лебединцева*, кафедральный протоіерей Софійскаго Собора *Петръ Гавриловичъ*, человекъ достаточно опытный въ дѣлѣ изданія и редактированія „Кіевскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостей“¹⁾, а также большою знатокъ исторіи Кіева и его древностей, особенно церковныхъ. Но издавать Епархіальныя Вѣдомости, не неся никакого матеріальнаго риска—одно дѣло, а начинать издательство частное, каковымъ должна была явиться „Кіевская Старица“—это вопросъ сложный, тѣмъ болѣе, что хотя перспективы на какую-нибудь казенную субсидію и были

но шансы на осуществленіе сихъ перспективъ нельзя было считать вѣрными. Надо имѣть въ виду, что *Θ. Г. Лебединцевъ*, выслужившій усиленную пенсію по должности управляющаго дирекціей училищъ въ Царствѣ Польскомъ, никакъ не могъ удѣлять изъ своихъ скромныхъ средствъ какія-нибудь суммы на издательство, скорѣе можно думать, что онъ рассчитывалъ при помощи изданія журнала усилить свои личные доходы, а потому издательство это началось при двухъ перспективахъ: во 1-хъ, можно было надѣяться, что историческій журналъ на Украинѣ, особенно въ Кіевѣ, возбудитъ интересъ и приобрѣтитъ себѣ достаточное количество подписчиковъ, а во 2-хъ, было несомнѣнное обѣщаніе со стороны кое-кого изъ магнатовъ, въ случаѣ неудачи предпріятія, поддержать его матеріально. Что касается подписчиковъ, то, дѣйствительно, первый годъ оправдалъ ожиданія, такъ какъ въ 1882 году журналъ разошелся, кажется, въ количествѣ 900 или 1000 экземпляровъ, что, какъ извѣстно, окупить изданія, правильно поставленнаго, съ уплатой гонорара сотрудникамъ, никакъ не можетъ, а потому пришлось *Θ. Г. Лебединцеву* прежде всего сдѣлать экономію на этой статьѣ и пользоваться трудами лицъ, идейно сочувствовавшихъ самому дѣлу, хотя это и повлекло за собой случайный характеръ сотрудниковъ, большею частью удѣлявшихъ журналу то, что оказывалось ими написаннымъ не *ad hoc*, а въ видѣ результата ими самими намѣченныхъ для себя работъ. Правда, такіе работники, какъ *В. Б. Антоновичъ*, *О. И. Левицкій*, *В. П. Горленко*, *П. Г. Лебединцевъ* и нѣкоторые другіе, много потрудились для журнала не ради заработка въ немъ, а исключительно изъ желанія поддержать полезное и симпатичное имъ изданіе. Нельзя умолчать и о томъ, что самъ *Θ. Г. Лебединцевъ* много помѣщалъ своихъ личныхъ статей и особенно замѣтокъ, никогда не подписывая ихъ своей фамиліей. Если не ошибаемся, авторы съ фамиліями и инициалами²⁾.

...Это все одинъ и тотъ же *Θеофанъ Гавриловичъ*. Иногда въ бесѣдѣ по поводу изданія *Θеоф. Гавчъ*, со свойственнымъ ему юморомъ и хитрой улыбкой говаривалъ: „А какого я сотрудника приобрѣлъ! (называлась одна изъ этихъ фамилій). Да и плачу же я ему хорошо за его статьи!“ Но говорилося это не для отвода глазъ другому сотруднику, а съ такою прозрачностью юмора, что каждый сейчасъ же догадывался, въ чемъ дѣло.

Во всякомъ случаѣ первый годъ издательства можно было назвать вполне удачнымъ, такъ какъ приобрѣсти сразу 1000 подписчиковъ для журнала, имѣющаго спеціальныи характеръ, это была блистательная побѣда. Правда, эта побѣда нѣсколько умалалась однимъ побочнымъ

¹⁾ I сам *Ф. Г. Л.* редагував в 1860—1863 рр. київське-ж-таки видання „Руководство для сельскихъ пастырей“. *І. Ж.*

²⁾ Такихъ ініціалів та псевдонімів *Ф. Г. Лебединцева* в „Київськ. Старині“ було чимало (не усі вони і з'ясовані): *К. Цибульскій*, *Лобода*, *Кулюмбашъ*, *Фратеркудусть*, *Холмскій старожило*, *Холмскій братчикъ*, *Б. Д-ръ*, *Іер. Θ. А-въ*, *Т. Шнейдеръ* та інші. Див. „Кіев. Стар.“, 1888-го р. № 5, с. 66. *І. Ж.*

обстоятельствомъ, которое сильно понижало качественную дѣйность этой тысячи подписчиковъ. Дѣло въ томъ, что мнѣ лично пришлось нѣсколько разъ быть свидѣтелемъ такой сцены. Сіжу я у П. Г. Лебединцева, кафедральнаго протоіерея (онъ-же и предсѣдатель Кіевской Консистеріи). Входитъ по дѣлу сельскій батюшка, конечно заинтересованный въ благословеніи такой особы, какъ Петръ Гавр. Среди бесѣды батюшка, будто вскользь, сообщилъ: „а я только что былъ у почтеннаго брата вашего,—заходилъ подписаться на „Кіевскую Старину“. Не имѣю я въ виду этой справкой никакой тѣни набрасывать на почтенную личность о. Петра, но психологія людская слишкомъ ужъ прозрачно сказывалась въ этихъ подписчикахъ sui generis. А между тѣмъ фактъ былъ налицо: такой случайный подписчикъ не составляетъ прочнаго фундамента для журнала, и съ слѣдующаго 1883 года количество подписчиковъ не только не увеличилось, но постепенно стало понижаться.

Матеріальная поддержка крупныхъ магнатовъ оказалась тоже несущественной. Намъ извѣстенъ фактъ со словъ самого Теофана Гавриловича, что для начала изданія „Кіевской Старины“ имъ было взято у Г. П. Галагана, кажется, 3000 рублей, которые погашались частями въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ. Не помню, въ которомъ именно году мы встрѣтились съ Ѳ. Г. Лебединцевымъ въ одномъ изъ банковъ, и онъ мнѣ сказалъ: „вотъ вношу послѣднюю часть моего долга Галагану“.

Единоличное веденіе дѣла, при условіи случайныхъ и въ большинствѣ случаевъ бесплатныхъ сотрудниковъ (насколько знаю, Н. И. Костомаровъ и Н. С. Лѣсковъ получали за свои статьи гонораръ,—но, конечно, это была оплата крупныхъ именъ),—не могло привлечь къ журналу систематическихъ журнальных работниковъ, которые отдались бы всей душой этому дѣлу, если не изъ матеріальныхъ разсчетовъ, то по мотивамъ кружкового участія въ предпріятіи. Въ теченіе всѣхъ 7 лѣтъ издательства „Кіевской Старины“ Ѳ. Г. Лебединцевымъ не было ни постоянного редакціоннаго комитета, ни редакціонныхъ совѣщаній; все ограничивалось тѣмъ, что разъ въ годъ (обыкновенно въ декабрѣ) Ѳ. Г. приглашалъ всѣхъ болѣе прочныхъ сотрудниковъ, жившихъ въ Кіевѣ, къ себѣ на чашку чаю, и нѣсколько часовъ проходило совѣщаніе не въ бесѣдахъ о томъ, какъ-бы лучше повести изданіе, а въ мастерскихъ разсказахъ самаго Теоф. Гавр-ча о разныхъ случаяхъ изъ жизни его личной или кого нибудь изъ общеизвѣстныхъ особъ¹⁾.

Кромѣ того, единоличное редакторство очень часто принимало у Ѳ. Г. Лебединцева не совсѣмъ удобный характеръ: получивъ отъ кого либо изъ сотрудниковъ статью, Теоф. Гавр., не будучи лично согласенъ съ какими нибудь положеніями въ ней, позволялъ себѣ, не спросивъ согласія автора, передѣлывать эти мѣста по своему, иногда до полнаго противорѣчія съ мнѣніемъ автора. Не забуду одного случая, когда рецензентъ К. въ одной изъ критическихъ замѣтокъ своихъ, что называется „раздѣлалъ подъ орѣхъ“ автора книги. Въ ожиданіи выхода очереднаго номера, въ которомъ должна была появиться эта замѣтка, К. знакомымъ своимъ разсказывалъ, что вотъ увидите, молъ, какъ отъ меня достанется такому-то. И вдругъ,—о ужасъ! получается этотъ номеръ, и К. не узнаетъ своей замѣтки: вмѣсто разноса—похвала, а канва отъ замѣтки осталась та же.

¹⁾ Приводимо текст такого заклику Лебединцева до П. Іг. Житецького з 1-го грудня 1884 року: „По случаю окончанія 3-го года изданія „Кіевской Старины“, покорнѣйше прошу Васъ, многоуважаемый Павелъ Игнатьевичъ, пожаловать ко мнѣ завтра, 2-го декабря, вечеромъ для того, чтобы въ единомысленной компаніи трудящихся въ семь дѣлъ окинуть однимъ окомъ прошедшее, а другимъ—прозрѣть въ будущее“. І. Ж.

Нѣчто подобное разскажу и о себѣ самомъ. Въ 1883 году рѣшилъ я подвести итогъ продукціи украинскаго слова за минувшій годъ, продукціи, кстати сказать, крайне бѣдной, едва-едва начавшей оживать послѣ мороза 1876 года. Многие изъ знакомыхъ мнѣ лично украинскихъ авторовъ знали объ этомъ моемъ намѣреніи и очень интересовались появленіемъ въ журналѣ моихъ замѣтокъ. Планъ мой былъ составленъ въ расчетѣ на помѣщеніе статьи подъ заглавіемъ „Малорусскія изданія 1882 года“ въ трехъ книгахъ „Кіевской Старины“. Появляется первая часть (№ 6) въ такомъ видѣ, что я не вездѣ узнавалъ свою статью, т. к. редакторъ въ предисловіи вставилъ нѣсколько такихъ мыслей, которыя шли въ разрѣзъ съ моими убѣжденіями; но такъ какъ статья не была мною подписана, то отвѣтственности за нее я на себѣ не несъ. Бѣда была въ томъ, что на меня пообижались авторы, которые знали, что статья принадлежитъ мнѣ и о которыхъ въ печатномъ видѣ рецензій оказался неодобрительный отзывъ, тогда-какъ у меня въ рукописи было обратное; особенно рѣзко были измѣнены мои отзывы о „Байкахъ“ М. Старицкаго: гдѣ у меня былъ плюсъ, тамъ оказался минусъ. Такъ-какъ я сразу далъ въ редакцію двѣ части своей статьи, то въ № 11 была напечатана и вторая часть; что же касается третьей части, то я послѣ происшедшаго инцидента съ первой частью, отказался оканчивать статью¹⁾.

Все это привело къ тому, что О. Г. Лебединцевъ не имѣлъ почти ничего въ запасахъ редакціоннаго портфеля и для каждой слѣдующей книжки долженъ былъ ѣздить отъ одного сотрудника къ другому, выпрашивая хоть что-нибудь изъ имѣющагося въ запасѣ, или присутствуя въ засѣданіяхъ Историческаго Общества Нестора Лѣтописца, тутъ-же улавливалъ прочитанный кѣмъ-нибудь рефератъ. Не диво, что уже въ 1886 году, видя упадокъ подписки и вѣроятные дефициты, О. Г. Лебединцевъ началъ поговаривать о закрытіи журнала. Но 1886-й годъ онъ довелъ до конца и началъ 1887 годъ, въ срединѣ котораго онъ окончательно рѣшилъ ликвидировать свое дѣло. Да и трудно было не ликвидировать его, когда скудость матеріаловъ дошла до того, что пришлось въ послѣднихъ книжкахъ... перепечатывать статьи (зъ иншихъ виданнѣ)...

На цьому уриваються спомини В. П. Науменка про „Київську Старину“ за часи редагування Ф. Г. Лебединцева. Що до скрутного стану, в якому перебувало видання журналу в 1886—1887 роках, то про це свідчить один характерний епізод; про нього ми подамо зараз докладні документавані факти.

П. Іг. Житецький, знайомий всіх трьох братів Лебединцева—Феофана, Петра і Данила, петербурзького приятеля Костомарова,—чимало допомагав в справі дозволу і на перших кроках видання „Київської Старини“ (1881—1883), а потім був одним з найближчих співчуваючих журналу співробітників в Києві. Друкував він в „Київ. Стар.“ небагато через те, що був обтяжений службовими для заробітку обов'язками, а весь вільний час присвячував в 1884—1887 роках своїй науковій монографії „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія в XVII в.“²⁾ і ніколи не любив до скінчення усієї монографії друкувати частини з неї, яко окремі статті. Припало так, що П. Житецький в 1886 році не дав ні одної своєї сторінки для друкування в „Київ. Стар.“. Ф. Лебединцев,

¹⁾ Непідписані статті Науменка—Лебединцевъ „Малорусскія изданія 1882 г.“ надруков. в „Київ. Стар.“ 1883 р. № 6, с. 353—366, № 11, с. 484—493. І. Ж.

²⁾ Надруков. в „Київ. Стар.“, 1888 р. № 1—6, 8—9, 12.

скорочуючи число даремних примірників, поклав на 1887 рік не посилати журналу і Житецькому. Важко сказати, з чийої ініціативи і яким чином редакційний розносець Баранцев, поздоровляючи по звичаю співробітника з новим роком, повідав Житецькому про вирішення редактора. Надто це образило П. Г-ча, і він обурений запропонував передати грошима передплату за журнал, гадаючи зовсім відокремитись від „Київської Старини“. Довідавшись про це, Ф. Г-ч написав 3-го січня 1887 р. Житецькому такого листа:

„Многоуважаемый Павелъ Игнатьевичъ! Разнощикъ Баранцевъ заходилъ къ Вамъ по собственному вдохновенію и вѣщалъ Вамъ отъ собственного чрева, не имѣя ни отъ меня, ни отъ сына моего не только прямого въ столь недѣльномъ смыслѣ порученія, но даже какого либо намека на что либо подобное.

На самомъ дѣлѣ было такъ.—Въ виду убійственной подписки сокративъ уже въ четвертый разъ число печатаемыхъ экземпляровъ, я естественно долженъ былъ сократить и число бесплатныхъ получателей, и если въ число сихъ включилъ и Васъ, то сдѣлалъ это съ болью въ сердцѣ въ виду того, что въ теченіе пяти лѣтъ не получилъ отъ Васъ ни одной писаної строчки, кромѣ рѣчи, не для „Старини“ писаної и въ свое время оплощенной ¹⁾. Рѣшившись я на это не относительно только Васъ, и ужъ конечно, не съ цѣлюю понудительною, а въ силу естественнаго порядка, мною всего менѣе практиковавшася доселѣ.

Предложеніе съ вашей стороны подписной платы могло бы только подорвать ту духовную связь, какая существовала между нами, и которою я всегда дорожилъ. Не того я хотѣлъ, не того я ждалъ пять лѣтъ. Конечно, Ваши 36 уроковъ давно отняли у меня надежду воспользоваться для изданія Вашимъ капитальнымъ, постепенно изготовляемымъ трудомъ; но и въ мелкихъ вещицахъ (рецензіяхъ, замѣткахъ) у меня не меньшая нужда, и если бы у Васъ было дѣйствительное желаніе поддержать изданіе, то для нихъ всегда нашелся бы часъ другой въ зимнія и лѣтнія каникулы, за пять лѣтъ дающія около году. Если же въ теченіе столь долгаго срока Вы не удѣлили изданію и нѣсколькихъ часовъ, не дали ему (конечно, за плату) и нѣсколькихъ строкъ, то я не вижу вини въ себѣ, прекративъ посылку Вамъ журнала. Я сдѣлалъ то, что дѣлають всѣ другія редакції; но, повторяю, сдѣлалъ съ болью въ сердцѣ.

Тяжело сознать свое одиночество въ дѣлѣ столь сложномъ и трудномъ, тяжело видѣть изданіе погибающимъ при всеобщемъ почти равнодушїи, всей вини котораго не могу взяти на себя. Такъ ли, иначе ли, но то—фактъ, что „ближніи и искренніи мои далече отъ мене стахъ...“ Я далъ было зарокъ продолжать изданіе, зарокъ столь же искренній, какъ зарокъ пьяниці или игрока... Вышло иначе,—надолго ли, Богъ вѣсть.

Съ радостью возобновилъ бы я посылку Вамъ изданія, если бы Вы увѣрили меня въ томъ, что я ошибаюсь, конечно, относительно лишь Васъ. Понятно, что вѣра безъ дѣлъ мертва есть.—Во всякомъ случаѣ, прошу вѣрити моему искреннему къ Вамъ уваженію и преданности. *О. Лебединцевъ*“.

П. Іг. Житецький черезъ два дні, 5-го січня 1887 р., відповів Лебединцеву листом ²⁾:

¹⁾ „Старинныя воззрѣнія русскихъ людей на русскоеъ языкѣ“ (Рѣчь на актѣ Колегіи П. Г. 1882 г.) була надрук. в „Киѣвск. Стар.“ 1882 р. № 11.

²⁾ Цей лист знаходиться в Рукописному відділі Всенародньої Б-ки України при ВУАН, III, № 3793.

„Многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ! Оставляя въ сторонѣ всякія „ляментации и суплики“, которыми наполнено Ваше письмо, считаю своимъ долгомъ исправить нѣкоторыя фактическія подробности, которыя послужили основаніемъ для этихъ „ляментаций и супликовъ“.

1) Вы пишете, что кромѣ рѣчи, не для „Старины“ писанной, въ теченіе пяти лѣтъ Вы отъ меня ни одной строчки не получили. Позвольте напомнить Вамъ о предисловіи къ статьѣ Г. П. Галагана, объемъ которой не меньше печатнаго листа¹⁾.

2) Вы сомнѣваетесь въ „дѣйствительности“ желанія моего поддерживать Ваше изданіе на томъ основаніи, что я въ теченіе пяти лѣтъ не предложилъ Вамъ „ни одной мелкой вещицы, какой нибудь рецензіи, замѣтки и т. п.“. И здѣсь Вамъ память измѣнила. Вы забыли, что года два тому назадъ я предложилъ Вамъ напечатать пѣсни, записанныя мною отъ сельскаго народнаго поэта съ моимъ предисловіемъ. Вы отвергли мое предложеніе въ виду такого рода соображеній, которыя ничего общаго съ наукой не имѣютъ.

3) Вы утверждаете, что за пять лѣтъ я не удѣлилъ „и нѣсколькихъ часовъ“. Этого я уже совсѣмъ не понимаю и, во всякомъ случаѣ, не могу найти объясненія Вашихъ словъ въ простой забывчивости. Дѣйствительно, консультаціи съ Вами по поводу Вашего изданія тяжелья въ тѣ часы, которые угодно было Вамъ выбирать, прекратились въ послѣднее время, но они никогда не прекращались²⁾, даже въ послѣдній—пятый годъ существованія „Кіев. Старины“. Дѣло, однако же, не въ однихъ только консультаціяхъ, а въ фактическомъ участіи моемъ въ трудахъ редакціи. Такъ, въ январѣ мѣсяцѣ прошлаго года я прочелъ большую статью какого то одессита о думахъ и снабдилъ ее многочисленными примѣчаніями; въ маѣ мѣсяцѣ прочелъ двѣ статьи—одну изъ Харькова о простонародныхъ повѣр'яхъ, кое что выбросилъ изъ этой статьи по своему разумѣнію, кое-что переставилъ, другую—о малорусскихъ балладахъ и далъ о ней соотвѣтствующій отзывъ. Не скажу, чтобы все это могло соотвѣтствовать тому разсчету моего свободнаго времени, которое Вы обязательно предложили мнѣ въ Вашемъ письмѣ, но смѣю думать, что выраженіе Ваше, будто бы я не удѣлилъ изданію Вашему „ни одного часа“, есть простая несправедливость. Могу Васъ увѣрить, что три названныхъ мною работы отняли у меня не менѣе 15 часовъ времени. Если даже оплачивать это время заработкомъ извожика, то годовая стоимость „Кіевской Старины“ и въ этомъ случаѣ не будетъ превышать цѣнности моего труда.

Воздержусь отъ дальнѣйшихъ объясненій въ томъ неудобномъ тонѣ, которымъ проникнуто Ваше письмо, ибо думаю, что въ наши лѣта (мнѣ тоже недавно исполнилось 50 лѣтъ) намъ, старымъ педагогамъ, не подобаетъ прибѣгать къ такого рода „непонудительнымъ“ мѣрамъ, которыя Вы желаете примѣнить ко мнѣ, и которыя, какъ сами знаете, обыкновенно примѣняются „съ болью сердца“ къ недорослямъ.

Во всякомъ случаѣ, если въ письмѣ моемъ найдете Вы фактическое разъясненіе того печальнаго для Васъ обстоятельства, что „ближніе и искренніе Ваши далече отъ Васъ стаа“. Примите увѣреніе въ совершенномъ почтеніи Вашего покорнаго слуги П. Житецкаго“.

А з весни того-ж 1887-го року старий приятель і товариш П. Житецького, заможний землевласник Чернігівщини О. С. Лашкевич, почав обмірковувати з тим-же Житецьким і іншими київськими приятелями справу

¹⁾ Надрук. в „Київськ. Стар.“, 1882 р., № 10.

²⁾ Значить—в інші, зручніші години, а не в 4—6 г., коли мав звичай одвідувати своїх співробітників Л.-в. І. Ж.

набуття у Лебединцева видання журналу, і в-осени ця справа майже була вирішена позитивно. Феод. Г-ч поклопотався перед владою і мав одержати з 1888 р. посаду службовця „Мин. Внутр. Дѣлъ“ „особливих дорученнів“ при київ. ген.-губернаторі Дрентельні.

До того-ж таки часу (1886—1887 рр.) належать прибережені серед паперів Житецького українські вірші Ф. Г. Лебединцева—пародія за словами народної пісні: „У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила...“ Подаємо ці вірші за текстом автора, що написаний власноручно:

У сусіда книжка мила,
У сусіда вона біла,
А у мене ні бумага
Ні в соотрудників уваги.
Кажу я їмъ, щобъ хуленько
Написали чепурненько;
Вони ж слухати не хочуть,
Як жиди ті все гергочуть.
Кажуть: дай нам гонорару,
Щобъ робота не пропала;
Мені ж нічимъ їхъ живити
Гонораръ їмъ заплатити.
За сусідомъ всі журнали
За сусідомъ всі газети;

Противъ мене засычали
„Страна“ навіть изъ „Зарею“¹⁾.
У сусіда и підписка,
У сусіда грошей миска,
Въ мене ж нічого вже й їсти,
Бо підписчиківъ щось двісти.
Чи я жъ таки не учився,
Чи я жъ таки не трудився,
А чи ж мене мало били
Тай писати не навчили?
Не поможе бабі і кадило,
Коли бабу вже сказило;
А багатий, як не пише,
Ему чортъ дітей колише.

Подав *І. Житецький*.

Про мало знаного.

Микола Васильович Ковалевський... Мало або й зовсім нічого не говорить це ім'я сучасному Українцеві. Знаю це з досвіду, бо не раз бувало, що люди, ніби то й добре свідомі українського руху, на питання про Ковалевського відповідали, що вони про нього не знають, а тимчасом він заробив того, щоб нащадки його не забували і шанували його пам'ять. Моя мета—нагадати сучасникам про цю цікаву людину з нашого минулого.

Частину відомостей про нього подаю тут за людьми з друкованих споминів про нього, частина—мої спогади, бо мені разів зо два чи зо три довелось бачитися з ним у Чернігові²⁾.

Народився Ковалевський року 1841 в сем'ї старосвітських невеликих поміщиків на Полтавщині недалеко від Гадячого. Учився спершу в сільському пансіоні Німців Блюмелів, потім у полтавській гімназії одночасно з М. П. Старицьким. Скінчив гімназію р. 1860 і перейшов до київського університету на філологічний факультет.

Його університетський товариш, добре знаний потім педагог, Олексій Андрієвський, згадує, що вже й підчас перебування в університеті Ковалевський був напрямку поступового і був і в ті часи типовим пропагандистом. Метою його пропаганди було—збуджувати національну й громадянську свідомість серед змосковлених Українців та дбати про освіту

¹⁾ „Страна“—тогочасна Петерб. газета, „Заря“—Київська.

²⁾ Ширші відомості про Ковалевського можна знайти в його власних споминах (М. Ковалевський. Зі споминів засланого без суду. Л. Н. Вістник 1901, XI, 52—68, XII, 128—149), у статті Ів. Франка (Микола Васильович Ковалевський. Кілька споминів і листів на пам'ять десятиліття його смерті. ЛНВ. 1908 р. кн. I, стор. 124—138, стаття вельми цікава), у споминах Олени Пчілки (Рідний Край, 1907 р. ч. 7) і в споминах його доброго знайомого, старого громадянина (Маг-ін. Микола Васильович Ковалевський. Л. Н. Вістник, 1909 р., II, 371—379, III, 537—547).

й добробут народу українського. Після визволення крепаків була в Києві недільна школа, де працював М. Драгоманов. Там-же працював і Ковалевський. Він і Драгоманов були земляки-гадячани і багато в чому були однодумцями ще і в ті часи. В школі недільній намагалися тоді вчити по-українському. Та недільні школи проіснували недовго, їх було покасовано.

Скінчивши Ковалевський університета, вступив на „Высшіе Педагогическіе Курсы“ в Петербурзі при „Главномъ Военно-Учебномъ Управленіи“. Скінчивши їх, приїхав до Києва.

У Києві він став учителювати в кадетському корпусі вкупі з Павлом Гнатовичем Житецьким, В. Л. Беренштамом, Ю. Ю. Цвітковським. Всі вони належали до київської Старої Укр. Громади. Викладати він мусів тільки історію Росії, але поширив свою працю й викладав історію України та знайомив учнів з своїми революційними ідеями. Начальником корпусу був тоді розумний та чесний педагог, генерал Юшенков. Сам він може й нічого не мав проти такого напрямку молодого талановитого педагога Ковалевського, та побоявся Петербургу і через те перевів Ковалевського з історії на російську словесність: так, мовляв, безпечніше буде. Та не допомоглося, бо Ковалевський завсіди і всюди був той самий палкий революціонер та пропагандист. То й словесности російської не довго він навчав своїх учнів. Року 1877-го він був уже в Одесі. Учителювати в школах було вже йому не вільно і жив він з приватних лекцій. Пропаганди він не кинув і ширив свої революційні думки, де тільки була хоч будь-яка змога. Він казав: „Кожну ідею треба ставити в увесь її зріст, а боротьбу з ворогами треба вести заразом по всій лінії“. Як казав, так і робив. Належав він до одеської української Громади, в якій громадянами були такі визначні люди, як Л. Смоленський та О. Андрієвський, ще університетські товариші Ковалевського.

З подружнім життям якось не повелось йому. Одружився він з М. Воронцовою, сестрою відомого російського публіциста-економіста, що підписувався В. В. Належала вона до гурту російських терористів. Ковалевські розійшлися, і єдина їх дочка, Галя жила в батька.

Року 1879 та 1880-го після підкопів у банках та після замаху на Олександра II новоросійський генерал-губернатор Тотлебен з відомими Панютінін та Стрельниковим страшно лютували на півдні України: трусам та арештам не було краю. Суджено мало кого, а здебільшого справи вирішувалося без суду, порядком адміністративним. Арештовано було тоді й Ковалевського, Мальованого, Андрієвського, Борисова і без суду заслано в східній Сибір. Ковалевського заслано в Мінусинськ. Свою подорож туди і життя там він коротко описав у своїх споминах, що звуться: „Зі споминів засланого без суду“¹⁾.

Ось початок тих споминів: „Одеса. Червень 1879 р. Година після півночі. Стук у двері перебиває мені сон. Не тяжко догадатись, що віщують сі пізні відвідини. Вже скільки тижнів у місті відбуваються арешти в невиданому досі розмірі: основно перечищують громаду. Певне—подумав я—уважали за потрібне, в інтересі державної дезінфекції, взяти й мою особу з обороту, я не помилився. Поліцейський урядник невисокого чина в супроводі 10—20 москалів увійшов у мою домівку і заявив мені, що я арештований з наказу новоросійського генерал-губернатора Тотлебена.

Звістка ся не зробила на мене пригнітаючого вражіння, скоріш навіть тишила мене. Се не фраза! Бувають такі обставини, коли невимовно тяжко і сором жити на волі. Я переживав власне тепер такий душевний настрій“ (стор. 52). І далі: „Такі почування, бентежачи мою хвору душу,

¹⁾ Л. Н. Вістник, 1901, XI, 52—68, XII, 128—149.

примусили мене навіть радісно прийняти звістку про мій арешт і тим не мало здивувати поліцейського урядника.

Почався трус. Обишпорили домівку по всіх усядах і забрали й кон-трибуцію: збірки фотографій та педагогічних і газетних чернеток, що не дали потім для переможця ніякої приклучки для розмов зо мною з поводу захопленого і на все пропащего для мене матеріялу.

— Великі влови відбулись сеї ночі,—відзиваюсь я до поліцейського урядника вже по дорозі до тюремного замку.

— Та певне осетрів наловили чимало,—була відповідь.

— І всіх їх умістять у тому закладі для виховання?—знов питаю я, показуючи в напрямі тюремного замку.

— Ну вже-ж. Усі там стрінетесь“ (стор. 53).

І справді, Ковалевський стрів дуже багатьох.

„Арешти зроблено в такому великому розмірі, поведено так без розбору, з таким нехтуванням недосажености (себ-то незайманости, *М. Г.*) особи, що життя стратило вже серіозний інтерес і, замість паніки, арешти робили на більшість потерпівших тільки вражіння дикої фарси. І я не міг не піддатись загальному веселому настроєві. Того почуття ніковости перед арештованими, що так мучило мене раніше, тепер не могло вже бути, коли і я прийняв на себе не меншу частину відповідальности, а бридота тодішнього погрому будила і в мене іронічні відносини до кари, яка нас чекала“ (стор. 54).

А кара була не мала. Важка подорож, з невимовно огидними „ета-пау“; плямистий тиф, що не поминув і Ковалевського, в дорозі; потім важке життя в засланні. Добре, що хоч недовгий час довелося там гібти.

У Сибіру Ковалевський познайомився з Американцем Кенаном, що написав книгу: „Сибір и ссылка“. Ковалевський багато відомостів по-дав йому про життя засланих у Сибіру¹⁾.

В журналі „Былое“ розповідалось про одного візника десь на Дону, що підчас революції 1905-го року звертав на себе увагу своїми рево-люційними розмовами та розумінням революційного і національного руху. Виявилось, що він, засланий на Сибір за злочин не політичний, ішов в одній валді з Ковалевським, розмовляв і з ним і наслідком розмов було те, що він став революціонером на ґрунті національному. Як він повер-тався з заслання додому, то Ковалевський дав йому сто карбованців, щоб він став візником і ширив революційні ідеї; а що він був Українець, то мусів дбати і про відродження рідного краю та народу.

Таких учнів Ковалевського було напевно чимало.

Вернувся Ковалевський з Сибіру р. 1882-го. Йому заборонено було жити в столицях, про вчителювання або про яку урядову посаду шкода було й думати. Оселився він у Києві і знову почав заробляти приват-ними лекціями. Грошей треба було чимало, бо треба було не тільки на прожиток йому з дочкою, а ще й на громадські справи. Прийшов час, коли опріче цього заробітку не було нічого, бо свою батьківщину Кова-левський віддав своїм крпакам, визволивши їх з крпацтва ще поперед маніфесту. По сестрі своїй бездітній одержав він більше як сто десятин землі та двічі її заставляв, а потім таки й продав, і гроші пішли здебіль-шого на справи громадські українські.

Ковалевський був „драгоманівець“. З Драгомановим він приятелював ще замолоду, ще в студентські часи. Зостався він йому приятелем і тоді, коли Драгоманов жив за кордоном і коли Стара Київська Громада з ним розійшлася. Повернувшись Ковалевський з Сибіру, знову пристав

1) Цю книгу в українському перекладі Ковалевський видав потім своїм коштом.

був до Старої Громади, але довідавшись про відносини Громади до Драгоманова, вийшов з неї, але зносини з громадянами він не з усіма порвав. Маг-ін в своїх споминах про Ковалевського так характеризує його відносини до поодиноких людей і до гуртків: „Вони (відносини) витікали і склалися завжди в залежності від відповіді на поставлене задалегідь самому собі питання: чим можна покористуватися у цього чоловіка чи в цих людей за-для української взагалі та драгоманівської зокрема справи? І якщо відповідь давала хоч яку-небудь надію, то вже Ковалевський уживав усяких способів, щоб досягти мети—тоб-то прилаштувати людину, а то й увесь гурт до українського діла в бажанім напрямі“¹⁾.

Як Стара Громада розійшлася з Драгомановим і перестала висилати йому умовлені гроші, то, живучи він тоді в Женеві, опинився у тяжкому становищі і яко діяч громадський, бо не мав змоги видавати свої видання і ширити свої думки, і особисто, бо не вистачало на прожиток з сем'єю, а надто, що його дружина довгий час слабувала.

Тоді Ковалевський поставив собі за мету допомагати Драгоманову і на видання, і особисто. На якийсь час вистачало грошей, як він спершу заставив, а потім і продав свій хутір. Але тим грошам прийшов край. Та Ковалевський не міг помиритися з тим фактом, що грошей нема, то й грошей Драгоманову не посилати. Ні, гроші мусіли бути! І от він став „здирицею“, як говорили про нього. Він усю Україну обложив „данню“ за-для своєї мети і їздив тую дань збирати.

Не отак-то вже й багато було тих „данників“, та жили вони геть по всій Україні, то й доводилося Ковалевському їздити по всіх більших містах українських, а часом то й кудись убік звернути, бо десь там на хуторі пробував якийсь „данник“.

Тяжка то була праця. Маг-ін, що добре знав її, так пише про неї: „Ся сторона діяльності—збирання грошей—була за-для Ковалевського найнеприємнішою і не тільки через те, що сама по собі вона важка, що вона завжди відривала його від другої роботи та примушувала його, вже долітнього чоловіка, пектись або мерзти і в літнє пекло і в зимню заверюху, то по залізницях, то кіньми—иноді за сто і більше верст од залізниць—відшукуючи суголосних людей, а головне через усякі прикрі зустрічі, образливі відмови та ганебні брехні і т. и. Приятелі дивувалися, як то він може усе тее перемоти, на що Ковалевський бувало відповідає: „Поможіть-же, якщо ви щиро спочуваєте. А чи знаєте ви, як то жахливо иноді стає, коли дивишся на людину, як на „рублевую бумажку“; або як то приємно підходити до чоловіка і робити догади: „чи звучить у нього в кишені спроможність“²⁾.

І оту тяжку працю Ковалевський уперто робив, уперто відбував те, що сам собі загадав. І праця та давала йому велике моральне задоволення своїми наслідками. Без тієї праці Ковалевського не було-б і Драгоманова такого, якого маємо.

Розповідала мені Людмила Михайлівна Драгоманова, що великої дяки заробив Ковалевський і від України, і особисто від сем'ї Драгоманова. В Женеві дуже сутужно бувало Драгомановим з грішми. „Одного разу,—казала Людмила Михайлівна,—дійшлося до того, що не міг Михайло Петрович з дому вийти, бо так подерлися черевики, що вже й полатати не можна було, а нові купити не було за що. Аж тут приїздить Микола Васильович, привозить гроші. Уявіть собі, яка була радість! Або як віддавала дочку за Шишманова. Уже треба молоду в Болгарію виправляти,

¹⁾ Маг-ін. Микола Васильович Ковалевський, Л. Н. Вістник, 1909, III, 539.

²⁾ Маг-ін. Микола Васильович Ковалевський, Л. Н. Вістник, 1909, III, 542—543.

а тут найпотрібнішого нема за що купити. Але з'явився наш добрий геній, Микола Васильович, і ми змогли виправити свою молоду. І багато-багато разів бував він нам добрим генієм“.

Як переїхав Драгоманов у Болгарію професорувати в софійському університеті, то матеріальний стан його так поліпшав, що вже допомоги від Ковалевського він особисто не потребував, але на видання гроші були потрібні. У Львові почав виходити тижневик „Народ“, орган галицької радикальної партії, потім місячник „Життя і Слово“, виходили книжки Драгоманова—на все те потрібні були гроші, і Ковалевський їх постачав, їздючи по Україні і збираючи „дань“. Він робив це і по смерті Драгоманова, бо всі ті видання були драгоманівського напрямку.

Я вперше побачила його в Чернігові. Тоді вже він жив у Києві самотний, бо дочка його одружилася з Дегенем і в Києві не жила. Був він тоді кремезний дід, лисий, з довгою сивою апостольською бородою. Гарне було в нього обличчя, надто вражало високе чоло й дивно молоді темні блискучі очі і їх гострий погляд. Він приїхав у Чернігів збирати щорічну дань.

Яка то була тяжка і прикра праця—збирати ті гроші! Не дурно серед громадянства тогочасного тільки один чоловік винявся, що присвятив своє життя на ту працю. Принаймні я другого не знаю, та мабуть і ніхто не знає.

От приїздить Микола Васильович у Чернігів.

— О, вже приїхав здириш, — говорять „данники“, які жартовливо, а які то й сердито.

Ох і тяжка-ж то була робота—видирати в людей ті гроші! І прозьбою і грозьбою видирав їх Микола Васильович. Говорити та впевняти йому доводилось мало не до кривавого поту. І він говорив, упевняв, прохав, страхав і таки досягав свого—гроші мусіли дати.

Дві його „данниці“ жалілися, що мусіли позичити грошей, щоб заплатити „дань“ Ковалевському.

— Знаєте, як він лякав нас, — казали панни: „Як не дасте грошей, то повішусь у вас на воротах“.

Одного разу приїхав він не тільки по звичайну дань, а ще хотів, щоб чернігівська громада дала більшу суму на видання „Життя і Слова“. Насамперед прийшов він до Грінченка розпитатися, чого можна сподіватися, бо в громаді великий вплив мав Шраг, а він у ті часи більше був прихильний до „Правди“, ніж до „Життя і Слова“. Сказав Ковалевський, що хотів-би одержати від громади дві сотні карбованців. Такі гроші громада могла дати, але треба було змогти їх узяти. Певне рахувати Грінченко міг тільки на Аркадія Верзилова, бо то був певний драгоманівець, а решту треба було переконати дати таку силу грошей.

Увечері пішли до Шрага, там мала зібратися громада. Ковалевський зостався у вітальні, громадяни радилися в кабінеті. Дебати були дуже жваві і тяглися дуже довго, а Ковалевський хотів того-ж вечора виїхати з Чернігова. От він ходить-ходить по вітальні, тоді підійде до дверей у кабінет, постукає. Відповідають, що ще не вирішили. І так не раз він стукав, поки нарешті відчинено перед ними двері і дано йому дві сотні карбованців. Задоволений поїхав старий з Чернігова.

Але-ж не тільки треба було назбирати грошей; ще треба було їх і доправити куди слід. Не дуже любив Ковалевський передавати гроші, волів одвозити сам, але йому, яко неблагонадійному, доводилося багато клопотатися, щоб здобути закордонний паспорт. І здобуваючи він паспорт, завжди писав, що їде в Болгарію, бо так чомусь легше було здобути дозвіл на виїзд.

В-останнє приїздив Микола Васильович у Чернігів після доччиної смерті. Вона впала з поїзду і вбилася. Ми жили в дворі. Якось я глянула у вікно і побачила, що двором іде якийсь старий похилий дід у довгому кожусі. Я не пізнала, хто то, тільки вже відчинивши двері, побачила, що то Ковалевський. Тяжке горе враз зістаріло його, зігнуло, пригасило йому очі, притлумило його дзвінку мову. Але і під вагою тяжкого горя він не кидав своєї каторжної праці і їздив збирати гроші. Та вже недовго довелось йому це робити—бо вже недовго пожив.

Він приятелював з сем'єю Косачів: і з старими, і з молодими: Лесею Українкою та її сестрою, О. П. Кривенюковою. Р. 1897 у Косачів гостювали їх родички, дочки Драгоманова. Як вони виїздили з Києва, то Косачі поїхали на вокзал проводити їх; поїхав і Ковалевський. На вокзалі О. П. Кривенюкова помітила, що він недобре себе почуває. Як пішов поїзд, вона не хотіла пустити його самого додому, а хотіла провести його. Але він ні за що не згодився, бо ніколи не любив турбувати собою людей. Поїхав додому сам.

Коли через день пішли його одвідати, то побачили його вже неживого, і тіло його лагодилися везти в анатомічний театр. Мабуть він помер тієї-ж ночі, як приїхав з вокзалу, бо жінка, що usługувала йому, застала його другого дня вже неживого.

Поховано його на Байковій горі. Р. 1909-го друзі його поставили на могилі надгробок. На надгробкові написано:

Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі...

На могилі його розрісся бузок. Ніхто не одвідує самотної могили. Старі друзі покійного повмирали або повиїздили, або вже не мають сили одвідувати, а нове покоління може і не знає про нього. Та хоч-би й знало, то новому поколінню байдуже про старі могили.

Подала М. Грінченкова.

Із листування з акад. О. О. Шахматовим.

У мене збереглось 42 листи покійного петербурзького академіка О. О. Шахматова (пом. 16 серпня 1920 р.). Не маючи змоги зараз надрукувати всі ці листи, подаю лише ту частину, яка має загальніший інтерес і не торкається моїх персональних з ним зносин та звязків.

Листування мое з небіжчиком почалось з 1912 р., коли я ще не був з ним персонально знайомий. Літом цього року я послав покійному О. О. відбитку однієї моєї статті з питань про початок християнства на Русі; одержавши її, Шахматов 29 серпня 1912 р. написав мені першого листа, і з цього часу до осені 1917 р. у нас йшло систематичне листування на питання наукові і персональні, якому сприяли персональні зустрічі у Петербурзі. З осені 1917 р. листування, через незалежні від нас обставини, припинилося до весни 1920 р., коли я одержав від небіжчика два його останні листи. Тут я подаю уривки з 10 листів—від 11 вересня, 7 і 22 грудня 1912 р., 17 лютого, 1 жовтня, 2 листопада і 23 грудня 1913 р., 2 листопада 1914 р. і від 26 квітня і 25 травня 1920 р.

І. 11. IX. 1912. На оба Ваши вопросы мнѣ трудно отвѣтить. Конечно, неясно, когда введено у насъ Визант. лѣтосчисленіе, но всего вѣроятнѣе, что съ момента крещенія Византійцы считали по сентябрьскимъ годамъ. Если древняя Русь имѣла мартовскіе, то она заимствовала ихъ, пови-

димому, не изъ Византіи, а вѣроятно изъ Болгаріи... Второй вопросъ о Θεοπεμπтѣ оставляю пока безъ отвѣта; данныхъ у меня нѣтъ. Въ Вашей статьѣ о крещеніи Руси меня поразило Ваше отчетливое представленіе о трехъ древнерусскихъ центрахъ. Изученіе исторіи Р. языка убѣждаетъ меня въ распаденіи его на три нарѣчія: южное, сѣверное и восточное, что соотвѣтствуетъ Киеву, Новгороду и Тмутаракани...

II. 7. XII. 1912 ...Кратко изложу, какъ я себѣ представляю расселеніе. Все восточное славянство жило нѣкогда въ среднемъ Поднѣпровьѣ и въ Поднѣстровьѣ. Въ это время Ляхи колонизовали Бѣлоруссію и заняли верхнее Поднѣпровье. Затѣмъ русское племя разбилось на три группы. Первая двинулась на востокъ къ Дону, вторая къ сѣверу въ сѣверное Поднѣпровье, верхнее Поволжье, озерную область, третья оставалась на югѣ, распространяясь къ сѣверу въ Бѣлоруссію и сѣв. Поднѣпровье. Слѣд-но, сѣверноруссы, восточноруссы и южноруссы. Сѣверноруссы, пробиваясь черезъ Ляховъ, заразили свой языкъ ляхскими особенностями. Южноруссы и Бѣлоруссы поглотили ляхскихъ поселенцевъ. Съ теченіемъ времени восточноруссы изъ юговостока, тѣснимые кочевниками, двинулись на сѣверъ и сѣверозападъ. Достигши сѣверозапада, восточноруссы смѣшались въ Бѣлоруссіи съ южноруссами и образовали бѣлорусскую народность. Осѣвши на Окѣ, восточноруссы столкнулись съ сѣверноруссами и результатомъ ихъ сближенія, ихъ сожителства, ихъ общихъ усилій явилось великорусское племя, великор. государство... Бѣлоруссы—это сложное явленіе: его составныя части: элементы южнорусскіе, восточнорусскіе и ляхскіе... Далѣе великоруссы—это сложное явленіе: его составныя части до сихъ поръ слились только въ центрѣ (Москва и т. д.), различаясь на окраинахъ: южновеликоруссы Тулы, Курска и сѣверновеликоруссы Повѣнца, Новгорода имѣютъ мало общаго между собою. Вести вообще великоруссовъ изъ Новгорода такъ же невозможно, какъ изъ Тмутаракани. Другое дѣло: отождествлять южновеликоруссовъ съ восточноруссами (сидѣвшими въ Тмутаракани)...

III. 22. XII. 1912 ...Вы спрашиваете, когда, по моему, шла колонизація новгородскаго сѣвера славянами. Думаю, что въ VIII—IX в., причемъ славянамъ, для того, чтобы пробиться къ Волхву и Ильменю (бывшимъ въ рукахъ финновъ, подвластныхъ скандинавамъ), пришлось оттѣснить ляхскія племена, занявшія сѣверное Поднѣпровье. Въ сѣвернорусскомъ нарѣчіи есть слѣды смѣшенія русскаго языка съ польскими диалект. особенностями: мѣну ч и ц сѣвернорусскую я понимаю, какъ вліяніе ляховъ, у мазуровъ нѣтъ ч, а только ц; столкнувшись съ ними, в.-славяне естественно стали смѣшивать ч и ц. Но, конечно, это все гипотезы. Совѣтую относиться къ моимъ предположеніямъ съ большою осторожностью. Многія изъ моихъ гипотезъ имѣютъ часто временный характеръ; это мои рабочія гипотезы, безъ которыхъ не могу обойтись для дальнѣйшей работы...

Ваши замѣчанія объ „Арта“ любопытны... Признаюсь, арабы для меня не очень ясны...

IV. 17. II. 1913 р. ...Я далеко не всегда могу слѣдовать за догадками Приселкова... Жду его большого труда о Печерскомъ монастырѣ и надѣюсь тогда возразить ему кое-что. Отождествленіе Иларіона съ Никономъ остроумно, но не вѣроятно... Не признаю сколько-нибудь вѣроятнымъ времячисленіе Житія Антонія. Отвергаю поэтому и показаніе его о началѣ Печ. монастыря въ 1030-хъ годахъ... Поляне и Сѣверяне—южноруссы, Вятичи—восточноруссы, предки совр. южно-великоруссовъ (Рязанцевъ, Туляковъ, Калужанъ и т. д.).

V. 1 X. 1913 р. Прочелъ Вашу книгу съ большимъ интересомъ... Ваши возраженія по главному вопросу и по ряду частныхъ заставляютъ

меня пересмотрѣть все то, противъ чего Вы возражаете. Борьба съ норманизмомъ не такъ проста, какъ Вы, думается, готовы признать. Во-первыхъ, не такъ легко отдѣлаться отъ свидѣтельства лѣтописи; во-вторыхъ, названіе шведовъ финнами Ruotsi вѣдь тождественно съ „Русь“; въ третьихъ, имѣемъ совр. греческое свидѣтельство у продолжателя Амартола по ¹⁾ списку (съ котораго сдѣланъ слав. переводъ) οἱ Ρῶς οἱ καὶ Δροῖται λεγοντες, οἱ ἐκ γενοῦς τῶν Φράγκων ὄντες ²⁾; соответствующій слав. текстъ: „отъ рода варяжска сущимъ“ (П. С. Р. Л. I, прим., с. 245); въ четвертыхъ, норманское происхожденіе русской дружины (которое допускаете и Вы) и др. Не представители Вы свой трудъ ³⁾ на какую нибудь акад. премію. Вы увидите тогда печатный разборъ со стороны того или иного специалиста. У меня много частныхъ возраженій. Напр. неудачно то, что Вы говорите о глагол. миссалѣ. Совсѣмъ не понимаю, какъ связать его съ Ярополкомъ. Весьма неосторожно соображеніе о Передепинскомъ кладѣ. Невозможна конъектура—„свои Игоревы“, невозможна грамматически. А „злѣдѣи Игоревы“—вѣдь это искаженіе „изъ лѣдѣи“. Но есть и прекрасныя мѣста.

VI. 2. XI. 1913 ...Вы спрашиваете о географическо-этнограф. введеніи къ русской лѣтописи, его источникѣ, его анализѣ. Я теперь сижу надъ этой работой, предполагая въ будущемъ году выпустить изслѣдованіе объ источникахъ и составѣ Повѣсти вр. лѣтъ и дать возстановленный текстъ ея ⁴⁾. Прямо скажу, что эта часть лѣтописи не проанализирована, хотя въ общемъ источники ея ясны.

VII. 23. XII. 1913... 4 книжка ⁵⁾ заполнена, въ ней будетъ Ваша записка о Приселковѣ. Его книга ⁶⁾ заслуживала бы болѣе обстоятельнаго разбора... Лично я отношусь отрицательно къ первымъ двумъ главамъ ⁷⁾, но столѣтіе отъ 1051 до 1147 изложено весьма интересно... Въ заключеніе моего письма я позволю себѣ отмѣтить слѣдующее существенное различіе между нашими изслѣдованіями. Я историкъ литературы или точнѣе стремлюсь быть таковымъ въ своихъ работахъ по лѣтописи. Вы историкъ. Я постигаю литературные факты, Вы стремитесь постичь факты историческіе... Истор. факты дошли до насъ въ литер. традиціи, въ литер. памятникахъ, они свѣтятъ черезъ тусклую призму литер. памятниковъ. Выдѣленію историческихъ фактовъ должна предшествовать работа надъ литерат. составомъ источниковъ...

VIII. 2. XI. 1914... Я былъ все это время страшно занятъ. Б. м., сказываются года. Я положительно не справляюсь съ лежащею на мнѣ работой. Усердно готовлюсь къ лекціямъ. Читаю сейчасъ введеніе въ исторію р. языка ⁸⁾. И сейчасъ пересматриваю вопросы, на которыхъ мы съ Вами специализировались—говорю о началѣ Русскаго государства и расселеніи р. племенъ.—Въ концѣ сентября пришлось похоронить моего учителя и одного изъ самыхъ дорогихъ мнѣ людей Ф. Θ. Фортунатова; его смерть подшибла меня нравственно. Впрочемъ, насъ всѣхъ подшибла еще и война, удручающимъ образомъ давящая на нервную систему и не дающая спокойствія для занятій. Съ большою радостью повидался бы

¹⁾ Тут одно слово закреслено.

²⁾ Ср. у Муральта, изд. 841 стр. прим. ***.

³⁾ „Начало христіанства Руси“, Полтава, 1913 р.

⁴⁾ Очевидно, „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, Петроградъ, 1916 р.

⁵⁾ „Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности И. Академіи Наукъ“ за 1913 р.

⁶⁾ „Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII вв.“, Петербургъ, 1913 р.

⁷⁾ Значаченої книжки М. Д. Приселкова.

⁸⁾ Наслѣдкомъ цих лекцій явилась книжка—„Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка“, Петроградъ, 1916 р.

сь Вами. На письмѣ всего не скажешь... Только въ реальныхъ очерта-
ніяхъ ощутивъ, осязавъ памятникъ X—XI вѣка, содержавшій такіа записи
о событіяхъ этихъ вѣковъ, которые до насъ не дошли въ лѣтописи, я
повѣрю въ содержание подобныхъ записей¹⁾. Хронологія до 945 года
совершенно, абсолютно недостовѣрна... Главный вопросъ нашей исторіо-
графіи отношеніе Повѣсти вр. лѣтъ и Новгор. 1-го младшего свода... На
дняхъ для Сборника въ честь О. А. Брауна напишу статью о договорѣ
911 года. Усиленно работаю надъ крит. изданіемъ Повѣсти вр. лѣтъ, но
не успѣваю за типографіей... Я уяснилъ себѣ вопросъ о черноморской
Руси. Мое Введение²⁾ хотять печатать. Пришлю его Вамъ³⁾.

IX. 26.IV. 1920... „Теперь Вы, какъ вижу, совершенно оторваны отъ
научныхъ круговъ и не знаете, что происходитъ въ главныхъ центрахъ.
У насъ очень тяжело для научной работы. Всякое печатаніе по крайней
мѣрѣ въ нашей типографіи прекратилось почти совсѣмъ. Чтеніе лекцій
въ университетѣ идетъ туго при очень невеликомъ числѣ слушателей.
Зиму мы выдержали весьма тяжелую; надежды на то, что слѣдующая
зима будетъ легче, ни у кого изъ насъ нѣтъ. Заготовки дровъ не видно,
а отъ холода мы уже довольно пострадали. Я занимаюсь преимуще-
ственно синтаксисомъ⁴⁾, но занимаюсь урывками; много, очень много
трачу времени на домашнія работы. Недавно въ приложеніи къ Истор.
журналу вышла моя брошюра „Древнѣйшія судьбы р. племени“, говорю
въ ней объ интересующихъ Васъ вопросахъ. Между прочимъ, я окон-
чательно утвердился въ томъ, что первое русское государство (о кото-
ромъ говорятъ арабы) основано было на сѣверѣ и имѣло центромъ Холм-
градъ, соврем. Старую Руссу. Вы видите—я неисправимый норманистъ...

X. 25.V. 1920... Занимался много пилой дровъ, колкой и ноской.
Работать надъ наукой пришлось не много. Посылаю Вамъ небольшую
статью, предназначавшуюся въ американское популярное изданіе, изъ-за
войны не состоявшееся⁵⁾. Теперь думаю засѣсть за курсъ для Археол.
Института „Истор. этнографія Восточной Европы“⁶⁾. Это отвлечетъ меня
отъ тяжелыхъ мыслей и переживаній. Все это время занимался языкомъ,
составленіемъ очерка синтаксиса. Недѣли двѣ тому назадъ я нечаянно
попалъ на двѣ рукописи Исторіи Татищева, попавшія въ Академію изъ
Воронцовскаго архива. Это дало мнѣ поводъ написать статью о крити-
ческомъ изданіи Исторіи Россійской⁷⁾; теперь имѣются всѣ нужные для
такого изданія матеріалы. Кажется, я говорилъ Вамъ, что въ Академіи
хранится рукопись первой редакціи труда Татищева, гдѣ онъ былъ до-
стовѣренъ, гдѣ онъ точно слѣдовалъ за своими источниками, гдѣ онъ не
изобрѣталъ ни древнихъ лѣтописей, ни преданій. И эту редакцію также
необходимо издать... Типографское дѣло стало здѣсь. У людей науки
сильное желаніе работать и создавать, но крылья обрѣзаны и многія на-
чинанія сводятся къ шуму, суетнѣ, разговорамъ и посильному выкачиванію
денегъ. А деньги нужны въ неимовѣрномъ количествѣ. Цѣны на все ужа-
сающія... ..лучше ужъ на мѣстѣ переживать лихолѣтье.

Подав *Володимир Пархоменко*.

¹⁾ Маються на увазі замѣтки Никоновскаго літопису за IX вѣк, яких нема у „Повісті
времен. літ“,—порівняй 59 ст. кн. „Древн. судьбы русск. племени“.

²⁾ Вищезазначене „Введение въ курсъ исторіи русскаго языка“. СПб., 1916 р.

³⁾ На великий жалъ, слѣдів цієї роботи над синтаксою майже не знайдено в па-
перах небіжчика—невідомо чому, як і П т. „Пов. врем. літ.“.

⁴⁾ Це брошура—„Древнѣйшія судьбы русскаго племени“, Петроград, 1919.

⁵⁾ В паперах небіжчика лишився початок цієї роботи.

⁶⁾ Надрукована—„Дѣла и дни“, кн. I, 1920 р.

Критика, звідомлення, обговорення.

Проф. Вадим Щербаківський. *Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. З додатком щоденних розкопів. (Науковий збірник Українського Университету в Празі. Т. I. Прага. Наклад Українського Университету в Празі, 1923).*

Праця В. Щербаківського торкається давніх моментів життя чоловіка на території України. Справа йде про так звану „Трипільську культуру“. До речі, з огляду на те, що все ясніше і яскравіше виявляється місце цієї української культури між інших європейських давніх культур, доведеться мабуть зовсім забути такі штучні назви її, як „передмікенська“, „передісторична Грецька“ і т. и., і залишитись при тій назві, яку вона одержала від першого місця знахідок у першого дослідувача В. Хвойки— „Трипільська культура“. Бо, здається, що до походження її все менше і менше залишається сумнівів.

Треба зазначити, що раніш, до дослідів В. Щербаківського майже не було відомо знахідок цієї культури на Лівобережжю, за винятком двох випадків. Досліди-ж автора район їх розповсюдження збільшили і речі набувають все більшого і яснішого освітлення.

В. Щербаківський зробив досліди біля села Лукашів Переяславського повіту на Полтавщині. Речі з розкопів переходять у Полтавському Музеї. Цей Лукашівський матеріал відмінний від решти знахідок.

Трипільська культура, як відомо, займає велику територію від Києва до Тесалії (з якою між иншим найбільш зв'язана) і до Адриатичного моря, а крім того трапляється і на сході: в останні часи виникає питання про відносини її до Уру Ерідю і Ларса—цих древне-вавилонських центрів культури, а далі і до Китаю.

За останні часи нашою культурою дуже зацікавлені західньо-європейські вчені, особливо Англійці, які присвятили цікаві праці як новим відкриттям, так і питанням що до зв'язків цієї культури з иншими. Уелс і С. Чайльд в Англії і Андерсон в Германії разом з иншими значно поширили наші знання що до цієї культури.

Головну роль в знахідках цієї культури грає кераміка. Великий, цікавий своїми формами посуд, чудово пофарбований вільно розміщеними орнаментами, або прикрашений різаним орнаментом, звертає на себе увагу. Глиняні черіні, або точки нев'ясненого ще досі характеру, кістяні та кам'яні вироби, майже повна відсутність металу—все це ті явища, які дали можливість надати їй певний термін—кінець неоліту.

Матеріал Лукашівських знахідок має відміни: точки були розміщені в долині, майже в болоті, тоді як на Правобережжю і далі вони завжди відомі на високих місцях; кераміка їх однобарвна. Різаного та ліпного орнаменту дуже мало. Автор гадає що ця однобарвність є „ушляхотність смаку“ і тому визначає свій культурі пізнішу добу. Не знаю, можливо що се й так, але поки-що фактичних підстав для такого міркування не бачу, їх бракує. Тим більше, що й мідяних виробів і навіть кам'яних шліфованих і свердлених тут не було відмічено. Тому гадаю, що рано ще висловлювати свою певність в належності Лукашівських точків до пізньої доби неоліту, як робить це автор.

Далі—з огляду на те, що кераміка мальована такого-ж характеру як трипільська знаходиться і в таких віддалених країнах, як середземноморські, як Персія, як і інші країни, у вчених виникали різні теорії що до походження цієї культури. Вони поділялись на дві групи. Одна виводить всю кераміку з південного сходу. Друга—вважає її за автохтонну європейську, що в свій час впливала і на мікенську. Раптова поява цієї культури з Азії пояснялась як наслідок приходу людности з Азії. А раптовий кінець її приписують руху, натиску кочовників з північн. сходу колишньої Росії. Автор гадає инакше. Мешканцям Придунайщини, Наддністрянщини, Надбожанщини, Наддніпрянщини і іншим потрібна була сіль, за якою вони чумакували на чорноморські лимани. Сюди-ж могли приходити і мешканці інших країн Егейського моря і Месопотамського Межиріччя. Хто-небудь з них міг занести і знайомство з вищою керамічною технікою і з ритуалом палення небіжчиків, „а чумаки рознесли знайомство з сим по своїм країнам“. Так!... але-ж, кожному відомо, оскільки традиційні, оскільки непохитні принципи різних древніх народів в їхніх ритуалах. Це перш за все треба взяти на увагу. Зміна релігійних та культових звичаїв—річ занадто трудна у якого-б то не було народу, а тим більше у народів на низькому ступні розвитку. Крім того, мандрівки за сіллю з одного боку і приїзд з другого з Азії—сполучення, хоч і можливе, але-ж ледве чи було коли-небудь постійне остільки, аби дати можливість великого впливу однієї культури на ряд інших. Тому ледве чи можливо погодитися з ч мацькою теорією.

Цікаве запитання автора в останніх рядках його роботи про походження звичаю вважати постійним святим кутком так зване „покуття“ у нашого селянина: пропозиція відповіді на нього теоретично є правдоподібна. Автор запитує, чи не є цей звичай—відгук далеких часів, коли в цьому кутку хати закопували в долівку урну з паленим небіжчиком. Але-ж практично до сього часу ні один дослідувач не знайшов абсолютно ніяких вказівок на такий звичай, на таку урну та таке місце в долівках давніших відомих хат, яку бажалось-би автору знайти для підтримки своєї теорії. І не пом'яте тут авторові і бажана „працьова гіпотеза“. Бо, коли буде стояти урна в долівці, в кутку будови, то дослідувач цієї пам'ятки знайде її і без працьової гіпотези, инакше він не буде дослідувачем і нехай ніколи не береться за ризика археолога дослідувача. А коли урни нема, то—повторюю—і гіпотеза не допоможе.

Праця В. Щербаківського крім своєї першої частини має ще додаток—щоденник розкопів. Після цілого ряду мало задовольняючих справоздань про досліди таких пам'яток його можна вважати за оден із кращих по тим спостереженням, які тут подані. Але все-ж таки бажалось-би-мати справоздання ще ширше.

За Лукашівською знахідкою—я певен в тому—мусять піти інші. Полтавщина поки-що буде крайнім східним пограниччям Трипільської культури. У кожному разі прибережна частина Полтавщини разом з знахідками на близькій до Полтавщини часті Чернігівщини дали початок таких знахідок і початок цікавий.

Микола Макаренко.

Dr. Lubor Niederle *Slovanské Starožitnosti. Puvoda a počátku slovani východních Oddíl I. Svazek IV v Praze 1924.* (на обгортці 1925), ст. 286.

Проф. Нідерле не належить до числа тих учених, що нехтують попередньою літературою (звичайно, крім своїх власних праць) і через це иноді „відкривають Америку“, що її давно вже інші відкрили. Він завжди намагається взяти під увагу навіть найменші розвідки. Але події

останнього десятиріччя відірвали закордонних учених від Росії та України. Це, звичайно, не могло не відбитись на науковій вартості праці, присвяченій як-раз походженню одних самих Росіян, Українців та Білорусів. Автор з цим згоджується в передмові, але каже, що насмілився випустити в світ свою працю, не дочекавшись кращих часів, головним чином, із „особистих причин, що полягають в його здоров'ї“. Дійсно, ми знайшли де-які бібліографічні пропуски в праці Нідерле, що й будемо зазначати разом з іншими хибами при розгляді окремих глав.

1-а глава „Територія та сусіди“ здебільшого повторює висновки раніших праць. Тільки в де-яких пунктах, часто шляхом логічних міркувань, відхиляється від своїх колишніх поглядів, напр., що до батьківщини окремих частин слов'янства на слов'янській прабатьківщині. Виходячи з логічної підстави, а саме, з гадки, що на слов'янській прабатьківщині Слов'яни розміщувались відповідно до їх сучасного розселення, він приходить до висновку, що предки східних Слов'ян займали східну частину цієї прабатьківщини, а коли предки Слов'ян помалу почали розсуватись із прабатьківщини в різні боки, тоді предки східного слов'янства опинились на середньому бігу Дніпра. Отже тут і шукає Нідерле праруської батьківщини.

В цій самій главі шановний професор сперечається проти шахматовської гіпотези слов'янської прабатьківщини (стор. 15), далі наводить закиди проти відомої теорії Пейскера про тюркське панування над Слов'янами, але сперечаючись із Пейскером, впадає в другу крайність і сам трохи не доводить іранське панування над Слов'янами на підставі значної кількості слів, що їх частина „добрих філологів“ вважає за запозичення з іранських мов (стор. 27 й 57). Але як-раз в останні часи мовознавці значно скоротили цей список: див. Ільїнський, Праслав. грамат., стор. 32—33, а також його етимологію українського слова бажати, Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н., XXIII, кн. 1, 126—129, що його корінь він порівнює зі споконвічним слов'янським словом *boǵъ* гадаю, що й *chata* споконвічне слов'янське слово, як недавно доводилось мені про це писати.

Доісторичному життю східного слов'янства (до приходу Русів) присвячено другу главу, яку проф. Нідерле починає з відомостей Геродота про Неврів (стор. 57, а ще раніш стор. 23—24). Їх автор об'являє предками східних Слов'ян, ба навіть лише однієї частини, а саме південної, себ-то предками Українців. Не можу з цим погодитись, бо так не могла розпочатись диференціація праслов'янщини.

Що неприємно вражає в ній мовознавця, так це занадто великий список слов'янських запозичень із германських мов (стор. 70—71), що його автор подає за старими дослідниками. Цього, безумовно, не було-б, коли-б авторові довелось познайомитися із докладною працею Младенова „Старитѣ германски елементи въ славянскитѣ езици“ (Сборн. за нар. умотвор., наука и книжн., XXV), що вийшла в світ ще р. 1909. Переглянувши питання про германські слова в слов'янських мовах, болгарський мовознавець зменшив їх кількість до 23.

Заслуговує уваги в цій главі ще питання про Антів, але на ньому ми спинимось далі, коли обговорюватимем зміст 5-ї глави.

В 3-й главі, „Rusové“ чеський славіст розглядає питання про появу Руси, при чім так само, як і в своєму „Manuel de l'antiquité slave“ (1923), схиляється на бік норманської теорії.

4-ту, найменшу главу присвячено географічному описові „Росії“ в кінці 1-го тисячоліття.

Найбільша і, безумовно, найважливіша 5-а глава. Накресливши в загальних рисах, як східні Слов'яни розселялись у різних напрямках,

автор переходить далі до відомостей арабських письменників IX—X ст. про три центри Руси того часу, але що до розподілу східньо-слов'янських племен між цими трьома центрами я не можу погодитись із шановним професором. Влучніше, здається мені, розв'язав питання про центри Руси IX—X в. та взагалі про розселення східніх Слов'ян проф. Пархоменко. (У истоков русской государственности, 1924; Початок історично-державного життя на Україні, 1925; трохи інакше в раніших статтях, „Три центра древнейш. Руси“, Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н., XVIII, кн. 2, „Русь в IX в.“, *ibid.*, XXII, кн. 2), хоча де-в-чому й з ним можна не погодитись, а де-що можна додати. Висловивши гадку про те, що племена Куяба, Славія й Артанія, що про них читаємо в арабських письменників, уявляють із себе три центри Руси того часу—півд.-зах. або Київську, Новгородську та півд.-східню—Тмутороканську Русь, проф. Пархоменко зближує назву Артанія, з одного боку, з назвою Анти, з другого боку, з іменням вантіт у тих самих арабських письменників. Отже виходить, що Прокопіві Анти під натиском якихось кочовників пересунулись на схід, де вони й поклали початок Артанії. Скоро після IX в. півд.-східня група, що в неї входили В'ятичі, Поляни, Сіверяни та Радимичі, розпалась. Одна частина цієї групи, а саме В'ятичі і зберегли ймення *vanit* (з *e* носовим, що передається сполученням *an* в арабській формі вантіт). Проф. Нідерле, що визнає можливим зв'язати йменно вантіт з іменням В'ятичі, рішуче, однак, повстає проти думки, що ці дві назви стоять у зв'язку з іменням Анти. Але його закид проти такого порівняння не можна визнати влучним. Ще на стор. 80—81 вік казав, що *a* в слові В'ятичі можна вивести з *e* носового, між тим як *an*—в слові Анти ніби-то визначає *o* носове. Але по-перше, не можна цілком покладатись на передачу того чи іншого ймення в чужомовці. Крім того, *an*—навіть не промовляє проти *e* носового. Ми знаємо, що в східньо-слов'янських мовах *e* носове дало *a* з м'якістю попередньої шелестівки. Це треба з'ясовувати тим, що в праслов'янських говорах, що лягли в основу східньо-слов'янських мов, *e* носове придбало нахил до ширшого відтінку, себ-то змінилось на *a* носове (звичайно, з м'якістю попередньої шелестівки). Це могло статись ще до VI в. і отже й відбилося в передачі грецького письменника в сполученні *an*. Відсутність *v* в Анти також можна буде зрозуміти, якщо згадаємо про те, що праслов. *v* було двогубним, близьким до нескладового, і через це Грек і не міг його передати на письмі (див. ст. Фринти, Rozpr. С. Ak. 1916).

Якщо нарешті ми погодимось з Брауном (Разыскан. в области готославянск. отношений, ст. 333), що з „математичною точністю“ з різних варіантів назв Венедів за найправильнішу вважав форму *vent*,—то ми тоді зможемо привести в безпосередній зв'язок оцю низку йменнів: *вен-ти-анти-вантіти-Артанія-в'ятичі*: ніщо з фонетичного боку не перешкоджає виводити в'ят—з *vent*.

Що до Славії, то гадаю, що її можна порівняти не тільки з пізнішими новгородськими Слов'янами, але також і з Птолемеєвими слов'янами (перше *v* вказує на тверду, так звану лабіяльну вимову *l*), що займають далеку північну країну на його мапі.

Але найбільш нас мусить цікавити доля тієї частини Артанії, що її становили Поляни та Сіверяни. Вийшовши з приозівської Руси в напрямі до Куяби, вони скоро заволоділи Наддніпрянщиною. І саме вступили вони в боротьбу з Дерев'янами, Бужанами й Волинянами, що з ними купів й поклали початок північно-українському наріччю, в той час коли зерном півд.-укр. наріччя стали південні племена Куяби—Уличі та Тиверці. В зв'язку з наведеним варто згадати про те, що в своїй книзі

„Діалектологічна класифікація українських говорів“ (стор. 58) Ганцов, що вважає за споконвічні різниці між півд.-укр. та півн.-укр. наріччями, приблизно так само розподіляє старо-українські племена між цими двома наріччями.

Тепер спинюсь докладніш на де-яких із старо-укр. племен. Так само, як і акад. М. Грушевський, Нідерле не визнає Хорватів (а також і Сербів) за східньо-слов. плем'я (стор. 154—156). Далі подає різні записи ймення Уличів, що з них можемо зробити висновок, що старішою його формою було *а г л.*—Сусідами Уличів були Тиверці, що займали місцевості між Дністром та Дунаєм, себ-то, головним чином, сучасну Басарабію. Повідомлення літопису про те, що вони були тьлковинами, себ-то тлумачами, Нідерле (стор. 162) пояснює тим, що вони знали грецьку мову, бо мешкали недалеко від чорноморських грецьких колоній. В передсмертній своїй праці „Древнейшие судьбы русского племени“ Шахматов, закидаючи Соболевському, вбачав у Тиверцях - тьлковинах якесь змішане населення. В цьому безумовно є велика частина правди. Тиверці з'явилися у наслідок змішання одного зі старо-українських племен з якимось неслов'янським. Але з яким? Гадаю, що цим неслов'янським племенем були Румуни. Якщо румунська мова виявляє великий вплив з боку болгарської мови, який сягає до досить ранніх часів, то, з другого боку, на сході румунська мова увійшла в зносини з укр. мовою. Цей вплив української мови на Молдован також був значний і остільки значний, що, на думку Вейганда (Jahresber. d. Instit. für rumän. Spr. XV, стор. 143—144), різниця між Молдаванами й Валахами виникла в наслідок різних слов'янських впливів: молдавське наріччя відбиває вплив укр. мови, між тим як валаське наріччя більш підпадало впливові болгарської мови. Я сподіваюсь у найближчому часі докладніше спинитись на питанні про взаємовідносини між укр. та румунськ. мовами, а поки-що згадаю тільки про те, що в грецьких документах XIV в. Басарабія називалась Росовлахією (д. Летопис. ист.-фил. общ. при Новорос. универ., XXV, стор. 356—357).

Кажучи про „Русів“ у Карпатах, Нідерле схиляється на бік тих, що відносили до давніх часів (до XI—XII ст.) їх появу на Карпатах, а на стор. 171 приймає навіть думку Цамбеля про те, що східню частину Словаччини заселявали колись „Руси“, себ-то якесь старо-українське плем'я. Цей погляд, що його, як відомо, зазначений словацький учений доводив у своїй книжці „Slovenská reč“ (1906), посилаючись на дослідження Гнатюка що до східньо-слов'янського наріччя, стоїть у звязку з його думкою про пізній прихід Словаків на місця їхніх сучасних осель. Припускаючи, що західню частину Словаччини до приходу сюди Словаків займали предки Чехів, ми зможемо зробити дуже цікавий висновок: предки Українців колись межували з предками Чехів, а в звязку з цим набувають значіння такі ізоглоси, що, еднаючи укр. та чеську мови, в той самий час відсутні в словацькій мові (напр. *g* на *h* в чеській та укр. мовах, в словацькій-же мові в більшості прикладів *g* залишається).

За акад. М. Грушевським та іншими Нідерле вважає (стор. 172 й д.), що стару назву дуліби заступили пізніші назви волинян, бужан та лучан. Добре зробив проф. Нідерле, що не ввів поруч зазначених племен ще плем'я лензенін, як це зробив чомусь проф. Пархоменко в своїй книжці „У истоков русской государственности“ (стор. 63). На думку Нідерле (ст. 147) лензеніни Костянтина Червонородного—це поповане ймення лучан.¹⁾

¹⁾ Навпаки, у Пархоменка (ibid.) в півд.-зах. групі або Куябі не знаходимо Волинян та Бужан.

Що до Полян Нідерле виступає проти теорії Погодіна-Соболевського і, між иншим, приймає думку М. С. Грушевського про те, що ймення Русь належало раніш лише племені Полян.

В кінці 5-ої глави автор розглядає питання про витворення трьох східно-слов'янських мов, при чім зокрема зупиняється на українському питанні. Хоча він і визнає за де-якими мовознавцями, що укр. та рос. мови—це наріччя однієї мови, які не більш розрізняються між собою ніж французькі та німецькі діалекти (стор. 211, прим.), хоча й заявляє, що той, що захотів-би розділити єдиний „руський“ народ, мусів був-би тоді розділити й єдиний чесько-словацький народ (чого, до речі, не дуже бажать чеські філологи), але ж все-таки шановний археолог визнає право Українців на розвиток своєї культури, право зайняти в культурному житті місце рівноправне з Великорусами та Білорусами, те місце, що їм дала Петроградська Академія 1905 р. в відомій декларації („Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго языка“), що її склали Корш, Шахматов і Фортунатов (стор. 212). Але невже це право й місце Українцям дала лише Російська Академія Наук?!

В останній главі, посилаючись на дослідження Спіцина та инш., автор намагається довести, що й з боку археологічного Русь у XI в. розпадалась на три великих галузі.

Праця проф. Нідерле, безсумнівно цінна як проба всебічного огляду питання про походження й найдавнішу історію східних Слов'ян, заслуговує повної уваги як історика, так і мовознавця. Вона подає багатий матеріал, підсумки праць попередніх дослідників. Але є в ній і чимало хиб, які виникли не тільки тому, що автор не згадав тої чи иншої розвідки, а іноді як-раз і через те може, що згадав зайву статтю. В рецензії на „*Manuel de l'antiquité slave*“ Нідерле це й зазначив акад. М. Грушевський, кажучи, що чеський учений часто поруч нових цінних досліджень користується висновками престарілих праць (Україна, 1924, 1—2, стор. 183). Але головна причина перелічених хиб книжки проф. Нідерле полягає в тому, що праця дослідника доісторичних часів слов'янства занадто тяжка. Йому доводиться бути разом і істориком, і археологом, і мовознавцем. З'єднати це все не так легко¹⁾, і поки-що, треба це визнати, спроби такого з'єднання не дали непохитних наслідків. Намагався зробити таку спробу й покійний акад. Шахматов, але він дав лише низку яскравих, дотепних гіпотез, що так часто заступали одна одну.

П. Бузук.

До заміток проф. Бузука, поданих головню з становища мовознавця, додам кілька уваг зі становища історика—в доповнення того, що писав я з приводу короткого витягу з сеї праці опублікованого автором в його французьким підручнику (Україна 1924 р., кн. I—II).

З приводу сеї моєї рецензії в паризькій листку російських монархістів єдинонеділимців „Возрожденіє“ (з 17.VIII) з'явилася лайлива статейка „М. Грушевський противъ Л. Нидерле“ якогось таємничого Е. К., що добачила в ній не більше не менше як „предѣлъ грубости и одичанія“, тому що я насмілювався висловити де-які критичні замітки з приводу книги „знаменитаго, маститаго чешскаго ученаго“, „высокоавторитетнаго слависта“, „великаго слависта“ і т. д. проф. Нідерле. Грубо висваривши мене за сі мої замітки²⁾, Е. К. виясняє, „за что собственно великій славистъ

¹⁾ З таких помилок проти мовознавства в Нідерле зазначу ще повноголосні форми з *ele* (ст. 142); в сх.-сл. мовах з *telt* з'явилася *tolot*—молоко.

²⁾ Дещо тут треба положити на карб словесних непорозумінь „возрожденскаго“ слависта. Він напр. закидав мені, ніби я поставив Нідерлеві в вину, що він „въ свое

підвергається подібним виходкам зарвавшагося сепаратиста¹: „Отвѣтъ этому мы найдемъ въ словахъ, которыми Нидерле заканчиваетъ свою книгу, словахъ, конечно, весьма неугодныхъ г. Грушевскому и его единомышленникамъ. Этими словами, къ которымъ російскому (sic!) чело-вѣку добавитъ рѣшительно нечего, и мы закончимъ данную замѣтку: Различія между Великороссіей и Малороссіей достаточно опредѣлились въ наше время, и нѣтъ ничего удивительнаго, что Украина требуетъ равныхъ съ Великороссіей правъ для своего языка и для своего народа. И, тѣмъ не менѣе, подобная еволюція, поддерживаемая, главнымъ образомъ, политическимъ самолюбіемъ, не зашла еще столь далеко, чтобы порвать существовавшее единство русскаго народа, она не мѣшаєтъ тремъ группамъ, его составляющимъ, оставаться связанными между собою крѣпчайшими узами въ средѣ остального Славянства. Три великіе русскіе діалекта менѣе разнятся между собою, чѣмъ діалекты французскіе или нѣмєцкіе, какъ это справедливо отмѣчаєтъ А. Милле (sic), выдающійся знатокъ славянскої лингвистики. И Бѣлоруссія, и Украина, и Великороссія, даже если каждая изъ нихъ получитъ свою политическую самостоятельность, все же останутся частями єдинаго народа, єдинаго государства, крѣпко спаяннаго изъ свободныхъ и братски єбєдинєнныхъ частей“.

Зайвою річчю вважаю доводити своє право критично оцінювати до-сліди чеського слависта, за котрими пильно слїджу вже цілих тридцять літ, і мабуть таки не гірше ніж сей анонімний автор оцінює їх сильні і слабї сторони. Але не вважаю можливим проминути сеї дрібної, але характеристичної ілюстрації—де знаходять своїх прихильників всеруські декларації проф. Нїдерле, котрими він псує в очах всякого серйозного наукового робітника свої наукові праці,—і не обійшовся без них і в отсій своїй новій книзі. Замість того щоб представити процес диференціяції Східного Слов'янства в історичнім розвитку на фактичнім документальнім матеріалі, він заявляє, що се не завдання його книги, а натомість він засвідчить тільки своє „пересвідчення“:

„Хоч диференціяція поступила вже так далеко, що Україна тепер домагається признання свого языка і народу за рівноцінну й рівноправну одиницю поруч Великої, не кажучи—Білої Руси, і дурницею було-б відмовляти їй того права, —але весь той, здебільшого політикою підживлений диференціяційний розвій не зайшов так далеко, аби захитати фактичну єдність руського народу, що постійно в'яже міцно всі його галузі в одну єдиницю супроти інших слов'янських народів. Ні єден з вищєвказаних фактів: ні языковий, ні антропологічний, ні культурний, ні політичний, ні економічний, не був так сильний, аби розірвати стару єдність народу. Хоча від XIII в. можна говорити про Малу, Білу і Велику Русь, і в дальших століттях їх індивідуалізація поступала далі, але при тім ті три Русі постійно зїставалися інтегральними частинами єдного руського народу, так як то було з племенами і областями в літописній добі. В моїх очах ся єдність—чи краще сказати: та єдина підстава, існує і буде існувати далі, хоч-би Україна здобула повну самостійність політичну, так само як існує

время приложилъ много усилій, дабы установить принадлежность славянамъ „полей погребальныхъ урнъ“ между Одрєю и Лабою, а теперь „перекинулся“ (sic)¹) и говоритъ, что это правдоє дѣло“, і завважає, що характеризувати еволюцію в гадках проф. Нїдерле „словомъ „перекинулся“, совсѣмъ неумѣстно, чтобы не сказать бохѣ.“ Я згоджуюсь вповні і без застережень, що говорити про проф. Нїдерле, що він „перекинувся“, не було-б на місці. Тільки-ж я й не говорив сього. У мене було написано, що проф. Нїдерле „переконався“. А „перекинувся“ і „переконався“ се „двѣ большія разницы“, говорячи „истинно-русскою“ мовою.

¹) Сей sic належить „маститому“ чи „многообѣщающему“ (не знаю, як його потитулювати) славистові „Возрожденія“.

спільна, єдина підстава Чехів і Словаків. Хто хоче розділяти два руські народи, мусить так само розділити народ чеський і словацький. Руські язики ще більш нероздільні, особливо Білорусина і Великорусина. Тому можна бажати всякого успіху змаганням малоруської чи української інтелігенції, коли вона силується добути своєму народові рівноправне з іншими місце... але всяке заперечування тісного звязку і спільного походження з Великою й Білою Руссю вважаю за неправильне і зайве. Занадто багато спільного ще й досі в'яже часті руського народу між собою, і той грішить против себе і Слов'янства, хто насильно розбиває те, що скували віки, замість аби помагати утворити оден з свобідних частей зложений нарід і державу руську" (с. 212—3).

Може се й дуже зручний аргумент *ad hominem* супроти чеського читача: що коли він признає право України на самоозначення, то мусить тим самим признати його і для Словаччини, — але таке політиканство робить неприємне вражіння в книзі, що має претенсію замінити для сучасного Слов'янства великий твір Шафарика. Українців остороги й погрози проф. Нідерле не зачіпають ані простудять, — але вони вносять фальшиву ноту в виклад автора, викликаючи в читача підозріння в сторонничості добору матеріалу і освітлення його під тим кутом, щоб він ніяк не захитав „одности Руського народу“, а навпаки оборонив її, чим мога, перед яким-небудь розділом.

І се відчувається дійсно. Напр. у викладі питання про Антів автор і в сій книзі, висловивши свій погляд, що се був ряд племен „южно-руської галузі“, пускається в таку інтерпретацію: „Не був то окремих слов'янський нарід“, „малоруський“ або „український“ в значінню новіших українських теорій. Такого народу в IV—VII століття ще тут не було. Було лише кілька южно-руських племен, що були звязані в політичну цілість на якийсь час. Антське сполучення не може бути назване малоруським в національнім розумінню слова, тому що не знаємо, чи ціла малоруська галузь Шахматова творила його, а по-друге — се було тільки часове політичне сполучення южноруських племен наоколо одного великого центра, подібного до того, що почав творитись на півночі в Великім Новгороді, на заході в Галичу, а на Оці в Рязані“ (с. 78). Автор не поясняє при тім, хто се так налякав його „українськими теоріями“, але річ очевидна, що весь сей екскурс тут зовсім зайвий — тим більше, що термін „южно-руський“, котрий автор противставляє небезпечному „малоруському“ чи „українському“, для IV—VI в. так само анахроністичний, як і сі.

Так само, вражіння певної навмисности робить підчеркування автором в сій книжці, як і в попереднім французькім витягу, „русської науки“, „русских учених“ і т. д. Навіть аз многогрішний сепаратист зарахований до „новіших руських учених“ — з моєю статтею в Записках тов. Шевченка (с. 255). Тільки на однім здається місці стрічаємося з „малоруськими істориками Костомаровим і Житецьким“ (с. 202). А зловорожим українським іменем ш. автор нікого не назвав!

Українська література в сій книзі все-таки використана в ширшій мірі ніж в попередній, і взагалі літературний апарат в ній значно підновлений. Власне — підновлений, то значить в примітках то-що вже готової праці подописувані цитати на літературу, але органічно в структурі її вона не грає відповідної ролі. Автор сам натякає в передмові, що виготовивши працю досить давно, він в останній хвилі доповнив її новою літературою, котру йому вдалося зібрати після війни, чимало вже підчас самого друку, що затягся мабуть через се на довгий час. Але стара література та ставлені нею питання все-таки і в сій новій редакції грають непропорційально

велику роль, в порівнянні з новішою. Антикварність, дрібничковість в різних другорядних історично-географічних питаннях, і перевага всякої такої мікрології над вивченням основних, кардинальних питань історичної еволюції Слов'янства зістаються далі головною хвию праці. Антропологічне, мовне і етнографічне вилучення Східного Слов'янства з всеслов'янської громади, фізичні, економічні й культурні фактори його розвитку і диференціації, фактори відцентрові і елементи зв'язку — ці питання або незацеплені, або зацеплені і нерозроблені, або „злизані“ — збуті загальними фразами; натомість більшу частину праці і місця присвячено різним дрібним питанням, котрі через їх дрібність і велику масу автор таки не міг все таки обговорити вичерпуюче, і здебільшого позбував відсилачами на літературу — по більшій частині неповну і перестарілу.

Найсильніше з-поміж різних зачеркнених тут підходів до висвітлення первісної історії Східного Слов'янства автор без сумніву чув себе в археології, котрій присвячена остання четвертина книги — одна з цікавіших її частин. Варто одмітити тут — при всіх компліментах автора на адресу „руської науки“ — дуже песимістичні погляди його що до вислідів роботи „руських археологів“, що дуже достроюються до недавно процитованих мною гадок иншого, російського дослідника, ак. Ростовцева (Україна, 1925, IV с., 157). „Система руської археології, не вважаючи на велику працю, виконану руськими археологами, і величезну масу матеріалу, винесеного ними з гробів і зібраного в колекціях, — по нинішній день суперечна і неясна“, заявляє на вступі проф. Нідерле (с. 214), і в дальшій не перестає здержливо, але гірко жалуватися на ненауковий характер більшости російських розкопок, недокладні публікації їх, без ілюстрацій, котрі давали б учений публіці можливість самостійно орієнтуватися в матеріалі. „Старші праці не мають вартости“ — „все, що вийшло перед дев'ятдесятьма роками XIX ст.“, лаконічно завважає він, і для прикладу, посилаючись на оцінку Спіцина в Изв. Арх. XV, с. 84 дд., вказує на голосну працю Уварова „Меряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ“ 1871, в котрих зібрано матеріал з 8 тис. могил, розкопаних для сього — і безповоротно знищених для науки (с. 242).

Ся праця Уварова, що нашими старими археологами вважалася взірцевою, класичною — каноном і прикладом для археологічних дослідів (я сам пам'ятаю, як київський студент 1880-х рр., з яким поважаннем і похвалами говорив про сю працю пок. Антонович), тепер являється тільки сумною пам'яткою марнування археологічного матеріалу під егідою петербурзьких та московських установ. Проф. Нідерле мріє про такого „руського археолога“, що дасть класифікацію „руських курганів“, розділить їх по вікам і означить стадії культурного розвитку (с. 241). Але річ очевидна, що се буде можливе тоді тільки, коли сам археологічний дослід буде поведений більш планово і науково, ніж досі.

З тим усім і написання такої книги про Східне Слов'янство, яку замислює проф. Нідерле — річ будучности, як я се передчував при виході першої книжки сеї праці в 1902 р. Дати нові „Слов'янські Старинності“ для всього слов'янського світу, як дав свого часу Шафарик, при теперішнім стані дослідів перевищує сили одного, хоч-би як пильного і многостороннього дослідника. Свого часу критика знайшла різні дефекти в Слов'янській Етнографії проф. Нідерле (Slovanski Svět), не свободні від них і його „Старинності“. Ерудиція його не може обхопити всього Слов'янського Світу, а різні русофільські і всякі інші упередження, котрі він уважає своїм обов'язком маніфестувати в своїх творах, не можуть не захитувати довір'я до їх висновків.

Авторові хотілось за всяку ціну докінчити першу, „історичну ча-

стину“ „Старинностей“ отсим томом (перший том — загальний, другий, в двох частих, був присвячений Слов'янству Полудневому, третій — Західньому, четвертий — Східньому), — щоб присвятити свої сили закінченню другої, „культурно-історичної“ частини (Život Slovanu). З сеї другої частини досі вийшли томи: про фізичне життя Старих Слов'ян (т. I), про одержу і житло (т. II), про слов'янську мітологію (т. III кн. I), про господарство і ремесла (т. IV). Кн. II т. II, присвячену праву, готовить до друку проф. Кадлец, кн. II т. IV — про торгівлю, воєнне діло та мистецтво слов'янське — ладить сам проф. Нідерле. Заразом готовить до друку нове, переглянене видання першого, вступного тому першої частини. Автор скаржиться на недугу, що змушує його спішити закінченням праці. Але літа проф. Нідерле не такі великі, і ми будемо сподіватись, що недуга його проміне, і він матиме змогу далі поглиблювати і вивершати працю свого життя. На мій погляд, величезний матеріал, згромаджений ним, дає дуже добру підставу для реального словника слов'янських старинностей, подібно як свого часу О. Шрадер, після довголітньої праці над компендіумом індо-європейських старинностей, спорудив такий, дуже цінний словник реалій. Для кращого і скоршого виконання проф. Нідерле міг-би з'єднати собі співробітників-спеціалістів з різних галузей, але довголітня праця над нинішнім курсом робить його дуже відповідною центральною фігурою й ініціатором сього сильно потрібного діла. Характер його роботи дуже добре відповідає завданням і характерові такого словника.

М. Грушевський.

Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland. Leipzig, Markert u. Petters, 1923, ст. 80 (Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, 3).

Проф. Фасмер поставив своїм завданням визначити найдавніший слов'янський осідок. Хронологічно се відповідає добі праслов'янської мови, від IV в. перед нашою ерою до IV в. по ній. Початком сеї доби було відділення Слов'ян від інших Індо-європейців (або як автор називає — Індogerманів), втім — і від найближчих балтійських народів; автор думає, що раніш як в IV в. перед н. е. не можна довести відокремлення балтійських мов від слов'янських. З другого боку — хоч і пізніш IV в. після н. е. між поодинокими слов'янськими територіями був зв'язок — але Слов'яни в тих часах розселилися вже так широко, що між ними мусіли бути значні мовні різниці. Визначити тодішню слов'янську територію, на гадку автора, найлегше методом виключення: вилучаючи з нинішньої слов'янської території ті краї, де нема чого шукати старого слов'янського осідку. Знов-же з різних кінців її найвигідніш почати від „Полудневої Росії“, тому що для неї розпоряджаємо старим історичним матеріалом. Але автор хоче доходити своєї мети за поміччю мовного матеріалу, головню — назв місцевостей і запозичених слів. При сій нагоді висловлює цілком оправдані жалі, що ми досі не маємо добрих збірок топографічного матеріалу й особових імен нашого півдня, а також кавказьких, іранських і турко-татарських територій.

Сама розвідка складається з чотирьох глав нерівної величини. Перша, на трьох сторінках, присвячена Кімеріям. Автор спиняється над самим іменем Кімеріїв (вважає його неясним), далі на двох кімерійських іменах: одно — Sandakšatri явно іранське, друге — Teušpa не ясне. Висновок: „Бідні останки мови дозволяють тільки констатувати, що кімерійські князі іноді носять іранські ймення. Але не можна рішити, чи й мова і нарід Кіме-

рійв були іранські,—чи тільки де-які ймення пануючих. Можна ще згадати про змішування Кімерійв і Скитів у Греків і Асирійців. По-за тим—крім можливості іранського походження приходить під увагу можливість тракійського походження Кімерійв, тому що в античній традиції вони звязуються з безсумнівно тракійськими Трерами. Язиково обґрунтувати сю теорію поки що не можливо. Але нема ніякої підстави приділяти Кімерійв і Траків до кавказької язикової групи, як робить Ростовцев (Эллиство, с. 32).

В гл. II, присвяченій Скитам (с. 7—23), автор рішуче обстоює їх іранство, особливо против монгольської теорії (відновленої Мінсом). Історичні свідощтва і безсумнівні скитські слова, на його гадку, твердо і певно доводять, що скитська мова була іранська, її фонетика ближча до авестійської, ніж до старо-перської, і старша від авестійської.

Гл. III присвячена Сарматам, Алянам і Осетам. Етимологічний словник імен і слів, з літературних джерел, написів і т. ин., що можуть належати сим народам, або ставитися в звязок з ними, займає більшу частину розділу (с. 29—57). Тут коротко аналізовано цілий ряд інтересних історичних імен як Роксолани, Ревксінали, *Пάλο* і *Νάκα* і т. ин.

Констатувавши таким чином, що чорноморське побережжя було залюднене іранськими племенами, автор в IV главі перебирає іранські елементи в хорографії і топографії, поділивши свій матеріал відповідно старим губерніям. Загальний висновок (с. 78): недостачу певних іранських назв в губ. Полтавській, Харківській, Воронізькій можна пояснити тим, що їх вигнали турко-татарські впливи. Далі на північ від Орловської губ. — в Калузькій і Тульській бракує їх також, але там таке пояснення не можливе: тут треба бачити північну границю Іранців. А що в Київській, Чернігівській і Волинській губ. також не можна вказати певних іранських назв,—причину того автор обіцяє пояснити в дальшій досліді старого слов'янського розселення.

Невелика книга проф. Фасмера має безсумнівну вартість, хоча й шкодить, по-перше, те, що автор далеко не міг опанувати всієї потрібної літератури; почасти се залежить від нинішніх, майже непереборних некорисних обставин наукової праці, почасти такі, видно, автор не має потрібного перегляду її. Друге—вже вище зазначена самим автором недостача потрібних збірок ономастичного матеріалу, сучасного і взагалі новішого походження.

М. Грушевський.

Др. Філярет Колесса, *Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і змійками кобзарів. Видання Товариства „Просвіта“, Львів, 1920 р. стор. 160+VIII.*

Ся книжка з'явилася п'ять літ тому, але по-за Галичиною зісталась такою невідомою і навіть неприступною, що вважаємо потрібним хоч з таким опізненням подати коротку звістку і оцінку сеї публікації заслугоного дослідника, користаючи з примірника, надісланого ним до Укр. Академії Наук.

В переднім слові др. Колесса справедливо відзначає, що за сто літ, що минули від першої появи друкованої думи в 1819 р. в громадянстві, не раз відчувалась пекуча потреба повного хоч-би популярного видання дум, „не кажучи вже про наукове видання, з поясненнями, порівняннями, вказівками, зведенням варіантів—відмін кожної думи“. Справді, українські думи розкидані по багатьох збірниках пісень різного типу, і дотепер не було зроблено збірки, що містила-б в собі тільки думи, і всі думи, так що збірка Ф. Колесси перша в сім роді, і ми мусимо привітати га-

лиьке громадянство з сим корисним надбанням. Збірка Колесси обіймає всі дотепер звісні думи (окрім фрагментів і пародій), подає тексти в автентичних записих без змін, скорочень, або зводження різних текстів до одного і при своїм завданню популярної книжки цілком відповідає науковим потребам, чим різниться, наприклад, від „Дум Кобзарських“ Грінченка (Чернігів, 1897 р.), що хоч виконали надзвичайно важну функцію в справі популяризації дум, але не мали претенсій до наукової точности. Разом з автентичними записами там було зібрано також зведені тексти, зложені з шматочків різних варіантів. З другого боку, широко звісна, популярна наукова збірка Д. Ревуцького „Українські думи і пісні історичні“ (Київ, 1918 р.) не об'єднує всіх дум, і в більшій частині зложена з пісень.

Але повною і ся збірка д-ра Ф. Колесси може бути названа тільки в досить умовному значінню: в ній представлені всі теми дум, але не більше як одним варіантом на кожную тему. Тимчасом повнота, розуміється, вимагає того, щоб були наведені всі варіанти: коли певна тема існує в двох або трьох одмінних і більш-менш рівноцінних варіантах, то оден з них, хоч-би як влучно вибраний, все-таки не дасть повного уявлення про неї. Повна збірка дум в таким розумінню все-таки зістається дезидератом нашої наукової і популярно-наукової літератури.

Книга д-ра Колесси починається з „Переднього слова“, де маємо перегляд збирачів та видавців дум і важнішу бібліографію. Потім іде вступна розвідка, що носить назву: „Українські народні думи, їх історичний підклад, наверстовування, зміст і форма“.

Перший розділ: „Дві верстви дум“ знайомить з історією терміну дума. Автор остерігає (як се робив вже і М. Грушевський, Істор. України-Руси, т. VI, с. 614—16) не дивитись на старі згадки про „думи“ такі, як Сарницького і ін., як на докази про існування дум в сучаснім розумінню. Вказує, що свідомство давности дум треба шукати в їх змісті і формі, сі-ж вказівки, на думку автора, поділяють всі думи на дві верстви, а з них кожна зложена з двох груп: старша верства: 1) думи невільницькі, 2) думи про боротьбу з Турками, та навчаючі; пізніша верства: 3) думи про Хмельничину, 4) думи з часів по Хмельничині.

Розділ другий вивисняє історичний підклад дум старшого складу про боротьбу з Турками і Татарами, невільницьких і навчаючих.

Автор переглядає історичні обставини XV в. на Україні, особливо спиняється на нападах Менглі-Герея і вирішує, що „на сю добу можна-б покласти витворення найдавніших невільницьких дум, якими були по всякій правдоподібности „невільницькі плачі“ (с. 11), себ-то такі думи: обидва плачі, „Азовські брати“, „Маруся Богуславка“, „Ів. Богуславець“, „Самійло Кішка“ і „Соколя“. Переказавши, далі, історію козацтва XVI в. і в першій половині XVII, його консолідацію поширення в суспільстві, звязок з церковними і книжними колами тих часів, автор думає, що, вже в першій четвертині XVII в. (але мабуть і не скорше), утвердилися серед козацтва ті релігійно-моральні основи, на яких мали зрости навчаючі думи з моралізуючою основою“ (с. 24). Тут автор згадує думи, що оспівують активну боротьбу козацтва з Татарами і Турками, як „Хведір Безрідний“, „Сірчиха“, „Отаман Мат'яш“ і ін., і ті, що мають моралістичний характер, що проводять ідею святости батьківського і матернього благословення та цінности і нерозривности родових звязків,—як думи про Коновченка, про Вдову, про Сестру і Брата і ін. Д-р Колесса підносить се, що лірична закраска дум першої верстви—невільничих і моралістичних, наближає їх до народніх пісень, що послужили їм основою, як старший рід творчости новішого.

Третій розділ вступної розвідки виявляє відгомони Хмельниччини і внутрішнього розладу серед козацтва в думках пізнішого складу. Після історичного огляду доби Хмельницького і порівняння з описом її в думках—з якого видно, що кобзарська традиція з одної сторони не мала повного розуміння для політики Хмельницького, а з другої—ідеалізувала його постать,—автор кладе тезу, що „думи про Хмельниччину при всій своїй односторонності зовсім вірно передають змагання і настрої, які в тій переломовій добі ворухили народними масами. Се справді схоплені з життя реалістичні картини, що в цілості дають такий вірний і гарний у своїй простоті образ Хмельниччини, який тяжко було відтворити хоч-би й дуже талановитому поетови пізнішої доби на основі самих лиш історичних джерел. Усе те впевнює нас у погляді, що ці думи склалися хиба по свіжим слідам історичних подій“ (с. 34). До дум сеї другої верстви Колесса зачисляє також думи про Голоту, про Андигера, про „Козацьке життя“, що, на його думку, малюють розклад козащини після Хмельницького. Що до першої з сих дум, то він признає, що вона „заснована на тому самому підкладі, що ліг в основу старинних дум про боротьбу з Татарами й Турками, однак цілим своїм стилем і насмішливим тоном, якого і сліду нема у старших думках, вона належить до пізнішої верстви“ (с. 38).

Четвертий розділ відповідає на питання, „в яких відносинах стоять думи до літературних творів середньої доби.“

Тут автор рішуче виступає проти теорії книжного походження дум, яку розвивали почасті Житецький, головно-жакад. Перетц. Д-р Колесса відзначає спільність де-яких тем і настроїв в думках і в віршах XVII в., що були зібрані в II т. збірника Антоновича і Драгоманова, але як аргумент самостійності думи з усею силою підносить їх своєрідну форму, що не зустрічається в книжних утворах. А що до змісту, то він-же споріднює лиш новіші думи з книжною літературою. Старші думи і такого звязку не мають. Думи-ж про Хмельниччину мусіли теж повстати дуже скоро по подіях, бо коли-б вони були зложені на книжній підставі значно пізніше і потім пішли в народ, то як-би змогли вони зацікавити масу подіями, що стралили актуальність?

П'ятий розділ „Віршова й музична форма дум“—найбільш цікавий. Він знайомить в загальних рисах з вислідами попередніх студій автора, що дали вже цінну працю „Наверстування і характеристичні признаки українських народніх пісень“, (записки Н. Т. ім. Шевченка, т. СХХVI—VII, Львів, 1918 р., див. рецензію в „Україні“ кн. 1—2, 1925). Довівши, що музична форма дуже стара і звязує їх з середньовіччям, автор на підставі форми тексту дум розгортає їх історію, що лучить їх з народними похоронними голосіннями і з Словом о полку Ігоря, яке теж має багато із голосінь. „Взагалі, каже автор, голосіння виявляють лише низший ступінь того самого рецитаційного стилю, який так буйно розвинувся в думках“. Се-ж впевняє його в тому, що форма думи „глибоко засвоєна українській народній поезії, оперта на прадавній літературній і усній традиції“ (с. 54).

Останній розділ дає біографії де-яких кобзарів: Никоненка, Шута, Вересая, Крюковського, Мих. Кравченка, Гончаренка.

Ціла розвідка написана дуже цікаво й інформативно з властивою авторові любов'ю до сеї теми і знанням її. Правда, де-які моменти в поділі верств викликають сумніви. Так напр., автор підносить думи з моралістичною закраскою до найстаршої верстви—на тій підставі, що вони виявляють спільність мотивів з піснями, які, взагалі, являються старшим родом творчості ніж думи. Але хоч пісні як рід творчості надзвичайно

старі, разом з тим вони, можна сказати, постійний фактор в українській літературі — і саме пісні на родинні теми з моралістичною тенденцією безумовно компонувалися і в XVII—XVIII вв., так само як повстають і тепер. Як-ж докази можна привести на те, що така дума, як прим. Удова, з'явилася разом з найстаршою верствою дум, а не з думами про Хмельниччину або й пізніше. Адже сам автор згадує нову думу М. Кравченка про його семейні нещастя в 1905 р. Коли-ж допустимо, що думи могли повстати і в порівнюючи недавніх часах, то саме ці моралістичні думи, де нема ніяких вказівок на минулі історичні обставини, здаються найближчими до нас. Але загалом книжка Ф. Колесси дає викінчену і певну систему розвою дум, що виповнить дуже важну прогалину в відомостях широких мас про поезію свого народу. Доводиться жалкувати, що через умови транспорту ся гарна студія остається недоступною громадянству радянської України.

Але найбільший інтерес сеї книжки для широких кругів в сорозмірно повній збірці текстів дум. З найбільшою приємністю треба відзначити в ній дві думи, що хоч були давно друковані, але зістались зовсім поза увагою дослідників дум; се дума про Смерть козака на Кодимській долині, що була надрукована в Історії Козачества Костомарова, і дума про Сон и Жёну або, як вона тут названа, Ворожбаї з сну, що вийшла в збірнику Метлинського 70 літ тому, але дотепер не згадувалась в ніяких оглядах дум, так що се майже першодрук.

Натомісць може було-б краще не передруковувати думу про Козака-бандуриста, коли автор в передмові зазначає сам, що „де-які позначки промовляють за тим, що се підроблений твір“. Сей текст дійсно треба приймати з застереженнями, а тому в популярній збірці друкувати його не зовсім доцільно.

Всі тексти поділено на строфи відповідно до музичних фраз і рецитаційних тирад, якими звичайно виголошують кобзарі свої речитативи, як се помітив автор в своїх працях про мелодії українських дум (Матер. до укр. етнолог. Н. Т. ім. Шевченка т. XIII і XIV). Змін в текстах майже нема — вони всі зазначені в примітках. Під текстом кожної думи подано спис инших її варіантів, звичайно досить повний. Можна завважити, що запис Івашенка на с. 154, поданий як варіант думи про поединок козака Голоти з Татариним, в дійсності не належить до сеї думи, а оповідає історію Андибера, хоч і має назву Голоти: ні поединку в сім варіанті, ні Татарина нема.

Всіх текстів в книзі 29. Нема тут дрібних фрагментів і пародій, як зазначено вже вище. Можливо, що автор умисне відкинув пародії, щоб не ослабляти загального тону збірки, яка спинається на розцвіті дум. Але з другого боку се трохи передчасно вкорочує віку сій творчості.

На одній картці подано „кілька слів про фальшовані думи“ — вказівки бібліографічні, і перегляд фальшивих дум: про князя поганина в Записках о Южной Руси I, с. 178, п'ятих фальшивих дум з „Запорозької Старини“ і думи про Коломійця в збірнику Метлинського.

До книжки додано мелодії восьми дум за даними Колесси і Лисенка та вісім ілюстрацій, портретів і груп кобзарів.

К. Грушевська.

Алфавит декабристов. Издание Центрархива под редакцией и с примечаниями Б. Л. Модзалевской и А. А. Сиверса. Ленинград, 1925. 432 стор. in 8°. 4 р. 50 к.

Центрархів Р. С. Ф. Р. Р. готує до друку під загальною редакцією М. М. Покровського серію першорядної ваги матеріалів з історії по-

встання 1825-го р., як от де-кілька томів „Следственного дела“, нарис Покровського „Декабристы“, нарис т. Мільмана: „П. І. Пестель“, „Русская Правда“ Пестеля, нарис проф. Преснякова: „День 14-го декабря“, „Материалы о восстании Черниговского полка“ під редакцією т. т. Волосевича та Оксмана, монографію П. Є. Щеголева: „Восстание Черниговского полка“, працю т. Нечкіної: „Общество Соединенных Славян“ і т. и. Переведення накресленого плану в життя, мабуть, вимагатиме де-кількох років. Поки-що видрукувано лише перший том матеріалів про повстання декабристів та „Алфавит декабристов“, який ми тут розглядаємо і який становить восьмий том „Дел Следственной Комиссии о злоумышленных обществах“.

Остання з зазначених книг містить у собі передмову, текст відповідного рукопису кол. Державного Архіву (стор. 19—218), додатки до цього так званого „Алфавиту“ та складений від редакторів покажчик усіх осіб, що про них згадано в книзі (стор. 263—432).

У передмові показано, що до цього часу дослідники ще не користувалися з цього надзвичайно цінного документу, який яскраво й наочно знайомить з розмірами декабристського руху та з особистим складом його учасників, і за цей документ треба визнати „Алфавит“, що його й опубліковано. До цього подано відповідну довідку про оточення, серед якого він з'явився, та з'ясовано його фактичну цінність. На свій час лише довідник для специфічних цілей, „Алфавит“ містить у собі прізвища як 290 душ, що виратувались із процесу чисті від усяких підозрінь, так і 289 осіб, що їх у тій чи іншій мірі визнано за винних. До першої половини належали особи, звільнені з виправданими посвідками (34 душі), визнані за непричетних до таємних товариств (115 душ); ті, що їх Найвища Слідча Комісія лишила без уваги (120 душ); ті, що їх занесено за непорозумінням (10 душ), та нарешті 11 викажчиків. З другої половини визнано за винних і в тій чи іншій мірі покарано 131 душу (5—шибеницею, 88—засланням на каторгу, 18—поселенням, 1—проживанням на Сибіру, 4—роботами по фортецях та 15—розжалуванням у прості салдати), 124 особи переведено до інших полків або на інші посади, віддано під поліцейний догляд або для дальшого слідства, 4 чужоземців вислано за кордон, доля 9-тьох лишилася невизначена, а 21 душа навіть передчасно померла (перед слідством чи підчас його переведення).

У „Алфавиті“, який охоплює майже половину досить значної на розмір книги, велику цікавість мають як реєстр непевних осіб, так і вказівки на матеріал для їх обвинувачення. З осіб нас здебільшого цікавлять, звичайно, ті, хто мав відношення до півдня кол. Російської держави, а зокрема до повстання Чернігівського полку. Першу з цих категорій становлять представники від національності єврейської, польської, української й великоруської. Не зупиняючись на представниках єврейства, які відігравали іноді роль розвідників, шпигунів і навіть викажчиків (варто пригадати, наприклад, прізвища Ойшлендера, Козлинського або тих, що про них згадано в документах Ю. Г. Оксмана), визначимо лише де-кількох Поляків та Українців. З Поляків, крім низки дідичів кол. Південно-Західного Краю та офіцерів російської армії, мають для нас цікавість: Коровицький, що про нього згадує як про Куровицького в своїх мемуарах Руліковський, сам мемуарист Руліковський (подається де який матеріал до його характеристики), його сусіда по маєтку Станислав Проскура (що на запросини пристати до таємного політичного польського Патріотичного Товариства поставив умову, щоб знесено кріпацтво), волинський губерньський дворянський маршал гр. Мошинський, другий польський мемуарист гр. Олізар, граф Ржевуський (інформатор польського мемуариста Чайков-

ського про подробиці втихомирення Чернігівського полку, а разом один з тих, хто ширив чутку про смерть Миколи І) й т. и. З представників української національності, які фігурують в „Алфавиті“, найцікавіші: прапорщик Полтавського полку Драгоманов (дядько М. П-ча), два Капнисти (брати мемуаристи Скалон), письменник Котляревський, син відомого протопопа Київського Софійського Собору Леванда, добре знані полтавські дідичі Лукашевич, Родзянко, Тарновський та інші. З осіб великоруського походження, що провадили свою діяльність на Україні та що їх заведено до „Алфавиту“, найбільшу привертають увагу професор Харківського університету Богородицький, властитель кріпацької посілости на Київщині (Корсунь з околицями) найясніший князь і генерал Лопухін, кол. правитель канцелярії „Малоросійського“ генерал-губернатора відомий Новіков та інші.

Цікаві відомості про найчисленніших у „Алфавиті“ офіцерів різних полків, що були членами Південного Товариства („Южного Общества“), як Пестель, Артамон Муравйов, Повало-Швейковський, брати Муравйови-Апостоли, Бестужев-Рюмін та інші, або Товариство Сполучених Слов'ян („Общества Соединенных Славян“), як Берстель, Горбачевський та його товариші, не кажучи, певне, про тих зосібна, що служили в Чернігівському полку: опріч знайомих раніш, уперше відомі стають прізвища офіцерів-чернігівців Алендаренка (sic!), Кільхена та Ядрилло (про якого, що-правда, почасті згадано й у Шугурова, в посвідченнях Ракузи), зрештою Лебедев (відомий і Руліковському), що його позначено лише пізніше (в „Покажчику“). Взагалі тут, як і в „Додатку“, подано досить багато матеріалу для життєписів, поміж іншими, низки офіцерів Чернігівського полку (наприклад, відомості про походження Бистрицького та Маєвського з Київщини, Апостола-Кегича з Полтавщини, Мозалевського з Курщини), або про належність до польської національності Войніловича, Маєвського та Снізіневського (опріч Гебеля), також про моральне обличчя Бестужева-Рюміна, Кузьміна. С. Муравйова, Башмакова, Грохольського з Ракузою (безпідставні обмови їх обох підчас слідства) та інше.

Редактори видання вважали за необхідне подати додатковий до „Алфавиту“ довідник (ніби окремий „Додаток“) про бідолашного полкового пан-отця Кейзера, про офіцерів Чернігівського полку, що їх судила Могилівська військово-судова комісія, також про членів „Товариства військових друзів“ і ще про 6 осіб.

В останній частині видання, що його оглядаємо, міститься „Покажчик“, де зібрано життєписні відомості про походження, виховання, службу перед повстанням та прийдешню долю усіх осіб, які тим чи іншим способом причетні були до грудневих подій. Коли порівняти до попередніх розділів, то „Покажчик“ для свого складання вимагав найбільше праці. Зате, здається, він є тепер найцікавішою частиною книги, бо дає коштовний матеріал до характеристики майже всіх у ній згаданих осіб.

Вважаю за зайве докладно пояснити цінність видання, яке дає багато (хоча трохи й однобічного) матеріалу, що знайомить більш як з півтисячею представників своїми поглядами поступової частини громадянства за 100 років перед цим. Можна зробити де-які зауваження лише з приводу головним чином „Покажчика“, а власне зауважити неповність часом повідомлень (наприклад, про Гебеля, Люблінського, Ракузу), де-яку невиразність або недокладність (наприклад, у повідомленні на стор. 281, що Бестужев-Рюмін жив у С. Муравйова-Апостола), неперевіреність де-яких дат (наприклад, року народження Башмакова, часу смерті Соловйова), прізвищ (наприклад, Тихановський чи Тихоновський, Щепило чи Щипило й т. інше) та місцевостей (наприклад, у свідченнях Сухинова,

а також і в його життєпису, згадується с. Мазиниці замість Мазепинці (кол. Київської губернії), подекуди трошки чудні бібліографічні довідки (наприклад, посилка на те, що оповідання Вадковського видрукувало лише лийпцігське видавництво Каспровича, а не згадано про лондонське видання Герцена) або навіть помилкові (наприклад, на стор. 300: „Rokosz ryłku Czernińskiego“ Руліковського, що в дійсності видруковано в місячнику „Nasza Przyszłość“ р. 1908, в №№ VI й VII, зазначено надрукованим ніби-то в газеті „Dziennik Kijowski“ за р. 1917 в № 167, тоді як там вміщено лише маленьку замітку „Pamięci dekabristów“ Л. Р-ського) й т. інше. Проте-ж оґріхів, що їх можна в досить чималій книзі спостерегти, не надто вже й багато, та й тих не можна зарахувати до категорії хиб поважних.

Л. Д.

М. В. Нечкина и Е. В. Сказин. *Семинарий по декабризму. Под редакцией В. Невскою*. „Прометей“, Москва, 1925. 148 стор. in 8°. 1 р. 10 к.

Книга, що має спочатку переднє слово редакторів та вступ складачів і в основній частині своїй являє собою спеціальний довідник, як указує сама її назва, ставить собі завдання переважно педагогічні. Вона є спробою дати одну з підручних чи допоміжних книг сучасній вищій школі, що шукає нових методів навчання та змагається викладати способи наукового дослідження підчас студентських лабораторних студій семінарського типу в царині суспільнознавства. Зосібна, книжка т.т. Нечкіної та Сказина має своїм завданням дати керівникові нитку до рясного матеріалу про рух декабристський. До речі, кожен із складачів вже має в даній галузі своє літературне ім'я.

Услід за відповідним редакційним переднім словом, яке поміж иншим обороняє (від товаришів, подібних до Ольмінського) право цікавитись рухом декабристським та виявляє необхідність розглядати його по можливості всебічно, вступ складачів накреслює положення держави, що переживала ряд наслідків од зміни економічної структури, яка саме в державі відбувалася, формулює розуміння „декабризм“ та висвітлює значіння декабристів, яко ідеологів революційного моменту та разом як революційних тактиків в розвитку протиурядового руху. Основна частина книги містить в собі 128 зформулованих тем для семінарських студій, таку саму кількість запитальників з ґрунтовними артикулами для систематичного опрацювання кожної з тих тем, зрештою з показчиком відповідного матеріалу історичних джерел та підручних книжок.

В широкості накресленого підходу до праці (порів., наприклад, багатство тем для історіографічного підходу, для характеристики тогочасних стосунків економічних, для ознайомлення із становищем армії, з діяльністю так Південного Товариства, як і Товариства Сполучених Слов'ян, з політичною ідеологією Микити Муравйова, Пестеля, а також Луніна, Тургенева, Муравйова-Апостола, для ролі повстанчого Чернігівського полку як в цілому, так і в окремих його представниках, в літературному відгомоні подій і т. и.), в достатній кількості рекомендованої спеціальної літератури та в останній свіжості її—право книги на цікавість читачів до неї й по-за мурами школи. Варто пригадати лише хоч-би показчик західньо-європейської літератури питання.

Багатство тем, що їх призначено до опрацювання та що відбивається на невтриманості конструкцій, на небезпеці повторювань та ризикованості не досить ґрунтовної розробки (на це поміж иншим указує й редактор у переднім слові), не вилучає у низці випадків і де-яких прогалин. Даючи більшу увагу Південному Товариству (8 тем), аніж Північному, а особливо Товариству Сполучених Слов'ян, що стає тепер сливе мод-

ним (12 тем), ставлячи за традицією Сухинова вище за Кузьміна з товаришами й таке інше, оцей довідник (до речі, докладністю він стоїть нижче од покажчика т. Селіванова) нічого, наприклад, не каже про відомі події на Україні ні тої доби, ані наступної (згадаймо, наприклад, про Шевченка та Кирило-Методіївське Братство), хоч праці Іконнікова, Оксмана, Репінського та інших досить відомі авторам. Даючи можливо повну довідку про стан бібліографії питання на Заході (до речі, названо перший лише том Шніцлера та не згадано про першу з даного питання працю Шімана), автори нехтують літературою польською, зосібна мемуаристами польськими, як Руліковський та добре відомий в літературі російській гр. Олізар (згадай Кропотова, Іконнікова та інших), або-ж Чайковського, хоча й література польська, коли взяти на увагу одну з тем („Міцкевич та декабристи“), почасти їм відома.

Ціна в цілому цікавого видання трохи висока.

Л. Д.

Вл. Селіванов. *Декабристы 1825—1925. Систематический указатель русской литературы*. Ленинград, „Колос“. 1925, 106 + 3 стр. in 16°. Ціна 70 коп.

Відповідні відомості угруповано в 10 відділах. Найповніші з них такі: документи, що належать самим декабристам (тоб-то їхні мемуари, викази їх підчас слідства, листи, літературні твори), загальні розвідки про декабристів (праці спеціальні й загально-історичні), 14 грудня року 1825-го (джерела, їх обробка та мемуари й спеціальні праці), а найбільш—література про окремих декабристів (52^{1/2} стор. з матеріалом для характеристики 125 осіб). Основна частина довідника має спочатку передне слово, а в кінці книги упорядковано поміж іншим алфавитного покажчика 732 авторів 1195 з даного питання друкованих праць. Ця довідка стверджує наочно й цікавість, яка є в літературі до руху декабристського, і велику працю, яку впорядчик проробив сам.

З поданих у книзі даних видно, що найбільшою поміж декабристами популярністю користуються: Рилеев (у довіднику 121 число вказівок), А. Бестужев-Марлінський (100 чисел), Тургенев (82 числа), В. Кюхельбекер (76 чисел), Д. Завалшин (45 чисел), І. Пущин, князь Одоевський, Орлов, кн. Оболенський, Батен(ь)ков, М. Муравйов-Апостол, князь Волконський, М. Бестужев (усі в межах четвертого десятка), барон Штейнгель, Пестель, Лунін, барон Розен, М. Бестужев, Якушкін, С. Муравйов-Апостол, Фонвізин (усі в межах третього десятка), тоді як про Горбачевського, наприклад, згадано в 14 випадках, а про Бестужева-Рюміна лише в одному. Літературна популярність, як бачимо (принаймні, для автора покажчика), іноді несповна відповідає минулій політичній ролі того або іншого декабриста. Із сучасних дослідників декабристами та рухом декабристським найбільше цікавились Щеголев, Штрайх, Богучарський, в. кн. Миколай Михайлович, Модзалевський, Семевський, Шільдер, Шіман, Венгеров та інші, що їх імення кажуть сами про себе.

Покажчик виходить з друкованої російської літератури, яка з'явилась в колишній Росії, теперішній Р. С. Ф. Р. Р., почасти й за кордоном, але є в ньому також вказівки на праці й не російською мовою. Він повніший, коли порівняти з бібліографічними довідниками „Антиквара“ за р. 1903-й та десятого випуску „Вестника Коммунистической Академии“ за р. 1925-й або-ж „Семинария“ Нечкіної та Сказіна, хоча й у ньому, коли охота, можна знайти низку прогалин (наприклад, про повстання Чернігівського полку, про Горбачевського, бар. Соловйова, Сухинова, Тургенева, про книги Головачова, Балабанова й т. и.). „Література о декабристах“ Піксанова й Ченцова у виданні Центральна Р. С. Ф. Р. Р., на вихід якої

сподіваємось, можливо, перебільшить зазначений довідник, але впорядчик останнього й не мав претенсій на всевичерпну докладність поданих відомостей, маючи головним чином на увазі провінціальне оточення низки узагальнюючих праць з даного питання до дня роковин декабристів.

Розглянена книга проте принесе свою користь і нефахівцєві. Л. Д.

В. Базилевич. *Декабристи на Київщині*. Д. В. У. Київ, 1926. 55 коп.

Чистенько видана, невеличка (64 стор. in 8°) книжка містить в собі 5 розділів. Текст її, що на початку має на де-кілька рядків передмову, ілюстровано рядом малюнків (портретами, крайовидами з альбома Де-ля-Фліза, автографом та мапою місцевости подій), і до нього додано винесені на окремі сторінки примітки так до самого тексту, як і до ілюстрацій. Симетричності окремих частин праці та її живому, легкому стилєві відповідають вартості виконання її, що з'явилися як наслідок піклування автора використати по змозі попередню літературу питання, підшукати відповідний новий матеріал та самому одвідати де-які місця минулих подій (наприклад, Васильків та Трилєси). Авторєві де-яких друкованих вже статтєв з даного питання прийшла щаслива думка відгукнутися й у праці загального характеру на столїтні роковини знаменних у Київї та на Київщинї подїй, і ця думка знайшла собі цікавий та цілком влучний зверхній вияв. Про те, як сумлінно автор поставився до своєї праці, свідчить поміж иншим впорядкований ним бібліографічний довідник та досить уважлива коректа.

Правда, можна висловити й ряд побажань книзі, яку розглядаємо. Наприклад, щоб надати їй бібліографічної докладности, можна зауважити, що „Православный катехизис“ та „Воззвание“ С. Муравйова-Апостола (й Бєстужева-Рюміна) видав не один лише Бороздін (стор. 59) та й не він уперше, або про місце смерті Бистрицького (стор. 60) каже не один лише князь Трубецький та також і не він уперше. Певно, несповна подано й довідки (порівняй покажчики Мєзьєра, Нєчкіної й Сказіна, а також Сєліванова) про відгуки подїй в літературї художній (стор. 54).

Недокладно й неясно подано відомості про кару салдатів Чернігівського полку за їх провини. Ще можна було-б за нагоди (стор. 45) повідомити, що Соловйов, Сухинов, Мозалєвський та Бистрицький у київській тюрмі, згідно з Горбачєвським, зустрілися з юнкєром та салдатами кол. Чернігівського полку перед їх засланням на Кавказ.

З недоглядів можна занотувати низку прогріхів в топономастиці: р. Тясмин (стор. 14), наприклад, названо Тясминкою, Устимовку (на мапі й у тексті, стор. 55) — Устиновкою, Солтанівку — Солтанівкою (там само), а Каменка (теж там) має російську назву. Далі, не установлено, як вірніше писати прїзвище графа Хоткевича чи Ходкевича (стор. 7). Також декабриста Тїзенгаузєна автор титулує бароном (стор. 23) і т. и.

До несправностей, наприклад, належать заяви, що Горбачєвський був старшим з членів Товариства Сполучених Слов'ян (стор. 11), що ніби Люблінський і року 1825 укупі з Борисовим стояв на чолі того Товариства, що ніби-то Бистрицький був членом змови (стор. 25), що у Васильковї вже 23 грудня знали про столичну катастрофу 14-го грудня, через це ніби-то другого дня ранком С. Муравйов-Апостол вкупі з братом вїїхали до Житомиру (стор. 26). Недокладно також з боку стилістичного чи топографічного висловився автор, що брати по дорозі на Троянів заїхали до Олєксандра Муравйова (стор. 27): О. Муравйов власне в Трояновї й жив. Така-ж хронологічна неададність у автора, коли він занотовує час двохразового заїзду Бєстужева-Рюміна до гр. Олізара. Одну з рогаток в місті Васильковї названо Богуславською

(стор. 30) замість Білоцерківської. До повстання Чернігівського полку (стор. 41), коли не рахувати 83 душ з першої мушкетерської роти, не прилучилася лише гренадерська рота капітана Козлова, та й з неї були дезертири, які також товаришували в дорозі Муравйову та яких згодом розшукував уряд. Інформації Гогеля, що подав Оксман, походили з Волині, а не з околиць Василькова (стор. 46) й таке інше.

Автор припускає навіть гіперболізацію або поширене тлумачення в повідомленнях своїх, наприклад, про те, як Гебель приїхав до Триліс з жандармами (стор. 28: а з ним був лише офіцер Ланг), про те, ніби в момент арештування Фурман та Башмаков були сильно на підпитку (стор. 28), ніби київські вулиці було переповнено („плавом пливли“) москалями та людностю (це вночі чи удосвіта!) перед арештом Мозалевського, ніби тоді арештовували, мовляв, і тих людей у Києві, які знаходили (й навіть приносили до начальства) примірники „Православного Катехизиса“ (стор. 39).

Подібна до зазначеного явища також модернізація: наприклад, гусарів полку принца Оранського, що брали участь в приборканні Чернігівського полку, названо Білоруськими (стор. 43), або сказано (стор. 43), що Іполіт Муравйов-Апостол заподіяв собі смерть пострілом з „револьвера“.

Далі, здається мені, що автор ставиться з надто великою довірою до наведених від Горбачевського мотивів перекидання урядових військ (стор. 39—40), до картини бійки, змалюваної від Муравйова-Апостола (стор. 43), до закидів у нерішучості, які Горбачевський робить С. Муравйову-Апостолу (стор. 44), до пльоток, що рахували на пікантність, як поручика Павлова, який не прилучився до повстанців, переховувала ніби-то під своїми перинами жінка васильківського городничого, до повідомлень, ніби С. Муравйов-Апостол мав колись намір підбурити до повстання своїх селян і ніби уряд наклав заборону на його (в дійсності власність його батька!) полтавські маєтки (стор. 52—60).

Автор не мав даних і для повідомлення, що Бестужев-Рюмін підказував Кейзерові підчас читання „Православного Катехизиса“ та навіть голосно те читання повторював (стор. 34), що прапорщик Мозалевський, коли їздив до Києва, був у цивільному одязі (стор. 36).

В залежності від того, як автор ставиться до відповідних джерел дознавання, він робить помилки, коли повідомляє, наприклад, що М. Муравйов-Апостол лише недавно ніби приїздив до свого брата Сергія (стор. 26), що С. Муравйов-Апостол (згадаймо про переговори його з гр. Мошинським!) у Житомирі ніби не здибав нікого з членів потайних товариств (стор. 26), що Гебель готувався до ночівки, коли приїхав до Трилісів (стор. 28), що після того, як його поранено, його зараз-же ніби-то одвезено до Василькова (стор. 28), що С. Муравйов-Апостол вкупі з ротою Кузьміна вирушив із Трилісів до Ковалівки (стор. 28), що генералові Гогелю лише за Миколи I доручено було потайний догляд за станом у війську на півдні держави й т. и.

Усе занотоване ми констатуємо (може видатися зокола, надто вже докладно) головним чином тому, що бажано цій книзі (до речі, першій з даної царини українською мовою), яка заслуговує на можливе розповсюдження, незабаром побачити світ і в новому виданні, до того без зазначених хиб, хоч взагалі вони не такі то вже й серйозні.

Л. Добровольський.

Акад. С. Єфремов. *Іван Левицький-Нечуй*. Слово—Київ, 1925 р. 124 стор.+додаток 48, in-16°. Ціна 16 карб.

Це переробка старої праці ак. С. Єфремова „Бытописатель пореформенной Украины“, що її було надруковано в „Кіевской Старині“ за 1905 р. № 1 (98—118 сс.), але тут її збільшено принаймні в п'ятеро.

Детальніше розказано про останні роки життя письменника, коли він так різко розійшовся з молодією генерацією українських діячів в такому дрібному питанні, як правопис, і виступає з своїми дивовижними новаторствами, і взагалі більше сказано про його творчий шлях. Як звичайно це ми бачимо у С. Єфремова, працю написано живо, читається вона з цікавістю, хоч де-чого-б ми побажали і більшого від нарису, що малює таку все таки центральну фігуру в нашому письменстві. Так, творчий шлях Левицького охоплено не досить глибоко і його діяльність не зв'язано тісніше з тими культурними діячами, з якими він все таки при всій своїй кабінетній натурі мав зносини, і через те і де-які типи романів Левицького зачеплено тільки побіжно: автор не зупинився на них так, як того вони вимагали, і не освітив їх яскраво. Кажучи так, ми маємо на думці такі типи, як Радюк і Комашко. Безперечно, в цих типах Левицький малював культурників своєї доби, таких, як Куліш, і не даремно Радюкові приписано таку фразу, яку сказав і Куліш Плетньововій доньці, в яку він був закоханий в молоді роки: „Вот и вы современем научитесь по украински“; і відповідь якої: „Никогда“ назавше розбила його почуття (Див. Огоновський. Истор. литературы русской, ч. III, I від., стор. 95; „Хмари“, Українська Накладня, Київ-Ляйпциг, стор. 348).

І коли подивитись на Радюка та Комашку з цього боку, цеб-то як на типові образи наших культурників 60—80 рр., то може і не треба казати, що образ Радюка являється „невдалий з програмового боку“ (с. 130): тут не програма, а відбиток життя — образ Радюка втілює можна сказати мистецьки певні життєві явища своєї епохи — і я-б сказав, вихідною точкою для утворення образу Радюка послужив Куліш першою половиною своєї діяльності. Звичайно, Левицький тут багато перетворив, як це завше роблять письменники, — ну, а Куліш був досить типова фігура на свій час. І хоч образ Радюка не може дорівнювати своєю широтою до Рудіна Тургенєвського, але він і не дуже далеко від нього відстає, поділяє з ним всі хиби позитивних образів.

Далі творчий шлях Левицького, ті впливи, що їх зазнав письменник, мало з'ясовані в книжці. Автор між иншим на підставі статті Левицького „Сьогочасне літературне прямування“, надрукованої анонімно в „Правді“ 1878 та 1884 р., але написаної десь на початку 1878 р., зазначає, що в ній Левицький „з почуттям посилається на Золя¹⁾, і це надзвичайно важлива вказівка на шляху спізнання літературних впливів на нашого письменника“ (с. 80). Правда, далі автор каже, що „конкретних слідів безпосереднього впливу на нього Золя ми показати не можемо; можливо їх не знайде й найпильніший аналіз та порівняння обох авторів. Але це не позбавляє нашого висновку всієї сили“. „Золя був, очевидно, серед тих авторів, що самим духом, напрямком, манерою, способом, впливали на нашого автора“ і т. д. Так, все це правда. Але сказавши про той загальний вплив, що його мали на автора французькі натуралістичні письменники, автор нічого не каже про впливи на нього корифеїв тодішньої російської літератури, таких, як Тургенєв, і раніших, як Гоголь²⁾.

¹⁾ Тут між иншим автор робить помилку, кажучи, що популярність Золя в Росії прийшла вже пізніше й припадає власне на 80 рр., що й літератури про французького письменника російською мовою тоді, як писав Левицький свою статтю, все одно, що й не було, — в „Отечественных Записках“ 1876 р. № 7 появилася досить велика стаття Боборикіна про французький натуралістичний роман, де Золя присвячено 24 стор., та і з 1875 р. Золя став постійним співробітником „Вестника Европы“, де друкувались і його романи, і його критичні статті. В зазначеній статті Боборикін, як і Левицький, каже між иншим про те незадоволення, що його викликав реалізм Золя у сучасних йому критиків.

²⁾ Автор тільки каже, що Левицький т. с. конкурував своїми творами з такими російськими письменниками, як Тургенєв, Островський і інші (с. 83).

Що до Тургенева, то вплив композиції його великих романів виразно позначився на теж великих романах Левицького, як „Пречеп“, „Хмари“, „Над Чорним морем“. Нарешті, невиразно обмальовано взагалі світогляд Левицького і залежність від цього світогляду як тем, так і самої мистецької форми його творів.

М. Марковський.

Dr. Karel Matoušek: *Podkarpatská Rus* (Všeobecný zeměpis se zvláštním zřetělem k životu lidu). „Země a lidé“ svazek 55. Nakladem České Grafické Unie A. S. v Praze 1924, 250 ст. 8°, за Кч. 19.—, váz Кч. 23.—.

В процесі політичного перебування Європи після світової війни з'явилася нова політична одиниця, як член державної цілості,—Підкарпатська Русь, колишня Русь Угорська, що, за розпадом Угорської держави, з'єдналася з Чехословацькою республікою на автономних основах.

Численна література, що повиходила за цей час про Підкарпатську Русь в Чехословаччині, показує на той інтерес, з яким зустріли її нові співземляки. Книга д-ра Карла Матоушка найбільша розміром праця з присвячених Підкарпатській Русі від Чехословаків.

В короткому вступі автор зазначає, що ця праця входить, як складова частина, до його „Všeobecného zeměpisu Slovenska“ (36-й том тієї збірки) і являється наслідком наукових подорожей самого автора по всій Підкарпатській Русі (ст. 5). В розділі першому спиняється автор на історії прилучення Підкарпатської Руси до Чехословацької республіки: знайомить з площею, географічним положенням країни і кордонами її, підкреслюючи їх оборонне значіння для цілої держави (7—16). В дальших розділах—Горопис (ст. 16—36), Водопис с. (36—45), Підсоння (45—50), Рослинність (50—53), Звірина (53—57), Мінеральні багатства і мінеральні води (57—63), Населення (63—73), Народності (73—90), Жиди (90—99), Питання яzikове (99—102), Віра (102—121), Освіта і шкільна справа (121—130), Народне мистецтво (130—143), Життя Верховини (143—151), Заняття: Хліборобство (151—162), Скотарство (162—172), Земельна реформа (172—176), Лісове господарство (176—182), Ремесла і торгівля (183—187), Промисли і водяні сили (187—192), Транспорт (192—202), Політичні відносини і правління (202—219), Характер селищ (219—223), Містопис (223—242)—автор дає досить докладні інформації краєзнавчого характеру що до географії, етнографії, демографії, а почасти й соціально-політичних відносин. Книга наділена численними ілюстраціями (23), статистичними таблицями (17) і мапою Підкарпатської Руси в теперішніх її межах. Статистичні дані автор брав із державного статистичного бюро за переписом р. 1921, а почасти сам збирав на місці. Кладучи в основу своєї праці ці дані, автор іде шляхом порівняння сучасного стану Підкарпатської Руси із станом її за життя під угорським пануванням, в якому він вбачає причину культурного занепаду і економічного зuboження її головної народності—Русинів; саме цій народності віддає автор найбільшу і прихильну увагу. Книга написана популярно і для ознайомлення з життям країни і люду її дає чимало добре систематизованого матеріалу. Для українського читача особливий інтерес мають сторінки з найновішої історії Підкарпатської Руси: прилучення її до Чехословаччини, конституція, політичні відносини і правування і т. д. На жаль, автор не зміг удержатися на висоті наукової об'єктивності і вніс в книгу свої особисті політичні і національні симпатії, чим до певної міри позбавив її наукової вартості, а географічній праці надав характеру публіцистичного, навіть агітаційного. Автор перейняв віками культивоване в Чехії мискофілство, пройнявся ним до саможертви і заряснив книгу проявами

цього свого почуття. Відданість Росії (звичайно, Росії старого порядку!) застує в авторові інстинкт державної самоохорони. Читаємо, напр., на ст. 11-й: „Але наш схід, то-ж вхідні ворота до Росії: коли-ж Росія опам'ятається і вступить знову в ряди упорядкованих і сильних держав, тоді напевне затужить за спорідненою народністю східної Галичини і стане правдоподібно нашим прямим сусідом. Тепер-же показується в повному обсягу безмежне значіння Підкарпатської Руси для нашої республіки. Коли Чехія—наше обличчя до Західної Європи, то Підкарпатська Русь—наша рука, що показує на схід і будить приємну надію на майбутній союз з Росією“. З Росією, звісно, „майбутньою, оздоровленою“ (ст. 11). Але чому автор думає, що туга такої Росії, про яку він марить, за спорідненими народностями обмежилась-би на самій Галичині, особливо коли вона (Росія) стане прямим сусідом Чехословаччини? Чому не можна припустити, що в „майбутньої“ Росії прокинулись би колишні поривання досягти того слов'янофільського ідеалу, що всі „славянские ручьи сольются в русском море“? Таке безоглядне москвофільство тепер, коли Чехи діждали своєї держави, видається анахронізмом. Нема чого й казати, що на вівтар цієї великої любові до колишньої чи „майбутньої“ Росії, як жертвні дари, положено Русинів і їх мову. Коли стара угорська статистика грішила проти правди тим, що допускала збільшення мадярської народности за рахунок Русинів і Словаків (див. стор. 75), то нова чеська статистика не далеко відійшла від неї, не розрізняючи тих самих Русинів і Великоросів. Як зазначає сам автор, „чехословацька статистика р. 1921 не розрізняла „Русские“ і „Русини“, а звела їх в одну рубрику „Rusové“, „Ruská národnost“¹⁾. Вони й сами,—завважає він далі,—не знають різниці і зовуть себе Рус, Русняк, але рідко Русин, хоч деякі чехословацькі урядові кола цю останню назву підтримують“ (ст. 78), чого автор не виправдує. Збільшивши таким чином русинське населення тими Руськими, що останніми роками емігрували з Росії і перебувають тепер на Підкарпатській Русі, автор робить велике наукове відкриття що до мови Русинів. „Верховина,—пише він,—заховала в тутешній мові багато консервативного, численні архаїзми і своєрідні особливості. Крім того тутешня руська мова, через велике висунення (країни) на захід, відхилилася від мови великоруської і підлягла сусіднім спорідненим мовам, на заході словацькій, а на північному сході—українській (розрядка моя—О. А.). Підкарпатсько-руська мова без сумніву один з паростків могутнього руського пня, але більше подібна до малоруської чи української, ніж власне до великоруської мови“ (ст. 99).

Згадуючи далі про великоруську граматику Кирила Сабова (р. 1865) і Митраків „Русско-мадярський“ словник (р. 1881), що були навіяні москвофільськими симпатіями після походу російського війська в 1849 році, автор сам зазначає, що „обидва мішали великоруську мову з церковнослов'янською“ (ст. 100). Коментарії зайві. Всім добре відома та „великоруська“ мова з галицьких москвофільських писаннів. Гостро осуджуючи угорський насильницький режим і обвинувачуючи Мадярів в некультурності Русинів, що сталася в наслідок мадяризації школи, автор, проте, висловлює жаль з того приводу, що школа на сучасній Підкарпатській Русі не змосковлена, що по школах заведено мову українську, бо за конституцією республіки за урядову і навчальну мову проголошено мову місцеву народню. Правда, і тут знайдено компромісовий вихід, а саме:

¹⁾ В розумінні кожного Чеха Rusové, ruská národnost і Великороси, великоруська народність—синоніми.

заведено по школах мову українську, але з правописом російським на полегкість учительству, що позвикало до великоруської мови, і народові (хто знає письма), щоб міг читати молитовники, російським правописом писані. „Проти заведення великоруської мови до шкіл народніх,—пише автор,—говорило, головним чином, те, що підкарпатсько-руський народ її добре не розуміє“ (ст. 101). Отже, не вважаючи на те, „росли на Підкарпатській Русі і в Чехії прояви неспокою від такої українізації країни і від збільшення руської і слов'янської розколотості мовної і культурної. То там, то тут ширилися бажання, щоб по школах всіх ступенів було заведено, як мову навчання, мову великоруську, що більше пристосована до місцевих потреб. Підкарпатськоруське учительство і всі чеські партійні коаліції, крім народовців і соціал-демократів¹⁾, добивалися великоруського напрямку“ (ст. 102). Нас дивує, розуміється, такий погляд на національну справу в культурній чеській країні, що сама не дуже давно визволилася з-під гніту чужої держави, бо автор не поясняє, чому, для піднесення культурного рівня Русинів, краща москалізація русинської школи від мадяризації. Не поясняє автор і того, чому він, як географ, вважає лінгвістичні питання предметом своєї компетенції, а як чеський громадянин, припускає можливим накидати свої уподобання чужій йому країні й-же на шкоду.

Необ'єктивний автор і в питаннях віри. Останнім часом на Підкарпатській Русі загострилася боротьба двох релігій: греко-католицької (нараховує 54,5% вірних) і православної (10%). Автор виразно став на боці православних, ще й свій уряд закликає до того. „Треба,—пише він,—щоб могутньому православію швидче було дано потрібні церкви, а також грошову допомогу від держави. Православний рух невпинно йде вперед і зростає, бо він народний, прирощений... Чехословацька влада не сміє його не дооцінювати, а чи йому перешкоджати; вона повинна шанувати його народність і слов'янськість“ (ст. 118—119). Читаєш ці рядки і дивиєшся: як може автор не зважати, що тепер інші ідеї опанували народи. З дальших рядків довідуємося і про таке: „Під впливом революційної доби і переповненої гіркоти місцями православний рух збачив за межі закону і допустився насильства проти ненавидних уніятських попів, і мусіли многі з чеських суддів, ідучи проти голосу свого серця, осуджувати православне надхнення і повертати церкви знов уніятам. Експоновані Чехи, хоч сами релігійно не виступають, а проте в більшості симпатизують православію, бо розуміють його природність і бачать в ньому ідею слов'янську і процес, що має з'єднати руських в один народ“ (розрядка моя—О. А.). Що це—„православие, самодержавие и русская народность“? Яким чином в молодій Чеській республіці могла так пишно процвісти ця формула царської Росії? Чи не запізно? Чи не намагається автор стати *plus royaliste que le roi même*?—бо Нова Росія сама вже відмовилась від тих гасел.

На щастя для Підкарпатської Русі теперішній чехословацький уряд не поділяє поглядів д-ра Карла Матоушка, на що автор не раз із жалем нарікає в своїй книзі.

Дуже цінними в книзі являються статистичні дані, той невідомий язык цифр, що безсторонньо малює нам стан Підкарпатської Русі тоді, за Мадярів і тепер, на 1921 р. Ріжниці великої власне нема, та й бути не може за короткий час нового життя Підкарпатської Русі. Як тоді, так і тепер підкарпатські Русини убогі і матеріально і культурно.

¹⁾ Великоруського напрямку держаться: народні демократи, чехословацькі соціалісти і республіканці (аграрники),—як зазначає автор в примітці на ст. 102.

З усієї площі земельного маєтку тільки $\frac{1}{5}$ частина належить хліборобам, що складають $\frac{2}{3}$ всього населення Підкарпатської Руси (із них 60% Русинів, 22% Мадярів, 5% Жидів), всією-ж землею володіють великі (20%) і середні (12%) поміщики, держава (29%), а 20% урбаріяльної землі. Лісна площа сягає 49% всієї землі, але це багатство підкарпатської руської землі не належить Русинам: ліси то поміщицькі, то державні ($\frac{1}{3}$ %), то урбаріяльні, а у Русина свого лісу не вистачає на задоволення мінімальних потреб. Матеріальні злидні, брак інтелігенції (до того-ж здебільшого москвофільського напрямку), мадяризація школи були причиною того, що Русини і досі стоять на низькому рівні культури. Підкарпатська Русь що до грамотности заняла останнє місце в Чехословацькій республіці. Це сумніша картина буде, як порівняти ступінь грамотности поміж народностями на самій Підкарпатській Русі: грамотних Чехів 97,7%, Мадярів 83,4%, Німців 80,3%, Жидів 68%, Словаків 62,7%, а Русинів тільки 33,3%. Культурність Чехів нехай буде запорукою того, що з цим новим сусідом Підкарпатська Русь вийде на шлях культурного життя і матеріального достатку. Побажаймо-ж словом автора, щоб „Прага і Ужгород, Чехи і Русини тісніше зблизилися і взаємно відчули себе правдивими братами“.

Тим більший маємо жаль до автора, що книга д-ра Карла Матоушка, ставлячи собі завданням ознайомити широкі чеські кола з Підкарпатською Руссю, подає інформації в такому необ'єктивному, навіть тенденційному освітленні. В своїй характеристиці літератури про Підкарпатську Русь, уміщений в кінці книги, автор відзначає як ваду однієї праці її українську орієнтацію („také mi vadí ukrajinské hledisko“). Так само і ми можемо сказати, що цікавій взагалі книзі д-ра Карла Матоушка vadí antiukrajinské hledisko.

О. Андрієвська.

Дорошенко Дм. *Славянський світ в його минулому й сучасному*. Берлін, 1922, т.т. I—III, ст. 240+268+264, 8 мая.

У передмові до своєї книжки автор говорить: „Як перша спроба такого видання у нашій літературі, моя книга певно не обійшлася без помилок та хиб, і я буду дуже вдячний фаховим знавцям та рецензентам, коли вони мені їх вкажуть, маючи на увазі ці помилки виправити, якщо тільки цій книзі судилося коли-небудь діждатися нового видання“. Відповіддю на бажання автора нехай будуть отсі замітки. Усіх численних помилок і хиб, що є в книзі, ми не будемо перелічувати, а зазначимо тільки важніші.

На ст. 90 т. I між старослов'янськими пам'ятниками, писаними кирилицею, показане і знамените Зографське євангеліє, писане майже усе глаголицею: з 304 арк. нею писано 288 арк.—се-ж оден з стовпів глаголичеської письменности!

На ст. 94 т. I зовсім не згаданий правдивий починатель ново-болгарської літератури Филип Станиславов, болгарський католицький єпископ у Павликіян, що видав 1651 р. першу новоболгарську друковану книжку „Абагар“, яка була призначена, щоб повернути у католицизм Болгар (Див. ст. М. Попруженка „Абагар“, „Известия Отд. Рус. Яз. и Слов. Акад. Наук“, т. X кн. 4, 1905, Петербург). Також не знаходимо у книзі навіть імени одного з найвидатніших починателів кашубської літератури Яроша Дирди (або Дердовський Ероним, 1852—1902), автора поеми про пана Чорлинського, яку він 1880 р. в Торуні „Zetgot dla swojecz druhow kaszebsciech“. Випущені зовсім і такі значні чеські письменники, як поет і вчений історик-археолог Воцель (його поема

„Лабіринт слави“; книжка його „Pravěk Země české“ є й у російському перекладі „Бытовая история славян“, Київ, 1875), Ю. Зейеръ (1841—1901)—письменник саморідний і яскравий (див., напр., рос. переклад В. Ленського книжки його „Домъ подъ утопающей звѣздой“ Петроградъ, изд. „Миръ“), як *Малий* (1811—85), якого шоститомна праця „Naše znovuzrození“ (1880—84) високо ціниться у Чехів. Ів. Скерлич сербський історик літератури (1877—1914) вже вмер, (див. ст. 175 т. II, де він показаний як ще живий).

У I-му-ж таки томі на ст. 107 автор каже: „вже в VIII столітті Великоруси колонізували межиріччя Волги, Оки, заклали тут державний центр і виступають з яскравими ознаками зформованої народности“, а на 15 ст. це формування однесено у XII—XIII вв. Де-ж правда? Праця Е. Карскаго „Бѣлоруссы“ вже числить і II і III т.т., а не тільки I (див. ст. 29 т. I). Вказавши російський переклад О. Бодянського Шафарикових „Словянскихъ Старожитностей.“ (М. 1844), можна було-б додати ще й про зроблений теж Бодянським рос. переклад і Шафарикового „Славянское народоописание“ (М. 1843).

У т. III на ст. 167 утворення чеської Александрейди, зложеної 1265—80 р., як довів се ще Фр. Прусик (Českých Alexandreid gumovapuch pramenové, Прага, 1891, ст. 64), однесено нашим автором до XIV в. На 189 ст. того-ж таки тому автор приписує В. Ганді відкриття не тільки Краледворського рукопису, але й Зеленогорського (Суд Любушин), що його прислав поштою у Чеський музей анонім (потім розкритий) і який був зараз-же визнаний І. Добровським, як підробка, тоді як у автентичності Краледворського рукопису сей славіст не сумнівався. Ад. Чорний видавав не „Slovansky svět“ (207 ст. т. III), а „Slovansky Průhled“, де дійсно одводилося місце і для статей про літературу і культурне життя України. Звісний філолог Я. Гебауер зложив історичну граматику чеської мови (mluvnice) у 3 част., а не „капітальний історичний словник“ (ст. 209—10 т. III).

На ст. 213 т. III треба поправити плутанину про якогось Яна IV...

З дрібних помилок, яких у книзі Д. Дорошенка дуже багато, вкажу тільки такі: Нач и Гусле (треба: Мач-меч и Гусле, ст. 207 т. II), Жабоян (треба: Жабляк, ст. 146 т. II), Ирашек (треба: Ірасек—славний чеський письменник, ст. 205—206 т. III). На ст. 166, 206 т. II автор, не розібравши значіння сербського слова „Дика“ (пиха, слава, улюблена, коханка), написав його „Дійка“ у назві твору С. Милутиновича „Дика Црангорска“. Числові дати дуже часто бувають невірні або неточні; напр., С. Твардовський, автор „Wojna domowa“, жив буцім-то усього 6 л. (1660—1666 р., ст. 49, т. II), Е. Оржешкова—наче-б-то жила тільки 18 л. (1892—1910, ст. 86, т. II). Через те буває иноді у автора і велика плутанина. Так, на 121 ст. II т. у автора сказано, „що турки взяли в 1459 р. Смедерево, столицю Юрія Бранковича і обернули Сербію в свій пашалик, Бранкович утік на Угорщину“, а між тим вище рік смерті деспота Бранковича показаний 1457! (А. Бранкович вмер дійсно 1456 р.).

Шкода, що автор пише Карловиц (німець.) замість слов'янського Карловиц, Вальяваца замість Вальяваца од Вальяваца, де а—секундарного походження, з ірраціонала в, з якого в східно-серб. говірках вийшло е: Кременець (з Кременьц). Через те, що і сербське секундарне а і руське також е—звуки збігли, вони не вдержуються в посередніх відмінках і випадають: Крємінця, Крушевцю, Крагуєвца і ин. Але годі вже! Sapienti sat!

А. Степович.

Х р о н і к а.

Українське наукове життя по-за межами У. С. Р. Р. в рр. 1914—1925. Західня Україна. Від того часу, як я подав свій останній огляд української наукової продукції (в „Україні“ 1914 р., книжка 1 і 2, Огляд за 1913 р.), на землях Західньої України, передовсім так званої австрійської України, себ-то Галичини і Буковини, наступив цілий ряд таких колосальних змін у політичному й культурному життю, які очевидно не могли не заважити на її науковій роботі.

Світова війна, що одним із жахливих театрів своїх вибрала і наші західні землі, а потім польсько-українська війна і окупація Галичини Польщею, а Буковини Румунією, цілком природно не могли сприяти розвиткові тут української культури взагалі, а науки зокрема.

Перед війною наукове життя Галицької України розвивалося, порівнюючи, нормально, з року на рік поступаючи наперед. Концентрувалося воно у Львові в Науковому Т-ві ім. Шевченка, zaloженому за допомогою російських Українців і спомоганому ними матеріально й інтелектуально.

Це виїмкове становище Т-ва Шевченка, як самотнього наукового огнища для колишньої австро-угорської нашої займанщини, зосталося таким і досі для цілої теперішньої польської займанщини. По-за Галичиною, а властиво Львовом, ні на Підляшшю, ні в Холмщині, ні навіть на Волині не бачимо не то що ніякої наукової установи, а навіть і спорадичних наукових видань. Західні землі, що відійшли від Великої України до Польщі, ще надто бідні на інтелігентні сили, щоб на се спромогтися. Навіть просвітньо-культурні починання там ще надто слабкі, як з причини згаданої бідності, так і через політичний режим, ще тяжчий, ніж у Галичині.

Та вернім до Наукового Товариства.

За Австрії збільшувалися поволі, але невпинно матеріальні й інтелектуальні засоби Наукового Т-ва ім. Шевченка, зростали наукові і культурні ресурси сеї інституції, що-раз більшого розмаху набирала її видавничий рух, значно побільшувалися бібліотека і музей.

А разом з тим Наукове Товариство ставало дійсною науковою школою, свого рода неофіційною Українською Академією Наук, що гуртувала тоді не лише старі, відомі наукові сили, а й притягала й виробляла на наукових робітників елемент свіжий, молодий, що виходив з австрійських вищих шкіл. Ряди сих молодих робітників що-раз зростали й таким чином забезпечували тяглість і неперерваність української наукової роботи, яка починала вкладатися в свої власні традиційні форми і завдяки тому набирати сама з себе розгонової сили.

Війна раптом перервала сей нормальний процес. Українське наукове життя на якийсь час сливе цілком припинилося, передусім через російську інвазію. Як відомо, з заняттям російською армією Галичини і Буковини українство взагалі підпало тут переслідуванню і гоненню та потерпіло великі матеріальні й культурні шкоди. Не минуло сеї долі і Наукове Товариство. Російська військова влада припинила всяку наукову діяльність Товариства, закрила книгарню, окупувала друкарню, звідки пізніше, покидаючи Львів, вивезла найкращу машину й новий гарний шрифт та й взагалі господарювала по всіх льокалях Т-ва, як який вандал. Наслідком господарювання російської солдатески в друкарні пропало без сліду багато цінних наукових праць, приготованих до друку (історичні

матеріали проф. С. Томашівського, матеріали до укр. етнології та ин.), або вже й розпочатих друком (з-поміж них найдіткливішою є втрата більшої частини III тому „Матеріалів до історії української пісні й вірші“ М. Возняка). В музею під час ревізії згинули де-які збірки, наприкл., збірка старинної зброї, в бібліотеці де-які книжки. Найбільші втрати понесло Наукове Товариство в т. зв. „Академічній Домі“ при вул. Супінського, де давніше містилися всі наукові установи Т-ва. Перед самим вибухом війни перенесено звідси бібліотеку й музей до новонабутої камениці у протилежному кінці міста, по сусідству з друкарнею Т-ва, де вони й досі знаходяться (вул. Чарнецького ч. 24). Не було одначе часу перенести канцелярію бібліотеки з усім її інвентарем та залею часописів, де були зібрані газети й журнали біжучого (1914) року. Зосталася неперенесеною й шафа з архівом Етнографічної Комісії, де крім чисто етнографічних матеріалів переходувалися ще й рукописи Федьковича та переписка Кониського в справі життєпису Шевченка.

В результаті все се добро безповоротно загинуло. Заціліли припадково, з малими uszkodженнями, лише інвентарні книжки бібліотеки та каталогові картки. Зате решта була понівечена, пом'ята та й подерта на дрібні шматки. Утрачені збори часописів з 1914 року бібліотека по волі й досі доповняє, але архів Комісії пропав навіки, а з ним і безцінна просто збірка історичних пісень, зібраних М. Драгомановим і тов. та доповнена Гнатюком і приладжена вже на половину до друку, великі збірки пісень, оповідань і описів обрядів і звичаїв Тарасевського, Степаненка і Дикарева, етнографічні матеріали численних галицьких збирачів на яких 20 томів друку і вся переписка секретаріату в справах наукових із різними українськими й чужими ученими.

Нічого й казати, що увесь час російської інвазії Наукове Т-во було нечинне. Багато діячів і урядників його мусіли втекти зі Львова до Відня, або були покликані до війська, а ті, хто лишився, були наражені на ревізії, арештування, а вкінці і на вивезення. Так, вивезли москалі члена Відділу Др. Вол. Охримовича (на Сибір), знаного діяча Костя Паньківського, що не раз був членом Відділу, багато заслужився для розвитку Товариства і опікувався ним під час інвазії, управителя книгарні А. Дермала (два останні й померли на вигнанню), письменника і теж бувшого члена Відділу М. Мочульського та інших.

Та й по-за сим війна взагалі обезкровила Товариство. Австрія поклікала в ряди війська сливе всіх дорослих мушй у силі віку, і серед них знайшлося багато українських наукових робітників, що таким чином на довгий час були відірвані від наукової роботи. Не один з них передчасно погіб на війні з великою втратою для української науки. Так, у самім початку війни в бою під Галичем поляг молодий аплікант музею Т-ва Володимир Гребеняк, що заповідався на талановитого дослідника української преісторії. Безперечно, інвазія прискорила смерть і незабутнього Івана Франка та його товариша Михайла Павлика, а також заслуженого дослідника Гуцульщини, проф. Володимира Шухевича.

З уступленням російської армії з Галичини відновилася, правда, наукова діяльність Товариства, але темп її все-ж-таки значно ослаб у порівнянні з передвоєнними часами в наслідку щойно представлених причин: матеріальних шкод, нанесених інвазією, і абсорбованню культурних сил військовою службою. Але с'як-так робота почала наладжуватися, одначе ненадовго. З упадком Австрії розгорілася польсько-українська війна, яка сю роботу знову припинила. Західньо-Українська Народня Республіка, занята боротьбою за існування, не могла й думати про яку-небудь культурну, а тим більше наукову роботу. Їй на се просто не ставало

сил, які були заняті або у війську, або в адміністрації. Та й часу властиво не було. До того-ж місце осідку Наукового Т-ва—Львів—було заняте ворогом, а у Львові в тім часі нічого й думати було про якусь українську роботу. Науковому Т-ву доводилося обороняти себе й свої установи від зазіхань чужої збройної сили, яка не цуралася ревізій, арештовань та всяких більших і менших шикан. Так, ледві вдалося оборонити друкарню від реквізиції машин.

Крім мимовільної примусової наукової летаргії принесла боротьба за волю Західньої України й болючі втрати в культурних силах. Серед них найбільш діткливі—се передчасна смерть талановитого історика Івана Джиджори, що вмер на сухоти, спричинені війною, у квітні 1919 р., та смерть від тифу відомого критика Миколи Федюшки (Євшана), що помер на тиф у Винниці в листопаді 1919 р.

Правда, з покінченням польсько-української війни, Наукове Т-во знову могло взятися до своєї роботи, але тепер, з запануванням Польщі над Галичиною, обставини сі різко змінилися у порівнянні до австрійських часів. Передусім відпали всякі субвенції всім українським культурним установам від держави і краю, які мали вони за Австрії. Перестало їх одержувати й Наукове Т-во. Таким чином здане воно тепер виключно на свої власні сили. Се очевидно в великій мірі перепиняє його розвиток, бо Товариство не таке багате, щоб могло обійтися без помочи з боку. Адже відомо, що наукові видання взагалі сливе не оплачуються, а тим більше у такім біднім краю, як Галичина. Але мало того, що Т-во утратило всяку поміч з краєвих і державних фондів, польські власті не щадили йому інших ударів, які спиняли його наукову й культурну роботу. Так, у супереч статуту, не дозволено Т-ву на уладження публічних викладів характеру університетських курсів в-осени 1919 року, а через рік заборонено йому провадити наукові робітні з участю університетської молоді. Така сама доля постигла й подібні заходи інших українських культурних установ—Товариства наукових викладів ім. Петра Могили й Ставропігійського Інституту, що був, як і Народній Дім, якийсь час у руках Українців, переданий їм австрійським урядом підчас війни.

Нарешті відібрано Товариству і концесію на друк шкільних книжок для державних народніх і виділових шкіл (всю концесію передано москвофільському Ставроп. Інституту, ще раніше відданому назад у руки москвофілів), чим значно підтято доходи Товариства. А сі доходи і сами по собі через воєнні обставини значно змаліли. Упадок-же спочатку австрійської, а потім польської валюти спричинив велику шкоду Товариству, звівши на нівець різні грошові фонди, якими воно орудувало.

Крім того не сприяла спокійній науковій роботі Товариства й тяжка політична атмосфера, яка запанувала в цілім краю під Польщею. В боротьбі з українським визвольним рухом польська влада й громадянство не щадили й культурних установ. Підчас розгару т. зв. „саботажистської акції“ в краю перевели власті в-осени 1922 р. численні ревізії по українських культурно-просвітніх інституціях, а рівночасно якісь невисліджені злочинці пробували висадити їх у повітря. В кінці вересня, у відплату за визвольну боротьбу українського населення, ворожа рука не завагалася посягнути на культурне майно сього населення. В краю і в його столиці раптом, наче на чийсь приказ, вибухли бомби в українських установах, а за сими вибухами почалися знову поліційні ревізії. Так, 21. IX підложено бомбу в Т-ві „Просвіта“ у Львові, а 23. IX в Академічному Домі, де містилася українська жіноча гімназія, та в бібліотечі Наукового Товариства, де перед тим зроблено ревізію. В тім самім часі

підложено бомбу під українську гімназію в Долині і Укр. „Сокіл“ у Станиславові.

Вкінці треба взяти під увагу і неможливі цензурні умови, які стоять на перешкоді свободним зносинам Товариства з культурним світом. Всякі закордонні посилки до Товариства підлягають гострій цензурі, і цілий ряд видань—книжок, журналів і газет, особливо українських, застається через се Товариству недоступний. Так, напр., Т-во не дістає жадної української газети й книжки з Америки, бо їх цензура не пускає. Проскакують спорадично хіба тільки окремі нумери. Те саме відноситься й до українських видань, які виходили чи виходять в Європі. Більшість їх попадає дуже швидко на індекс заборонених, і для Товариства не робиться що до сього ніяких виїмків. Нічого й казати, що видання з Радянської України сливе недоступні з очевидного шкодою для науки. Навіть чисто наукові видання цілими місяцями лежать в цензурі. В справі цензурних перепон вносив Український Соймовий Клуб у Варшаві інтерпеляції, але се нічого не помогло. Міністерство Внутрішніх Справ відповіло, що все робиться „на законній підставі“.

Крім цензурних митарств існують ще й інші—митні. Всупереч закону цловий уряд накладає навіть на обмінні (від наукових інституцій з інших держав) посилки—мито, як на якийсь товар.

До всього сього треба додати ще й те, що багато культурних сил перебуває й досі на еміграції, не можучи повернути до краю.

Отже при оцінці діяльності Наукового Товариства неодмінно треба взяти на увагу всі згадані вище несприятливі „зовнішні“ обставини. Але крім сих незалежних від самого Товариства причин є ще й свої внутрішні, котрі зле відбивалися на його роботі. Се, порівнюючи, часта зміна проводу в Товаристві і звязана з сим хиткість наукового плану. Поки був головою проф. М. Грушевський, існувала певна провідна лінія в науковій роботі, котра велася по певному, заздалегідь обдуманому плану. З уступленням його в 1913 році ся плановість захиталася. Кожний новий голова мав свій план і свої уподобання, або вів справу й зовсім без усякого плану¹⁾. Недостача сильної керуючої руки не могла очевидно не відбитися негативно на науковій продукції Товариства, надто серед тих тяжких обставин, в яких йому довелося жити в останнім десятиліттю. Правда, відноситься се не так до самого може темпу роботи, скільки до її доцільности. Певну випадковість наукової продукції Товариства слід пояснити саме сею причиною. Форсовано де-які видання (напр. Математично-природописний Збірник) на шкоду иншим (напр. Етнографічному Збірникові), розпочинано нові (напр. „Праці“ комісії класичної філології, а в останньому часі фізіографічної й правничої), коли недокінчено давніших (напр. покажчика до Франка і до Записок). Друковано праці цінні, але далекі від безпосередніх завдань української науки (напр. поважна антропологічна студія д-ра І. Раковського про „Кости Черемисів“ мала-б більше рації появитися у виданню якоїсь із західньо-європейських наукових інституцій; для Т-ва такого рода праці є безперечно люксом), в де-яких історичних виданнях і студіях проявляється особливе замилювання до старої галицької церковщини й рутенства зі шкодою для тем живіших і сучасніших. Цілий ряд дуже важних видавництв фактично припинений, як от цінні „Студії з поля суспільних наук і ста-

¹⁾ По резигнації з головства акад. М. Грушевського в-осени 1913 р. провід у Т-ві обняв д-р С. Томашівський, а коли він з ібухом війни пішов до війська, заступав його д-р В. Щурат. Через воєнні обставини Загальні Збори скликані аж на-весні 1921 р., коли д-р Щурат став і формальним головою Т-ва. Від 1923 р. головує в Т-ві проф. К. Студинський. Таким чином у воєнний час відповідає за ведення справ д-р Щурат.

тики", завданням яких було вивчення українського соціально-економічного життя, „Памятки української мови і літератури“, а знов інші появилися тільки по одному тому і то тільки через те, що були приготовані або й розпочаті друком далеко ще перед війною („Збірник історичної Секції“, „Жерела“, „Матеріали до української бібліографії“ та інші). Відділ з оглядів на ощадність ухвалив навіть в часі війни не друкувати ніяких матеріалів, і ся ухвала, хоч консеквентно не дотримувана в інших видавництвах, болюче відбилася на таких європейської слави видавництвах Товариства, як Етнографічний Збірник і Матеріали до укр. етнології, друкування котрих фактично припинено зі шкодою для української науки. На диво рівночасно з сими скороченнями в однім напрямі йде поширення в другім. В 1918 році повстають нові Комісії, як згадувана вже Комісія класичної філології, або Комісія для історії українського мистецтва, відновлюється старі—Правнича та Фізіографічна, але всі вони здебільшого лише живогіють, а де-які то й умирають власною смертю ще в зародку. Одні з них, на мій погляд, зовсім зайві (як от Ком. класичної філології), другі важні, але на жаль з вини проводу не розвинулися і не дали того, що могли були дати. Так, виключно з вини проводу захиріла така незвичайно важна Комісія, як Комісія для історії українського мистецтва, що досі не спромоглася видати жадної праці, хоч їх зголошено було чимало і хоч по-за Науковим Товариством такі праці, не зважаючи на пануючу скруту, таки появляються.

Взагалі, переглядаючи „Хроніку“ Товариства, бачиш, скільки то було різних планів і проєктів, а вкінці з того всього мало що здійснено. Змарновано напр. такий скарб, як малюнки Башилова й Бальмена до рукописного ілюстрованого Кобзаря Шевченка з 1847 р., що тепер переходить у Всеукраїнській Академії Наук. Ще в 1918 р. випадком дістало Наукове Т-во негативи до сих ілюстрацій, але й досі не спромоглося їх видати, хоч се було-б прямим обов'язком передовсім згаданої вище Комісії для історії укр. мистецтва. Якби в своїм часі Т-во видало оті ілюстрації, то се було-б великою сенсацією й принесло-б Товариству крім слави чималий дохід.

Правда, багато у сім хаосі завинив хаос самого життя, яке затемнювало цілі й завдання західньо-української науки. Перед війною Наукове Товариство намагалось бути всеукраїнською інституцією, в часі війни були надії, що побідне закінчення її дасть Науковому Товариству повну спромогу стати саме такою інституцією, Українською Академією Наук, але вже з вибухом революції на Великій Україні повинні були провідники Товариства зрозуміти, що Українська Академія Наук може бути тільки в серці України, в Києві, а львівському Науковому Товариству судилося зостатися тільки провінційальною установою. До сього його скромного завдання й слід було принорувитися та спрямувати наукову роботу в вужче русло.

Очевидно бо, що Наукове Товариство повинне тепер звернути всю свою увагу на студії народного життя Західньої України, головню її суспільно-економічного побуту, етнології, історії, літератури, мови, то-що. Такого звуження рамок вимагають від Товариства і його скромні засоби. Справи чистої науки і взагалі дисциплін, не зв'язаних безпосередньо з життям України Західньої, на мій погляд, повинні відпасти. Їм місце у виданнях Всеукраїнської Академії Наук і туди повинні тутешні дослідники їх посилати. Справді бо, для нас тут Черемиси і класичні Греки чи Римляни, або якісь математичні чи їм подібні студії менше важні, ніж напр. студії демографічні чи фольклористичні. Найбільше, що можна-б у нас видавати з царини точних наук, се хіба самі термінологічні словники, але вони знаходять собі місце у виданнях Всеукраїнської Академії Наук.

Такі то були внутрішні негативні сторони життя Товариства, що їх ні політичними, ні фінансовими обставинами виправдати не можна. Треба сподіватися, що новий голова, д-р К. Студинський, упорядкувавши фінанси Т-ва, візьметься й до відповідного поставлення його видавничої справи, очевидно з тими змінами, які диктує Т-ву його теперішнє становище локальної наукової установи.

Та не вважаючи на всі отсі негативні сторони—зовнішні і внутрішні—життя Наукового Товариства в воєнних і повоєнних часах, воно все-ж таки чимало зробило на полі української науки. Сказавши по правді, його дорібок за ці часи дуже великий. Можна було-б побоюватися, що Товариство, під тягарем фінансової і всякої іншої скрути, захиріє; однак сього, на щастя, не сталося. Силою інерції, даною передвоєнним розвитком, воно не тільки вдержалося на поверхні західньо-українського культурного життя, але й виявило значну живучість, яка пророкує йому крашу будучину.

Пригляньмося-ж тепер, що дало Н. Товариство за ці нещасливі роки воєнної хуртовини.

Від 1914 року до сього часу вийшли отсі видання Товариства:

1. Записки—21 том у 15 книгах, а саме: в 1914 р.—т. 117—118, присвячений І. Франкові, ст. 394 і т. 121, ст. 240; в 1915 р.—т. 122, ст. 211; в 1917 р.—т. 119—120, присвячений Шевченкові, ст. 376 і т. 123—124, ст. 319; в 1918 р.—т. 125, ст. 200 і 126—127, ст. 282; в 1919 р.—т. 128, ст. 226; в 1920 р.—т. 129, ст. 217 і т. 130, ст. 167; в 1921 р.—т. 131, ст. 254; в 1922 р.—т. 132, ст. 217 і т. 133, присвячений М. Грушевському, ст. 224; в 1924 р.—т. 134—135, ст. 248 і 1925 р.—т. 136—137, ст. 254. З того одна книга (т. 117—118) має властиво відійти на рахунок 1913 р. Очевидно, дати мають формальне значіння, бо рідко коли призначені на даний рік книжки Записок чи інших видань Т-ва появлялися в своїм часі. Вихід їх усе був залежний від фінансової спроможності друкарні й енергії та впливів редактора.

Якби Наукове Товариство розвивалося нормально, то за 1914—1925 рр. повинно було-б вийти 72 томи (по 6 на рік), кожний розміром не 180 з чимсь сторін, як тепер, а що найменше на 3 аркуші друку більший (в 1912 р. том пересічно виносив 230 сторін).

В укладі „Записок“ зроблено одну важку зміну супроти давніших, редактованих проф. М. Грушевським (останній том, що вийшов за його редакцією, був т. 116), а саме скасовано відділи хроніки і рецензій. Сю нещасливу реформу пояснювано бажанням наблизити орган Товариства до органів чужих академій наук. Скасовані відділи малося, правда, провадити в спеціальному окремому бібліографічному видавництві, але до сього і досі не дійшло, а тимчасом „Записки“ втратили одну з найцінніших своїх частин, за якою щиро жалують усі прихильники українознавства. Останнім часом зайшла ще одна зміна—поділено „Записки“ на дві окремі частини: праці історично-філософської секції й праці філологічної секції. Том 134—135 вийшов як орган першої, під редакцією І. Крип'якевича, а т. 136—137—другої, під редакцією проф. К. Студинського.

2. Збірник Історично-філософської Секції. Вийшов тільки один том, 14-ий у 1914 р. (малюнки Шевченка під редакцією і зі вступом О. Новицького, ст. 89 тексту + 83 таблиці малюнків).

3. Збірник Філологічної Секції: три книжки (тт. 16—21), а саме: 1916 р. т. 17—18 (К. Студинський, Львівська духовна семінарія в рр. 1829—1843, ст. (4) + ССІХ + 416); в 1917 р. т. 16 (Я. Гординський, До історії культурного і політичного життя в Галичині в 60 рр., ст. VII+

264); в 1925 р. т. 19—21 (І. Огієнко, І том Історії українського друкарства, ст. 418).

4. Збірник математично-природописної секції: 4 книжки (тт. 17—19 і 21—22), а саме: в 1916 р. т. 17, ст. 109; в 1919 р. т. 18—19, ст. 401; в 1922 р. т. 21, ст. 140 і т. 22, ст. 356. Останній, 22-й том містить словар М. Мельника: Українська номенклатура вищих рослин, а решта—се збірки розвідок із математики, фізики, хемії та антропології.

5. Жерела до історії України (видає Археографічна Комісія) один том. 16-й, виданий в 1919 р., а розпочатий друком давніше (1-й випуск І тому „Донесень нунціїв 1648—57 рр. про Україну“, збірка матеріалів проф. С. Томашівського, ст. 235).

6. Етнографічний Збірник (видає Етнографічна Комісія)—3 книги: т. 35-й, 1914 р., ст. XXIV + 279 і т. 36-й, 1914 р., ст. XV + 380 (містять два томи колядок і щедрівок у виданню В. Гнатюка); в 1916 р. вийшов том 37—38, ст. LVI + 559 (дуже важна збірка В. Гнатюка „Байки“).

7. Матеріяли до української етнології (теж видання Етнографічної Комісії) 4 книжки: в 1916 р. т. 16, ст. XXII + 108 (мелодії Поділля і Холмщини); в 1918 р. т. 17 (І. Раковського „Кости Черемисів“, ч. I, ст. 331) і т. 18, збірка різних розвідок, ст. 276; в 1919 р. т. 19—20, теж збірка розвідок, ст. 390.

8. Український архів (вид. історично-філософ. секції)—5 книжок, тт. 10—15: в 1914 р. т. 10-й (М. Возняка, Матеріяли до історії укр. пісні і вірші, т. 2, ст. 240); в 1920 р. т. 13—14 (К. Студинського, Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в рр. 1795—1857, ст. 431); в 1921 р. т. 15 (І. Брика, Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст., ст. VIII + 159); в 1924 р. т. 12 (В. Щурата, Листи митрополита М. Левицького до єпископа Ів. Снігурського, 1813—1847 рр., ст. XVI + 231) і в 1925 р. т. 11-й (М. Возняка, зацілілі аркуші третього тому мат. до історії укр. пісні і вірші, ст. 109).

9. Українська Бібліотека (вид. філолог. секції)—в 1918 р. вийшов т. 3-й: Писання О. Федьковича, т. 3-й, ч. I. Б. „Драми“, видав О. Колесса, ст. XXII + 266 (видання се приготоване і видруковане ще геть перед війною, лише тепер випущене).

10. Праці комісії класичної фільології, випуск 1-й, 1919 р., ст. 29 (Ф. Колесси про „Анабазис Ксенофонта“, по латині; річ, що сміло могла-б вийти при якимсь гімназійнім звідомленню).

11. Збірник Фізіографічної Комісії, вип. 1-й, 1925 р., ст. 42.

12. Матеріяли до української бібліографії—2 випуски: в 1918 р. т. 4-й, випуск 1-й (В. Дорошенка, Показчик до Іранка, ст. 80; частина з приготовленої праці видрукована ще перед війною, а тепер тільки випущена в світ) і 1924 р. т. 5, випуск 1-й (І. Калиновича, Бібліографія українознавства за 1914—23 рр., ст. 59).

13. Хроніка Т-ва: 1914 р. вип. 1 (ч. 57), ст. 63 і вип. 2—3 (ч. 58—9), ст. 55; в 1918 р. ч. 60—62 (від 1. VII. 1914 до 1. VII. 1918), ст. 164; 1920 р. ч. 63—4 (від 1. VII. 1918 до кінця 1920 р.), ст. 114 і 1922 р. ч. 65—6 (за 1921—1922 рр.), ст. 114.

14. Chronik, німецький текст хроніки з 1914 р. ч. 57 і ч. 58—59, ст. 54—39.

15. Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztlichen Sektion, Heft 1. 1924, ст. 40 і Heft 2. 1925, ст. 12.

Крім того по-за серіями видало Товариство ще отсі речі:

Україна. 1925, кн. 6.

11

1. 1914 р. Кобзар Т. Шевченка, фототипія 1-ого видання 1840 р., ст. 114.
2. 1916 р. Über Urteilsgeföhle von Dr. St. Balej, ст. 128.
3. Правописні правила, опрацьовані Язиковою Комісією Товариства. Два накладі: 1922 і 1923 р. по 29 ст.
4. Наукове Товариство ім. Шевченка (з нагоди 50-ліття його заснування), В Гнатиюка, 1923 р., ст. 15, 16^о.
5. Бібліотека Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, І. Кривецького, 1923 р., ст. 16, 16^о.
6. Правильник Наукової Комісії правничої, 1923 р., ст. 8.
7. Земля свідком минулого (географічні назви як історичне жерело). М. Кордуби. Накладом Археографічної Комісії, 1924 р., ст. 14.
8. Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові. [З нагоди 40-ліття заснування Т-ва і 30-ліття переміння його на наукове]. В. Дорошенка (Київ, 1913 р., ст. 88; брошура почата друком 1913 р., а вийшла в світ шойно в 1914 р., тому тут її нотуємо).

Слід зазначити тут також отсі меморіяли НТШ., друквані на пра-вах рукописів: 1 Denkschrift ueber die Notwendigkeit der Errichtung einer ukrainischen Universität in Lemberg, 1916, ст. 8 (для австр. уряду). 2. Пропамятне письмо з приводу заборони польською Кураторією Львівського Шкільного Округа національного імени українського народу, 1923, ст. 8 (окремо по-українськи, французьки й німецьки, для різних європейських наукових інституцій).

Разом усі ці видання дають 765 друкваних аркушів.

По-за тим ще треба відмітити велику стінну карту України, зладжену відомим українським географом Ст. Рудницьким і видану Т-вом у Відні.

Так представляється видавнича діяльність Товариства за рр. 1914—1925. Сюди ще слід-би додати кількатомовий Збірник з нагоди 50-ліття існування Товариства, а також збірник праць Правничої Комісії, але ці видання ще не покінчені друком і вийдуть в світ хіба з кінцем 1925 або з початком 1926 р.

Як бачимо, то на тяжкі обставини діяльність зовсім показна і що до кількості і що до якості. Багато бо розвідок у „Записках“ Т-ва і праць та матеріалів у виданнях його Секцій і Комісій мають справді велику наукову вартість. Та сей огляд був-би неповний, якби ми не згадали ще про видання книгарні Наукового Товариства, серед котрих теж маємо і наукові речі. Тут передовсім треба згадати: 1) німецьку студію покійного А. Єнзена Taras Schewtschenko, видану у Відні 1916 р., ст. XVIII+158; 2) друге видання М. Костомарова Історії України в життєписах у перекладі Ол. Барвінського, 1918 р., ст. 495; 3) передрук першого видання Енеїди І. Котляревського, 1918 р., ст. VI+228; 4) В. Щурата, На до-світку нової доби. Статті і замітки до історії відродження Галицької України, 1919 р., ст. 188; а надто 5) журнал „Стара Україна“, присвячений українській історії й культурі, під редакцією І. Кривецького, який в 1924 р. виходив накладом книгарні і дав за рік великий том коло 200 ст. іп 4^о. В 1925 р. журнал сей переняло само Наукове Товариство, за рік дав він поважний том по-над 200 сторін іп 4^о.

„Стара Україна“ згуртувала кругом себе кількадесят авторів і за короткий час зробила чималий вклад в українську науку й культуру взагалі. В журналі подибуємо масу прецікавого, часом першорядного матеріалу до історії України і її культури взагалі (освіта, друкарство, мистецтво, то-що). Сміло можна сказати, що рідко яке видання Товариства стільки прислужилося поширенню відомостей про рідну культуру в найширших верствах української громади, як саме „Стара Україна“, завдяки

своєму цікавому, живому і доступному викладу. В теперішніх умовах культурного життя Західної України журнал сей Т-ву ледві оплачується, хоч редактор і співробітники працюють безплатно (тільки один-два співробітники дієли якусь незначну винагороду за свою працю). Очевидно на таке видавництво не можна дивитися як на дохідне „підприємство“, бо хоч воно не збагачує Товариства, то збагачує українську культуру, що властиво і є безпосереднім завданням Товариства. Однак „Стара Україна“ все-ж-таки дохідніша, ніж інші видавництва, а з погляду очевидної корисності своєї роботи значно їх перевищує. Тому не можна не пожаліти, що Відділ, замість робити ощадності на інших, культурно менш важких видавництвах, носиться з гадкою в 1926 р. припинити сей журнал. Се був-би надто болючий удар для української культури і тому треба сподіватися, що до сього не дійде.

Крім наукових видавництв славу Товариства творять його Бібліотека і Музей. В часі війни вони потерпіли розмірно небагато, а зросли дуже значно. Бібліотека перейшла вже по-за 100.000 томів і збагатилася за обговорений час багатьма дуже цінними дарами: покійний І. Франко відписав їй свій великої ваги книгозбір, по-над 6000 томів книжок, і чималий архів, так само заповіли їй свої книгозбори Е. Олесницький, о. П. Крип'якевич, проф. Ю. Медвецький (цінна збірка книг і брошур, головню до геології Східної Галичини). Наслідники покійного редактора „Діла“, Івана Белея подарували бібліотеці його архів, цінний особливо перепискою з ріжними українськими письменниками. По-за тим багато інших осіб та інституцій дарували бібліотеці свої книжки і рукописи. З відновленням обміну знов у великій кількості почали напливати видання з цілого культурного світу — дуже багатьох з них не має жадна інша бібліотека в краю.

Так само значно зріс і Музей. Йому дарував свою гарну збірку з Гуцульщини покійний Лука Гарматій; другу, теж дуже цінну гуцульську збірку закупило Товариство від родини покійного інж. Червінського; крім того значно зросли відділи археології, палеонтології, геології та інші. Покійний проф. І. Верхратський дарував свою гарну збірку мотилів і хрущів Сх. Галичини, одинокю може в краю; д-р Е. Волощак — гербарій; інші особи — поодинокі менші дари.

На жаль, се установи недохідні і тому їх не оцінюється як належить. В значній мірі свій розвиток завдячують вони своїм службовцям, що, не вважаючи на холод і інші неогоди, запопадливо працювали над збільшенням і упорядкуванням бібліотечних і музейних зборів.

Крім бібліотеки і музею повстали по війні при Товаристві ще дві інші наукові установи: Інститут нормальної і патологічної психології, під управою д-ра Ст. Балея й Робітня для бактеріологічних дослідів, з багатим інвентарем, під управою д-ра М. Музики. Особливо друга розвивається дуже успішно й приносить честь Товариству.

Наукове Товариство ім. Шевченка було властиво одиноким більшим українським науковим огнищем на цілїм просторі Західної України. Ніякі інші наукові українські культурно-просвітні інституції не можуть навіть рівнятися з ним. Але й вони причинилися де в чім до розвитку рідної науки і тому слід згадати на сьому місці і про них. Передусім тут треба відмітити видавничу діяльність „Національного Музею“ ім. митр. А. Шептицького.

По повороті з російського полону директора музею І. Свенціцького, що був вивезений в 1915 р. Москалями як закладник, розпочав він за грошевою підмогою земляків із краю і Америки видавництво Музею.

Досі вийшло кілька цінних праць під сею фірмою: 1) Прикраси галицьких рукописів XVI—XVII вв., три випуски, 1922 23 рр., 2) І. Свенціцького: Початки книгопечатання на землях України, 1924 р., 3) Вол. Січинського: Архитектура в стародруках і його-ж Дерев'яні дзвіниці і церкви галицької України XVI—XIX ст., 4) Вол. Пещанського: Давні килими України (останні три в 1925 р.).

Далі треба згадати за Т-во „Просвіту“ у Львові, котре не зважаючи на прикрі матеріальні і політичні умови (як уже згадувано, в 1922 р. і під „Просвітою“ вибухла бомба, на астя, не спричинивши значнішої шкоди), видало по-за численними популярними книжками й кілька наукових: 3 томи Історії Укр. Літератури М. Возняка (т. I, 1920 р., т. II, 1921 р., т. III, 1924 р.), доведеної до XIX століття, і Ф. Колесси, Українські народні думи 1920 р.

Українське Педагогічне Т-во видало за сей час низку шкільних підручників, серед яких на окрему згадку заслугоє хрестоматія М. Возняка „Старе українське письменство“, 1922 р.

Слід теж відмітити цінний „Збірник Львівської Ставропігії“ т. I, 1921 р., виданий Ставропігійським Інститутом під редакцією К. Студинського.

Видання се стало можливим завдяки згаданій вище передачі сеї установи австрійським урядом українському громадянству. Польська влада однак швидко уневажнила сю передачу й віддала Інститут, як і Народний Дім, назад москвофілам, котрі як не дбали за науку, так і далі не дбають. Тому Збірник і спинився на 1-м томі. Містить він у собі 8 праць різних авторів до історії Ставропігійського братства й Інституту.

Заснований взимі 1920 року, по забороні польською владою університетських курсів Науковому Т-ву ім. Шевченка і ин. культурним установам, тайний Український Університет у Львові працював увесь час у надто несприятливій атмосфері, щоб міг розвинути якес видавництво. Переслідований польською поліцією, котра вічно полювала за викладами, арештовувала і в'язила професорів і слухачів, Університет мусів працювати в підземеллях, криючися від людського ока. В таких умовах, очевидно, нічого й було думати про видавничу діяльність суто наукового характеру. Та й засобів на се не було. Появилось тільки кілька літографованих курсів—викладів з української історіографії, з історії українського права і т. и., але все се записи слухачів, роблені ними прихапцем, для своїх практичних потреб, і яко такі не мають більшого наукового значіння, а тому наводити їх тут нема потреби.

Нарешті останніми часами появились й наукові органи, присвячені церковно-богословським справам. В 1923 р. повстало у Львові „Українське Богословське Наукове Т-во“, яке розпочало ряд видань: 1) теоетичний богословський орган „Богословія“, досі вийшло 3 томи, по тому що-року, 2) „Праці“, яких появилсь поки що 1-й том, 1925 р., присвячений виключно И. Кунцевичу, й 3) „Бібліотеку“.

А знов Чин св. Василя Великого у Жовкві від 1924 р. розпочав видавання своїх „Записок“, котрих досі вийшло 2 томи, а від 1926 р. має виходити 4 книжки річно. Крім того видає сей чин ще „Бібліотеку Записок“, в якій виходять відбитки з „Записок“. Видання сі присвячені головнo сучасному й минулому самого Чину, але дають місце й загально-українським темам, так чи инакше звязаним із церковним життям.

Будемо сподіватися, що повстання обох згаданих видавництв допоможе Науковому Т-ву ім. Шевченка зробитись органом вільної світської,

далекої від усякої клерикальної закраски науки, відтягнувши від нього передусім церковшину і всяку звязану з нею схоластику. Тепер усякі розвідки й матеріали, звязані з тим періодом культурно-національного життя Галичини, коли в ній верховодило духовенство, можуть відійти до сих видавництв. Поки в Галичині з чисто місцевих причин не зможе Наукове Товариство ім. Ш. трактувати теми церковного характеру в душі незалежної, вільної, світської науки, і се вже буде великий плюс.

По-за згаданими вище інституціями появилися де-які менші наукові розвідки ще в „Звітах“ українських гімназій. Так, у Звітах, виданих перед війною, 1914 р., знаходимо ряд розвідок про Шевченка з нагоди 100-літньої річниці його смерті. Підчас війни—світової, а після польсько-української—шкільна наука часто переривалася, звідомлення виходили нерегулярно, а як і виходили, то вже сливе без розвідок. В останнім році тільки укр. жіноча гімназія Василянок у Львові спромоглася на звіт із цікавою розвідкою В. Щурата про Франкового „Івана Вишенського“. Де-що цікаве вийшло й окремими виданнями в різних приватних видавництвах, як от напр. С. Томашівського, Українська Історія ч. 1, 1919 р., І. Свенцицького, Нарис з історії української мови, 1920 р., але голі їх тут усі вичисляти—надіюся зробити се пізніше. Так само не вичислятиму й цікавіших із наукового боку статей у різних часописах загально-літературного, політичного чи фахового характеру (як от: „Шляхи“, „Життя й Мистецтво“, „Літературно-Науковий Вістник“, „Українська Школа“, „Учитель“ та інші). Відмічу тільки на закінчення одиницький у Галичині бібліографічний журнал—вісник українського книжкового руху „Книжка“, видаваний видавництвом „Бистриця“ у Станиславові в рр. 1921—23 під ред. Ів. Чепиги.

Редактор провадив „Книжку“ з великим піетизмом до свого діла, але журнал погубила його провінціальність. Видавана на глухій провінції, бідній на культурні сили, „Книжка“ не могла стати на відповідній висоті і впала не лише з браку грошей та передплатників, але й через свою убогість і сірість. Одначе, не зважаючи на се, не можна її поминути, як першу спробу бібліографічного журналу в Галичині.

Закарпаття. По-за Галичиною сякий-такій український національний рух розвивається тільки на Закарпаттю. В травні 1920 року закарпатські Українці засновують в Ужгороді Т-во „Просвіта“ на взір львівської Просвіти. Одним із завдань її є видання популярних просвітніх книжок для народу. Досі вийшло їх кількадесять, і між ними є декілька, що мають і загальніше значіння, знайомлячи нас з історією українського Закарпаття та його просвітніми й літературними змаганнями під Мадярщиною. Ужгородська „Просвіта“ не обмежилася одначе самою популярною літературою, а рішилася взятися і за наукову роботу. В результаті маємо цікаве видання „Науковий Зборник“ „Просвіти“, якого досі появилася три томи: I, 1922 р., II, 1923 р., III, 1924 р. В збірниках сих крім місцевих дослідників, о. В. Гаджеги, о. А. Волошина, пишуть українські вчені і з інших сторін: Галичани—М. Возняк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, Ів. Панькевич, К. Студинський, Наддніпрянець Е. Перфецький, і чужинці: Москаль А. Петров і Чех Ф. Тихий. Ціком природньо, що всі студії в збірниках присвячені передусім Закарпатській Україні та її відносинам з Галичиною.

Буковина. На зеленій Буковині під тяжким румунським чоботом заглухло всяке українське культурне життя, і наукова робота, слабенька й за Австрії, нині зовсім не розвивається.

Заморська Україна. Українські колонії в Америці, як і давніше, нічим не причинилися до збільшення українського наукового дорібку. Там

видавано іно популярну літературу та всякі інформаційні брошури по-англійськи. Найвидатнішою з цього боку появою на американсько-українським ґрунті є безперечно видання в англійському перекладі книги д-ра Ст. Рудницького „Land und Volk“.

Зостається ще сказати про наукову продукцію на еміграції. Ще в часі світової війни великоукраїнська політична еміграція, згуртована в „Союзи визволення України“, видала 1916 р. у Відні дві цінні українські праці по-німецьки: І-у частину російського „Очерка истории украинского народа“ акад. М. Грушевського й згадану вище географію Ст. Рудницького „Land und Volk“, не рахуючи дрібніших праць по-українськи та в різних чужих мовах. Крім того в одному таборі українських полонених у Німеччині, що стояли під опікою Союзу, вийшла „Практична граматика української мови“ В. Сімовича (Раштат, 1918 р.).

В кінці 1918 р. і на початку 1919 р. розпочинають за кордоном, головню у Відні, свою діяльність різні київські українські видавництва („Вернигора“, „Дзвін“, „Дніпросоюз“, „Час“ та інші), друкуючи здебільшого підручники й белетристику. В тім самім більше-менше часі розвиває у Німеччині видавничу продукцію галицький видавець Я. Оренштайн, перейменовуючи своє видавництво з „Галицької Накладні“ на „Українську Накладню“. Трохи згодом, в кінці 1919 р., переноситься з Кам'янця до Липська й „Українське видавництво на Катеринославщині“ під орудою Е. Вирового, а ще пізніше повстає ціла низка вже суто-емігрантських видавництв—у Відні, Празі, Берліні та інших європейських містах. Так, у Берліні організується в 1920 р. видавництво „Українське Слово“ гетьманського кольору, котре один час розвинуло було досить жваву діяльність на полі популярно-наукової й белетристичної літератури; там-же повстає видавництво „Ратай“, теж із гетьманською закраскою і т. д.

Кожне із сих видавництв дало щось і для української науки—деякі навіть організувалися як чисто наукові видавництва. Се відноситься головню до українських видавництв на території Чехословаччини, де найбільше скупчилася наддніпрянська й наддністрянська еміграція. Тут поруч із суто-політичними організаціями, в роді „Громадського Комітету“ у Празі (заснованого 1921 р.), повстають установи чисто-культурні: Вільний Український Університет у Празі 1921 р., Українська Сільсько-Господарська Академія в Подєбрадах 1922 р., Український Вищий Педагогічний Інститут ім. Драгоманова у Празі 1923 р., а при них засновуються й відповідні видавництва, які розвивають досить енергійну діяльність, як у царині популярної літератури (видавання необхідних підручників для своїх слухачів—видавництво „Сіач“ при Педаг. Інституті, а особливо „Видавниче Т-во“ при С.-Г. Академії), так і в царині чистої науки (Вільний університет).

В останніх часах, повстав у Празі окремий „Український Громадський Видавничий Фонд“ 1925 р. для сотворення української наукової літератури характеру університетських курсів.

Слід відмітити ще три наукові Товариства, зорганізовані в Празі—„Спільку лікарів-українців у Чехословаччині“, яка видає свій „Медицинський Вістник“, „Правниче Товариство“ й „Історично-філологічне Т-во“. Правниче поки-що досі нічим себе не виявило, а Іст.-філ. Т-во щойно приступило до видавничої діяльності.

Незалежно від усіх тих установ і товариств повстав в 1919 р. з ініціятиви акад. М. Грушевського „Український Соціологічний Інститут“ у Відні, який поставив собі за ціль вивчення українського суспільства й видання відповідної соціологічної літератури.

Більше-менше подібні цілі ставить собі і новозаснований у Празі 1925 р.

„Український Інститут Громадознавства“. Між иншим має він видавати як свій орган журнал „Суспільство“ та різні окремі видання. Недавно вийшла перша книжка „Суспільства“.

На терені Польщі спеціальних наукових видавництв серед укр. еміграції не бачимо. Наукові сили сеї еміграції беруть участь або у львівських українських видавництвах, або у видавництвах за границями Польщі.

З сих видань слід передусім відмітити нові накладі відомих праць М. Грушевського, вид. „Дніпросоюзом“, „Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII вв.“, Відень, 1919 і „Ілюстрована Історія України“, *ibid.*, 1921 р. та В. Липинського „Україна на переломі 1657—1659 рр.“, там-же, 1921 р.

Український Соціологічний Інститут випустив у рр. 1920—25 цілий ряд цікавих книжок: М. Грушевського „З історії релігійної думки на Україні“, Львів, 1925; „З починів укр. соціалістичного руху“ (М. Драгоманів і жєневський соціалістичний гурток), Відень, 1921; „Початки громадянства“ (генетична соціологія), Відень, 1921; К. Грушевської, „Примітивні оповідання“ (Казки і байки Африки та Америки), *ibid.*, 1923; М. Лозинського, „Галичина в р. 1918—1920“, *ibid.*, 1922 р.; В. Старосольського, „Теорія націй“, 1922 р.; П. Христюка, „Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.“, 4 томи, Відень, 1921—1922 і М. Шрага, „Держава і соціалістичне суспільство“, Львів, 1923. Крім того випустив Соціологічний Інститут дві книжки по-французьки: Антологію української літератури до середини XIX ст. і Короткий нарис історії України М. Грушевського.

Накладом Українського Вільного Університету в Празі вийшло досі два томи його „Наукового Збірника“ (т. I, 1923, т. II, 1925) з цілим рядом цікавих розвідок, які повиходили й окремими відбитками. Серед сих відбиток треба згадати „Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 рр.“ Дм. Дорошенка. Є се друге, переглянене й значно доповнене видання „Показчика“, що його автор розпочав друкувати ще 1917 р. в Чернівцях і що вийшов там уже в його відсутності. По-за сим випустив Університет цілий ряд окремих праць, присвячених укр. історії, історії українського права і права взагалі, проф. Р. Лашенка, Д. Дорошенка, Ст. Дністрянського та инш., а також низки літографованих університетських викладів з різних галузей наук. З-поміж них годиться згадати тут за двотомовий курс проф. Ст. Рудницького „Основи землезнання України“ й Д. Антоновича „Скорочений курс історії українського мистецтва“.

Українське Історично-філологічне Т-во в 1925 р. видало кілька розвідок, головню на літературні теми, як от Ст. Смаль-Стоцького, Ритміка Шевченкової поезії, та инш.

Як уже згадувано, цілу низку курсів із різних галузей наук видав Укр. Гром. Видавничий Фонд. До українознавства відноситься з них цікава праця Д. Антоновича „Триста років укр. театру“, 1925 р. Заходом Фонду, але під фірмою Інституту громадознавства вийшла праця І. Івасюка, „Кубань“, 1925 р.

З приватних видавництв заслуговують на увагу видання „Української Накладні“, яка крім цілого ряду більших і менших белетристичних творів видатніших українських і європейських письменників випустила в 5-ти великих томах „Повне видання творів Шевченка“ під редакцією Б. Лепкого, нове переглянене і доповнене видання „Історії українського письменства“ С. Єфремова, нове видання 1-ої книжки „Нарису історії укр. літератури“ Б. Лепкого, нове, значно доповнене видання „Граматика української мови“ В. Сімовича та ряд нарисів про українських письмен-

ників, передруки з київських видань: Єфремова про Коцюбинського, Бойка про Марка Вовчка, Д. Дорошенка про Куліша і Костомарова. По-за всякими видавництвами вийшли дуже цінні книжки акад. Грушевського, котрий видав 1922 р. другим виданням 8-ий том своєї фундаментальної „Історії України-Руси“ в 3 частинах, в 1923 р. 3 томи нової великої і також блискучої праці „Історія української літератури“.

Де-що цікаве з наукового погляду появилось і в різних емігрантських журналах, особливо в „Новій Україні“ та „Хліборобській Україні“, але вичислення всіх цих статей виходить по-за рамки мого огляду.

На закінчення сього побіжного перегляду емігрантської наукової продукції слід згадати й про спробу бібліографічного органу. В 1921 р. у Відні „Об'єднання укр. видавців“ випустило перший випуск інтересного бібліографічного журналу „Книга“ зі статтями: М. Грушевського, І. Борщака, Д. Антоновича та ин. і багатою хронікою та бібліографією. На жаль, даліше сього першого випуска діло не пішло.

Так у короткім нарисі представляється українське наукове життя по-за границями У. С. Р. Р.

В. Д.

Київський Центральний Архів давніх актів (бувш. при Київському Університеті) починає з 1925 роком 73 рік свого існування. Заснувався він року 1852 виключно для збереження старих актових книжок, що розкидані були по тогочасних повітових та губерніяльних судах та палахах. Тогочасна комісія для дослідів давніх актів звернула увагу на ці книжки, як на першорядні історичні джерела, і її заходами було засновано Архів давніх актів. На основі цих актів, археографічна комісія видала друком кілька десятків томів матеріялу, що придбали серед фахівців загальне визнання. Але цей-же Архів, будучи єдиним впорядкованим і вповні приступним для наукової праці Архівом, поновлювався за довгі роки свого існування ще й іншими матеріялами. Проте цей матеріял не підлягав пильному розгляду й обороні, бо вся увага, згідно з законами й розпорядженнями влади, звернена була на актові книжки. Тільки за останні роки поставлено було на чергу завдання з'ясувати, що зберігається в цьому Архіві. Розборку почали з решток давнішої частини архівних матеріялів, що переховувалися раніше в архіві генерал-губернаторів. Ці матеріяли ще в 80-х роках мали бути винесені з приміщення генерал-губернаторського архіву і працею тодішнього завідуючого Центральним Архівом, покійного Івана Мих. Каманіна, потрапили на схованку в Університет. Коли почалася розборка, то виявилось, що більшість справ належить до XVIII в. тут знаходяться рештки фондів самих різних установ. Так, чимало справ єсть Малоросійської Колегії, Генеральної Військової Канцелярії, Генерального Суду, Київського „Наместнического Правления“, Генерал-Губернаторської Канцелярії початків та середини XVIII в. (часів до Катерини II). Єсть справи кінця XVIII і початків XIX вв. до 1827 року.

Розборка йде порівнююче швидко, не дивлячись на дуже кепський вигляд справ і пакунків, які між собою перемішані, часто розбиті по аркушам і попсовані так, що від найменшого дотику розвалюються на дрібні кавалки. Описано на 1 січня більше 3600 справ—складено тимчасовий картковий каталог, з зазначенням оглаву справи, кількості аркушів, архівного фонду й дати.

Серед цих справ єсть чимало цінного матеріялу до історії соціальних та економічних відносин—про гайдамацькі рухи, про селян-утікачів, колоністів південної України XVIII в., про торгівлю, величезний матеріял статистичний, описи маєтків та таке инше.

Цим матеріялом почасти користувався В. О. М'якотін і вмістив про нього інформаційну замітку („Кіевская Старина“, 1891 р., II).

Користувався ним і проф. І. В. Лучицький (Юрид. Вѣст., 1890, IV).

Не мавши інтересу в науковому розумінню уявляє з себе колекція архівний, що перевезено її з Кам'янця-Подільського. Це матеріал люстраційний—описи скарбових маєтків Поділля кінця XVIII, початків XIX в. Для історії селянства це дорогоцінний матеріал, що малює кріпацьке господарство по окремих маєтках більш як за 40 літ, даючи повну внутрішню картину життя кріпацької вотчини.

Таких справ прийнято, заінвентаризовано й описано 521.

В Центральному Архіві була чималенька колекція окремих грамот XV—XVIII вв., яку розміщено було по вітринах, як зразки урядових паперів. Повного опису цієї колекції не було до цього часу. За минулий рік складено докладного каталога, при чому виявилася чимала наукова вага цієї колекції—багато матеріалу відноситься до історії Києва, єсть окремі цікаві універсали гетьманів, починаючи з Богдана Хмельницького та кінчаючи Кирилом Розумовським, є оригінали царських грамот київським війтам, листи різних урядових осіб XVIII в., повідомлення генерал-губернаторів (київських) про пограничні справи, листи кримських ханів, турецьких пашів, то-що.

Ширші повідомлення про архівний матеріал, що має більш важливе наукове значіння, сподіваємося незабаром подати, якщо в головному розборку старих паперів буде закінчено. В. Р.

Історично-Архівний Гурток при Чернігівським Губерніяльним Архіві (Губархі) організовано лектором Чернігівського Інституту Народної Освіти (І. Н. О.) В. В. Дубровським в жовтні 1922 р. Головним завданням організації гуртка було не тільки підготувати кваліфікованих практичних робітників по архівним справам, але й утворити центр, коло якого скупчувала я-б науково-дослідницька праця. Члени гуртка—переважно студенти місцевого ІНО—мусіли не тільки ознайомитися з архівосховищами й матеріалами з історії України, але й з методами розроблення їх. Правда, Чернігівський Губерніяльний Архів, що після революції 1917 р. став щасливим спадкоємцем величезних і надзвичайно цінних архівів, потрібував, розуміється, в першу голову досвідчених практичних робітників. До Губарху майже що-дня надходили відомості про нищення різними установами, інституціями й окремими особами архівних матеріалів не тільки з округ, а й з самого Чернігова. Для збереження їх потрібні були люди. Тому і вся енергія членів гуртка спочатку була направлена ось таким чисто практичним шляхом врятування та впорядкування архівних матеріалів, яким загрожувала небезпека цілковитого знищення.

Але вся робота гуртка за період від часу його організації майже до березня 1923 р. не могла розвинути і набрати добре організованого й систематичного характеру. Наслідки голоду, матеріальна скрута членів гуртка, зимою брак світла та відповідного приміщення—все це в значній мірі гальмувало роботу гуртка. І лише на-весні 1925 р. праця гуртка почала набирати більш сталого й систематичного характеру. Вияснилась кількість постійних членів гуртка, характер і інтерес індивідуальної роботи кожного члена. Колективно членами гуртка було систематизовано й опрацьовано справи Новгород-Сіверського Намісництва за 1782 рік, яким через неуважне відношення бувшого губерніяльного правління загрожувала повна загибель. Члени гуртка, що вже мали певну підготовку, провадили самостійні праці над раніш підобраним і систематизованим архівним матеріалом. Так, було розроблено й зачитано цілий ряд тем по соціально-економічній історії Лівобережжя („Про козаків виборних і козаків підпомочників в Чернігівським Намісництві 1794 р.“; „Економічні

причини суперечок козаків із сотниками в 1763 р. за матеріалами „Малорусскої войскової канцелярії“; „Про реставрацію попереднього правління на Україні в 1796 р.“).

Все літо 1923 р. члени гуртка приймали активну участь в археологічних розкопках і архітектурних обмірах Спасо-Преображенського собору, що перетворювали їх представники УАН, проф. М. О. Макаренко і І. В. Моргилевський. Під безпосереднім керівництвом згаданих професорів члени гуртка провадили нівеліровку, обмір, пробивку зондажів, пробивку й очистку шурфів і склепіння, земляні й інші цілком організаційного характеру праці. Члени гуртка, що від'їздили на літні вакації на села, також працювали над збиранням історико-археологічних і етнографічних матеріалів. Так, було записано весільні пісні й обряди у Сновській окрузі, розшукано і доставлено до Чернігова цінні стародруки, чимало монет XVII—XVIII ст. і інших пам'яток старовини. Темі занять, поволі поширювались. Крім докладів членів гуртка й керівників його на теми з місцевої історії (як от реферат В. В. Бондаревського „Населення міст Чернігівського й Новгород-Сіверського намісництв по ревізьким сказкам 1782 р.“ і т. и), підчас дослідів над будівлею Спасо-Преображенського собору, було зачитано для членів гуртка різними вченими, що приїздили для наукових студій до Чернігова, цілий ряд докладів ширшого значіння з історії, археології й мистецтва України.

В 1924 році гурток ще з більшою інтенсивністю повів студії, та й у самій роботі гуртка помічається більша диференціація; члени гуртка прийняли активну участь в працях дослідження вже Успенської церкви Єлецького монастиря, яке провадилось під керівництвом представників УАН, проф. І. В. Моргилевського і М. Л. Бойчука. Але й самостійні індивідуальні студії тепер знайшли чимале місце в працях гуртка. Так, в історично-архівній секції було зачитано на протязі 1924 р. цілий ряд тем, між иншим: В. В. Дубровський „Проблеми історичного вивчення Чернігівщини“; Канарська „Суди в Малоросійській губ. в кінці XVIII ст.“. Цілий ряд членів: Горига І., Мисюренко, Морачевський і інші продовжували свої студії над ревізькими сказками по окремих повітах і містах, а також зачитали низку докладів.

В 1924 році повела інтенсивну роботу й історично-революційна секція, що працювала під керівництвом Г. Ф. Кириєнка. Крім праці коло систематизації й каталогізації архівних справ і головним чином по складанню покажчика матеріалів і хроніки революційного руху 1905—6 рр. на Чернігівщині, члени згаданої секції виявили чималий інтерес і до самостійної науково-дослідчої роботи. Наслідком цього було розроблено й зачитано низку рефератів на історично-революційні теми, як от „Револуційна пропаганда на Чернігівщині в 1905 р.“, зачитаний З. Оліфер і т. и.

Взагалі треба сказати, що процес організації гуртка закінчився. Як практично-організаційна, так і науково-дослідча робота вже ввійшла в нормальну колію. Пройдений вже шлях праць гуртка одже дає можливість сподіватися, що незабаром Чернігівський Краєвий Історичний Архів буде мати кадр як практично, так і теоретично підготовлених співробітників. Можна лише пожаліти, що адміністрація місцевого ІНО не дуже уважно ставиться до праць гуртка, як про це свідчать резолюції загальних зборів студентів, що виносились під впливом адміністрації: „Історично-архівного гуртка—читаємо тут—до плану роботи не включати, поскільки він не являється необхідним“.

Архів Капністів. З доручення Археографічної Комісії при Всеукраїнській Академії Наук в-осени 1924 р. підчас подорожі на південь

я одержав у Кременчуці, у місцевої окрполітосвіти, архів Капнистів і доставив його до Київ¹⁾.

Весь матеріал, що заховався у архіві Капнистів, стосується до XVIII і XIX ст. і складається з листування, чернеток літературних творів Капнистів та інших рукописів, з них зазначимо список літопису Г. Грабянки.

Листування збереглося чимало—всього 1120 листів, які охоплюють часи 1746—1918 рр., на російській, французькій, німецькій мовах. З XVIII ст. (1746—1799 р.) заховалося 528 л. Найбільш листів припадає на 1791—6 рр. Це листування дає чимало цікавого матеріалу для освітлення діяльності представників родини Капнистів на Полтавщині. В листуванні маємо відомості про В. П. Капниста, який мав значні володіння у Кременчуцькому, Хорольському, Миргородському повітах; деякий матеріал є відносно П. В. Капниста, що був підчас революції у Франції. Ім'я цього Капниста зв'язане з утворенням „республіки“ у с. Турбайцях, з відомою мандрівкою до Берліну в 1791 р., щоб пошукати допомоги Пруссії, якщо буде повстання України. Не кажемо вже про третього В. В. Капниста, відомого письменника своїх часів, автора „Ябеди“ та інших творів. Крім відомостів про діяльність цих трьох Капнистів у листуванні є чимало матеріалу про інших осіб, з якими Капнисти листувалися у XVIII і XIX ст. Зараз це листування в стадії розроблення.

Крім листування у архіві Капнистів заховався чималий літературний матеріал. Тут у першу чергу зазначено рукопис, у якому подається тлумачення „Слова о полку Игоревѣ“. Цей рукопис має заголовок „Краткая повѣсть о несчастной войнѣ противу половцевъ удѣльного новгородъ-сѣверскаго князя Игоря Святославича по возвращеніи его изъ плѣна, съ присовокупленіемъ содержанія пѣсни о походѣ семъ“; рукопис міститься на 71 арк. іп 4^о, але не має кінця. Можна гадати, що ця спроба пояснення „Слова“ належала одному з Капнистів (можливо В. В. Капнистові) і відноситься до першої чверти XIX ст. Рукопис складається зі вступу, за ним ідуть пояснення 143 речень „Слова“, які звернули увагу автора. Перегляд пояснень показує, що автор використовував різний матеріал—„Історію“ Татищева, видання Нестора Літописця, твори Шишкова та інші. Тут потрібно зазначити пояснення висловів „Слова“ відомим автором українським фольклорним та філологічним матеріалом. З огляду на цікавість цього роду пояснень наведемо кілька прикладів. Вислів „Слова“—„Ти бѣ безъ щитовъ съ засапожники“ (132 N) автор пояснює так: „Слово засапожники означають здѣсь ясно оружје носимое за сапогами въ Малороссіи и нынѣ многіе простые люди носятъ обыкновенные ножи въ кожаныхъ ножнахъ за сапогами“. При поясненню вислову—„порохи поля покрывають“ автор нагадує, що слово „порох“ в передачі українською мовою на російську значить „пыль“. Притягаються до пояснення висловів також назви сел, місцевостей. Вислів „Уже за шеломянемъ еси“ (41 N) автор пробує пояснити назвою села Шишаків. „Слова шеломя и шишакъ суть однозначущіе. Мѣстечко Шишакъ видимоу такъ прозванное отъ находящагося въ немъ весьма высокаго и островерхаго холма, лежитъ на лѣвомъ берегу рѣчки Псла, и слѣдовательно уже за границею Переяславскаго княжества“. Автор припускає уживання назви Шишаки в вислові „Шеломянемъ“. Цей здогад буде правильний тоді, коли ми будемо мати відомості про існування с. Ши-

¹⁾ Цікавий матеріал цього архіву, що попав до м. Кременчука з с. Пісок на Кременчущині, був предметом справоздання і докладу на засіданнях Археографічної Комісії та Історичної Секції при Всеукраїнській Академії Наук.

шаків у часи Київської держави. Ці всі відомості про тлумачення „Слова о полку Игоревѣ“ в першій чверті XIX ст.¹ дозволяють визнати, що, можливо, у рукописі, що це дійшов до нас з архіву Капнистів, маємо одну з перших і цікавих спроб підійти до розуміння „Слова о полку Игоревѣ“ на українському ґрунті; автор рукопису для пояснення „Слова“ використав не тільки відомий йому друкований матеріал, але і український філологічний, фольклорний, географічний матеріал, який в ті часи звернув його увагу.

З інших творів, крім „Слова о полку Игоревѣ“ заховалися чернетки літературних творів В. В. Капниста—2 чернетки „Ябеди“, чернетки „Школи отцов“, „Примѣчання на оды Горация“, „Антигона“, „Картон“. Окремо переписана збірка „Сочинения Василія Капниста ч. I“ (тут є ода на рабство). Всі ці твори відбили на собі впливи Катерининської доби.

Крім листування та літературних матеріалів в привезеному до Києва архіві Капнистів є всілякі матеріали різного роду. З них увагу звертає історичний збірник, в якому спочатку вписаний один зі списків літопису Грабянки. При порівнянні цього списку з іншими виявилось, що наш Кременчуцький список літопису Грабянки нагадує в де-чому список А. Марковича, який не вповні використав Саличевський, коли друкував текст літопису Грабянки. Знаходження нового списку літопису Грабянки, який дуже був поширений на Україні по спостереженням В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, М. Максимовича, ставить знов питання про потребу нового видання літопису Грабянки. Це визнавали знавці козацьких літописів. Покійний Ор. Ів. Левицький підготовляв матеріали для нового видання літопису Грабянки.

В історичному збірникові крім списку літопису Грабянки, вміщені статті Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Дем'яна Многогрішного. Цікаві 2 „челобитія“ ніжинських та київських міщан. За ними зазначено статті Самойловича, Мазепи, копію маніфесту Петра про зраду Мазепи, інструкції Вельямінову, накази Малоросійської колегії. Далі ідуть пункти П. Апостола 1728 р., грамоти різного змісту Лизавети, Катерини II, накази Розумовського, розпорядження Румянцева. Ордером Румянцева 1785 р. про утворення карабінерних полків рукопис історичного збірника закінчується. Поданий зміст історичного збірника показує напрям інтересів автора, що укладав цей збірник десь у кінці XVIII чи може на початку XIX ст. Знахідка цього збірника також стверджує гадку, що поширення історичного знання крім літописів ішло через збірники, що очевидно укладалися більш освіченими представниками пануючих верств цих часів.

За матеріалами історичного характеру можна зазначити копії докладних записок Мордвінова, відомого діяча кінця XVIII і початку XIX ст. Мордвінов сполучав у собі політичний лібералізм з ідеалами російського кріпосника, який стояв за неторканість кріпацтва. Погляди Мордвінова користувалися в частині популярністю серед декабристів і взагалі серед широких кол тодішнього суспільства. Записки Мордвінова торкаються економічного та соціального питання тих часів і висвітлюють докладно погляди автора¹). З інших паперів, що заховалися в архіві Капнистів, занотуємо „Журналь особой Коммисіи для разбора возможныхъ мѣро-

¹) В одній з своїх записок (31. X. 1825 р.) автор висловлює погляди на стан капіталізму в Росії. Автор приходить до висновку, що в Росії стало „истощение капиталовъ“, що треба для поліпшення економічного життя притягти закордонні капітали для підняття сільського господарства, для збудування фабрик та заводів, „ибо иностранный капиталъ употребленный на какое-либо изъ такихъ предприятий породить въ скоромъ времени другія внутреннія капиталы: у земледѣльца и художника, у купца и промышленника“.

пріятій кь уменьшенію числа нерабочихъ дней и разгула во время праздниковъ въ средѣ сельскаго населенія“ (1874—5 рр.), рукопис., О юридическихъ обычаяхъ крестьянъ Полтавской губерніи“. Де-який цікавий матеріал можна знайти і у інших паперах архіву Капністів.

Короткий зміст паперів архіву Капністів, що можна думати заховався далеко не весь, показує цінність їх для змалювання ідеології Капністів, як представників дворянської верстви на Україні. Крім цього чималий матеріал в архіві Капністів дає листування; воно не тільки відбиває ідеологію кореспондентів, але дає цікаві відомості для характеристики економічних та соціальних відносин в поміщицьких маєтках (напр., листи прикажчиків про стан господарства). Передачу цього архіву Кременчуцькою Окрполітосвітою до Археографічної Комісії при Всеукраїнській Академії Наук треба вітати і бажано-б, щоб інші політосвітні установи звернули також максимум уваги на охорону та збереження архівів, бо без цього збереження студіювання історії України не може бути всебічно зробленим.

М. Ткаченко.

Пленум Правописної Комісії в Харкові. В листопаді цього року відбувся в Харкові пленум Державної Правописної Комісії при Наркомосвіті. Безпосереднім завданням Комісії на цьому пленумі було прослухати й обміркувати доповіді на окремі розділи укр. правопису, що намічені були ще на першому літньому пленумі Комісії в серпні місяці ц. р. (див. „Україна“ 1925, кн. 4, 187—188). Де-котрі з цих доповідей вже попередходили через відповідні підкомісії і подані були на пленумі, як проекти цих підкомісій. На де-котрі теми, навпаки, не було готових і конкретних проектів, а тому їх тут-же було доручено виробити спеціальним підкомісіям. За час праці Комісії (11.XI—19.XI) вислухано й ухвалено такі проекти: 1. Укр. алфавет (підкомісія: Дем'янчук, Німчинов, Ткаченко), 2. Правопис окремих літер у межах незмінної частини слова¹⁾ (доповідач Вс. Ганцов), 3. Правопис флексій (доп. О. Синявський), 4. Правопис чужих слів (доповідь на цю тему виготовила О. Курилова, але, як сама вона не прийшла, доповідав В. Дем'янчук, йому-ж доручено й остаточно зредагувати її відповідно до ухвал Комісії), 5. Укр. й рос. прізвища (доп. М. Сулима), 6. Чужі географ. назви (доп. М. Наконечний), 7. Граматична термінологія (окрім доповіді М. Йогансена, надіслали свої проекти Підсекція грам. термінології при Інст. Укр. Наук. Мови і проф. М. Грунський, доповнив проект К. Німчинов), 8. Пунктуація (доп. О. Синявський), 9. План правоп. словника (доп. Гр. Голооскевич). Головував на засіданнях заступник Нар. Ком. Освіти П. Солодуб, секретарював П. Дятлів. Окрім згаданих уже вище членів Комісії, що виступали доповідачами, активну участь в обміркуванні правил укр. правопису взяли акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов та інші. Текст доповідей, повиправлюваний відповідно до тих змін, що поробила Комісія, ухвалено надрукувати як проект укр. правопису, що йому остаточно санкцію має дати ширша правописна конференція, яку намічено скликати на початку 1926 р. в Харкові. До того-ж часу друкований проект правопису розіслано буде науковим інституціям та ученим—авторитетним знавцям укр. мови—на Україні та за кордоном, котрі не могли взяти безпосередньої участі в праці Комісії. Так само поданий він буде й до уваги широких педагогічних кіл. Виготовити до друку текст правопису, опрацю-

¹⁾ Таку назву прийняла Комісія на попередньому пленумі для тієї частини правопису, що фактично окрім де-яких чисто графічних питань обіймає правопис окремих морфологічних частин слова (корінь, префікси, суфікси), що в живій мові залежно від різних умов можуть підлягати різним фонетичним змінам.

вавши його відповідно до ухвал Комісії, доручено редакційній колегії з харків'янина О. Синявського і киян: акад. А. Кримського та Вс. Ганцова. Перший фактично повинен проробити всю цю роботу на підставі протоколів і тоді надіслати її на перегляд двох київських членів.

Таким чином справа українського правопису, що його неусталеність так гостро відчувалася, надто останніми часами, відколи українська мова зробилася мовою державною,—наближається до свого остаточного вирішення. Правда, треба сказати, що справа українського правопису в працях Комісії була поставлена цілком практично, як це було й передбачено постановою Ради Народніх Комісарів про створення цієї Комісії і про її завдання. Комісія вже наперед знала і виходила з того в своїй праці, що усталення правопису не повинне бути кардинального реформою укр. правопису, що основою його повинні залишатися „Найголовніші правила укр. правопису Укр. Акад. Наук“, що вже давніше здобули затвердження від уряду і що протягом останніх років нерозривно були зв'язані з практикою укр. друкованого слова. Отже ні про доцільність „латинки“, ні про зміну графічних засобів письма на основі того принципу, щоб кожному звукові відповідала окрема літера, не було мови. Традиційні графічні засоби і „Найголовніші правила укр. правопису“, дійсно, залишилися тією основою, на якій збудовано систему укр. правопису. Головну увагу звернено було на ті пункти, на які „Найголов. правила“ відповіді зовсім не давали, або на ті, які в цілому чи частинно викликали проти себе заперечення в дотеперішній практиці. Такі пункти, як останні, дуже легко зазнавали зміни. Так, ухвалено всупереч „Найголов. правилам“ ставити протинку і в таких словах як зв'язати, обв'язати, зв'язати, зм'якшити і т. и., тоб-то всюди, де приголосний перед губним у таких сполученнях належить приросткові; писати на початку слова тільки *і*, а не *и* (хоч цей пункт і викликав проти себе великі заперечення); писати шістнадцять, шістдесят (а не шіснацять, шісдесят) і т. п., вживати тільки закінчення—ичний, а не ічний в прикметниках, утворених від чужих слів, та инш. Велику увагу звернено також на ті пункти, де практика укр. друкованого слова і педагогічного життя виявляла досі розбіжність і хитання. Поміж цими пунктами багато уваги дано випадкам чергування *о* з *і*, або міни *о* на *і*. Зафіксовано, як правописні, форми збирати, умирати (з *и*), а не збирати, умірати (з *і*), так само дрижати, кривавий, тривога (з *и*, а не з *і*). Проведено паралелізм і послідовність у графічну передачу звукових груп *жч* (із *з+ч*) і *щ* (із *с+ч*): покажчик, нижчий і піщина, піщаний і т. п. На потребу нормалізації мови увесь час оглядалася Комісія в своїй праці над усталенням укр. правопису і може найбільше в розділі флексій. В цьому розділі питання правопису цілком збігаються з питаннями граматичної норми. Непостійність правопису залежала тут раз-у-раз від того, що в дотеперішній укр. граматиці не було великого змагання до усталення певних граматичних форм, як нормальних, отже як правильних. Наші граматики наводили раз-у-раз по декілька паралельних закінчень, паралельних форм, подаючи просто їх різні діалектичні відміни. А той факт, що укр. літературна мова не виросла на ґрунті одного тісніше в собі окресленого діалекту, а живилася різними, часом дуже розмаїтими діалектичними впливами, спричинився до того, що і в літературному вжиткові численні діалектизми заважали витворенню літературної норми. Що до цього, то Правописна Комісія виявила виразні тенденції до нормалізації. З цим оглядом упорядковано відміну речівників, усунуто паралелізм в уживанню твердої і м'якої форми від одного і того самого прикметника (кожен належить хоч до твердої, хоч до м'якої відміни: тільки книжний,

відповідний, освітний, і тільки східній, західній та инш.), віддано перезагу і заведено в парадигми тільки форми займенників і числівників типу: тієї, всієї, однієї, тією, всією, однією... супроти численних інших форм (тої, теї, тієї т. и.); мого, могому... супроти могого, могому (мому, мойму); в дієсловах: ходить, робить супроти ходе, робе і т. п. Вживання менше поширених форм обмежено на сферу красного письменства. Цікаво відзначити той факт, що всі питання правописно-граматичного характеру (тоб-то ті, що стоять у безпосередньому зв'язку з усталенням граматичних норм) завсіди, з винятком окремих пунктів¹⁾, вирішувалися більш-менш однастайно без великих суперечок. Далеко більше розбіжності, а часом і дуже велику розбіжність, викликали де-які пункти з правопису чужих слів, а надто чужих прізвищ і географічних назв. Іноді голоси присутніх на пленумі ділилися зовсім нарівню, або питання вирішувалося більшістю одного голоса, отже де-які вирішення не гарантовані були від випадковості, напр., передавання російських прізвищ Петров, Григорович, Ленин, Соболевский укр. письмом як Петров, Грігорович, Ленин, Соболевський, тоб-то закінчення—*ич, ин, ский* українізуються, а в інших випадках рос. *и* передається як *і* (а не як *и*), а рос. *е* залежно від фонетичних умов можуть в укр. транскрипції відповідати *є, е, ю, йо, о*: Голубев, Малишев, Ковальов, Воробйов, Ліхачов і т. п., що робить передачу дуже складною і вимагає доконче знати наголос (Шевелев чи Шевельов, Суровцев чи Суровцов і т. п.).

Взагалі, можна сказати, що усталення правопису в чужих словах, а надто в прізвищах та назвах, очевидно ще не в такій мірі було підготоване самим життям, як у перших розділах правопису. Можна сподіватися, що де-які корективи до виробленого на пленумі проекту правопису запроваджено буде на останній конференції. В цілому-ж треба визнати, що працю Правописна Комісія проробила велику і що ця праця велику матиме вагу для усталення українського правопису і граматичних норм.

Вс. Г.

НЕКРОЛОГІЯ.

Заслужені для української науки і українознавства діячі,
що померли в рр. 1918—1925.

(Доповнення до некрологів поданих в III кн. „України“ за р. 1924).

Астряб, Матвій Григорович, родився в 1843 р. в селянській родині на Лемківщині. Скінчивши київський університет, учителював в середній школі на Кавказі, а вислуживши пенсію, в 1893 р. переїхав на Полтавщину, де й умер 18 січня 1925 року в м. Лубнах. Живучи в Полтаві, від 1904 р. віддався місцевій історії й багато писав і публікував головню з історії Лубенщини²⁾.

М. Г.

¹⁾ Напр., про *ь* після *л* перед твердими піднебінними: *сильний, більший*. Була сильна течія за те, щоб *ь* в таких випадках не писати, відбиваючи цим на письмі „середнє *л*“, але переваги ця течія все-ж таки не здобула.

²⁾ Друкуємо в цілості його автобіографічну записку з 1923 р., як небезінтересний людський документ:

„Родился я (1843 г. VIII. 1. с.с.) в Галицкой Лемковщине, в с. Высове Горлицкого повета на границе Галиции и Венгрии. Фамилия моя представляет славянский архаизм „астряб“ вместо современного „ястреб“. Только в конце 1856 года познакомился я с начертанием и именованіем кирилловских букв у сельского дьячка. Уже самоучкой одолев я склады своего букваря в начале 1857 г. Букварь помог мне добратсья до часословца. Эта духовная книжка стала моей утешительницей при пастыбе отцовской коровы и волов. Стал я потом в лесу собирать землянику и продавать посетителям Высовских курортов. На вырученные деньги я купил себе псалтырь, приблизивший меня к дьячкам и батюш-

Белей Іван, товариш Франка і учасник його роботи „юних днів“ (основник „Дрібної бібліотеки“, редактор „Світу“ 1881—2 рр.), опісля довголітній редактор „Діла“ і „Бібліотеки найзнаменитіших повістей“, помер у Львові 20. X. 1921 р. на 65 році життя. Цінний архів покійного, з листування із багатьма укр. діячами й письменниками, передала родина по його смерті до бібліотеки Т. Ш. В. Д.

Боржковський Валеріян Василевич—український етнограф, археолог і статистик,— народився р. 1864 в м. Мізякові, Винницького повіту, на Поділлі, де батько його був священником. Вчився він спочатку в Шаргородському „духовному училищі“ (вкупі з О. Ф. Саліковським, з яким був зв'язаний дружніми відносинами), потім в К. Подільській Духовній Семинарії, але її не скінчив, бо р. 1882 його було виключено з 2 класи по обвинуваченню в участі в політичному рухові. Від 1889 року по 1893 рік працював у „філоксерній комісії“ в Басарабі разом з М. Коцюбинським, В. Боровиком та инш., де він практично

кам. Один батюшка даже поохотился взять меня в свои работники и приготовить меня к поступлению в Перемышльское псаломческое училище, но сельчане побудили отца отвести меня в Горлицкое городское училище. Туда я попал в начале 1859 года. Летом этого года меня перевели во 2-й класс и я начал уже свою школьную страду без отцовской поддержки, поступив репетитором к мальчику резника. По переходе в 3-й класс в наставники своего сына и дочки взял меня довольно состоятельный ещанин, поместивший меня с своим отцом в подвальной неотопливаемой зимою комнате своего загородного дома. На следующую зиму мещанин перебрался в свой городской дом, где я уже получил ночной покой в конюшне вместе с кучером мещанина. Такая обстановка окрыляла мой начальный школьный труд. Результаты получились такие: в 1862 г. приехал из Тарнова окружной инспектор ревизовать наше училище. заинтересовали его мои ответы и он спросил учителя, куда я стремлюсь по окончании курса моего здесь него учения. Учитель ответил, что мое желание поступить в Перемышльское псаломщическое училище. Ревизор выразил сожаление. Учитель пояснил, что я не имею никаких средств и сам себя содержи. Ревизор записал мою фамилию и обещал отыскать средства для помещения меня в гимназию.

Окончил я училище в 1862 году и тотчас написал письмо своему дяде Кириллу Федоровичу Курилу, брату матери, священнику в Восточной Галиции. Это была первая капитуляция моего самодлюбия с привкусом чванства. Дядя тотчас ответил и пригласил к себе на каникулы. У дяди я продолжал репетировать его дочек и пасти скот. Ревизор, ободривший меня, оказался товарищем школьным моего дяди, дядя написал ему письмо обо мне и получил ответ, чтобы 1-й год дядей оказана была мне помощь. Дядя отвез меня в город Перемышль и поместил репетитором к сыну его арендатора, арендовавшему домик и землю дядиной жены, перемышлянки. Но уже с января 1863 года гимназический законоучитель Юстин Желеховский взял меня к себе на квартиру для примера своему племяннику Альфонзу Желеховскому, моему однокласснику, и мне была представлена возможность посещать вечерние занятия в псаломщическом училище. На каникулах я у дяди исполнял псаломщические обязанности, обязанности домашнего учителя, обязанности пастуха. По окончании 4-го класса в 1866 году я на собранную маленькую толику денег из Перемышля на каникулы отправился не к дяде, а в г. Горлицы пешком, взял себе здесь заграничный паспорт в Россию и пешком побрел в Киев, куда добрался с иссякшим кошельком. Здесь три дня я питался только квасом и куском черного хлеба, посещая киевские святыни. За спасением от голодной смерти я обратился к директору 1-й Киевской гимназии. Тогдашний директор Алексей Фомич Андреяшев принял меня очень тепло. Он поместил меня в отдельной комнате с молодыми людьми, готовившимися к испытанию на звание сельских учителей. Мне тоже выданы были учебники, чтобы я готовился к экзамену на право поступления в 5-й класс гимназии. Экзамен я выдержал и был помещен в гимназический ученический пансион на так называемый экономический счет, при чем с меня словесно было взято обещание псмотать товарищам пансионерам приговаривать заданные уроки по языкам немецкому и латинскому. Три года, проведенные мною в гимназическом пансионе, оставили для меня самое приятное воспоминание из моего прошлого. Мне не нужно было думать, чем питаться, как одеваться, откуда добыть учебники и книги, интересные для чтения, свободу мою не только не стесняли, а инспектор Палиенко часто посылал меня пойти погулять и подышать свежим воздухом, а не засиживаться излишне за занятиями. Мне часто устраивали сельские поездки с моими гимназическими товарищами. Особенно часто ездил я в м. Прохоровку к гимназисту Александру Суровцеву, квартировавшему у директора Андреяшева. По окончании гим-

навчився межовій справі і зробився добрим землеміром. Року 1895 він переїхав в Ачинськ Єнисейської губ., на посаду помічника лісничого, де пробув до кінця 1897 року, після чого повернувся до батька у Винницький повіт. Звідди він часово їздив до Львова у Галичину. Після 1902 року оселився в Винниці, де на „Старому Місті“ збудував дім, розвів гарний садок, але через кілька років все це продав і знову збудував собі дім на Слав'янці (куток м. Винниці), де й досі мешкає його удова з дітьми. Проживаючи на Старому Місті, Боржковський заснував „Старогородське Товариство Садівництва“, де був його головою. Засоби до життя Б-кий добував, виконуючи працю землеміра по завданнях приватних осіб, а іноді і державних установ, і за свою ретельність та чесність придбав велику пошану. З упадком царизму, Б-ий приєднався до політичного руху і був у Винниці комісаром. Року 1919 він трагічно загинув у Винниці.

Українські симпатії В. Боржковського склалися рано, бо вже на 23 році свого життя він починає свою наукову працю, друкуючи свої

нази в Прохоровку пригласили мене займатися с сыном 1-го ректора Киевского университета Михаила Александровича Максимовича. Этот ученый украинец так меня назлектировал, что я переменил свое намерение искать убежища в Петроградском филологическом институте, а поступил в Киевский университет на филологический факультет по славяно-русскому отделению. Здесь ожидали меня старые невагоды по добыванию себе пропитания и более тихого пристанища.

Перебывал я в разных семейных домах, как репетитор, и последние полтора года провел я в этой должности у профессора хирурга Караваева, где ко мне относились замечательно тепло. По протекции своего факультетского декана Селина я провел одни каникулы у местного филантропа Григория Павловича Галагана в его селе Сокиринцах и с этим человеком у меня соединены очень трогательные воспоминания. По окончании Университета со степенью кандидата я поступил преподавателем в 1-ю Киевскую гимназию, где подвергся двоекратной ревизии грозного министра Дмитрия Толстого, который не только не сбравовал новичка, а записал в свою книжку, как очень понравившегося преподавателя, что конечно не могло не порадовать моих бывших наставников. Познакомился я здесь с девицею деревенского труженицею, которую мачиха одевала в старое заштопанное платье. При первом же взаимном объяснении я откровенно поведал ей о всем своем прошлом и об учительской материальной скудости, а также о моем стремлении попасть на службу на Кавказ. Это вызвало у нас обоих только еще больше сердечности, которая не разлучала нас во всю жизнь этой женщины страдальцы (умерла в 1913 году 16 мая с. с.). Из Киева я был командирован в Глухов, где опять за свое преподавание удостоился благодарности от попечителя учебного округа. Очень упрашивал меня не уезжать на Кавказ. Из Глухова я попал на службу в Закавказье в г. Кутаис в 1874 году. Здесь я пользовался полным расположением учащихся, учащихся и учебного начальства и местных жителей. Турецкая война лишила меня возможности материально сводить концы с концами, хотя при должности учительской занимал я и должность воспитателя при гимназическом пансионе. Полтора года я хлопотал о своем переводе на Северный Кавказ. Наконец в 1880 г. моя просьба была уважена и начальство переместило меня в Екатеринодарскую гимназию. Здесь состоял я преподавателем преимущественно старших классов по языкам греческому и латинскому до выслуги полной учительской пенсии (в 1893 г.), занимая многие годы должности учительскую и должность воспитателя при гимназическом пансионе. В последние годы службы я был подбодрен неожиданным благосостоянием моей жены, получившей в дар от двоюродной бабушки, очень привязанной к нашей семье, небольшой кусок земли. Земля находилась в Лубенском уезде. Я вспомнил свое детство и начал хозяйничать. Но земля, по моему убеждению, банк, в который если вложить капитал, то получишь проценты. Какой у учителя может быть капитал? Пришлось в землю вкладывать капитал заемный да оплачивать расходы по обучению шестерых детей. Работал я больше, чем работал учителем и воспитателем, не одевал себя в новую одежду, а ежегодно прибавлял долга по тысяче рублей. Я приходил в ужас, что своим детям не оставляю никакой материальной поддержки, но даже погружу их в долги. Стал я опять искать своей учительской службы, освобождавшей меня от всякого долга. Поступил я на службу в Полтавский пансион-приют воспитателем в 1904 году (1904. VIII.10—1910. VII.5). По службе воспитателя у меня было немного свободного времени и я его употреблял на любимую науку. Меня огорчала гибель исторических документов и я записался в число членов Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Здесь я встретил большого труженика, своего университетского товарища Ивана Францевича Павловского,

праці, головню в „Кіевской Старинѣ“, від 1887 р.¹⁾. Він був людиною живою, самодіальною і енергійною, яка цілком захоплювалася справою, до якої приходилося торкатися. Дружиною його була проста селянська дівчина з м. Новокостянтинова і сім'я його була цілком українська.

Ол. Тулуб.

Винар Василь, учитель гімназії в Бучачі, помер 27. І. 1924 р. на 54 році життя. Покинув по собі в рукопису словник псевдонімів українських письменників, головню з Галичини.

В. Д.

Ганкевич Клим, д-р філософії, б. секретар і доцент черновецького університету, редактор клерикального „Мира“ у Львові, автор розвідок на філософічні і фізіологічні теми, умер 14. II. 1925 р. у Чернівцях на 83-м році життя. Згадує про нього М. Драгоманів у своїх „Австро-руських споминах“.

В. Д.

Гарматій Лука—оден з тих малозвісних, але незвичайно корисних робітників, котрими стояла Українська земля. Родився 1866 р. в селі Лучці Тернопільського пов., як син селянина—посла до віденського парламенту 1848 р. Василя Гарматія. Скінчивши учительську семинарію,

секретаря Ученої Комиссии и полного осветителя Полтавского прошлого. Ученые исследователи Полтавщины меня тепло приняли в свои соратники, постоянно отводили место для моих писаний в своих „Трудах“ и меня подбодряли к работе. Но война и материальное оскудение вышибли перья из рук этих тружеников. А я все строчу, хотя без надежды свои строки отдать на типографский станок, хотя я подвергаюсь насмешкам за свою работу, не дающую мне никакого материального вознаграждения, но меня радует мысль, что я еще думаю, хлопочу, не плеснею.

Мои печатные труды: Упражняй свое перо я начал еще на гимназической скамейке, а став студентом, я воспользовался своим пребыванием в Сокиринцах, списал песнопения тамошнего кобзаря Вересая, собрал песнопения „вертепные“ и отдал их своему декану А. И. Селину. В университете писал я о княжении Данила Галицкого, за что удостоился почетного отзыва.

1. На лемковском языке написал я студентом статью о лемковском языке в опровержение ложного взгляда в Галиции о происхождении этого языка. Моя статья была напечатана в Львовском журнале „Учитель“.

2. а) В 1873 г. в львовской газете „Галичанин“ напечатано мое сообщение о последних днях жизни 1-го ректора Киевского университета М. А. Максимовича, о его смерти и погребении с надгробным словом, сказанным Прохоровским иереем у его могилы.

б) В том-же „Галичанине“ напечатано мое сообщение о воспитании русской женщины в средней школе.

3. „Процессы Андрея Марковича“ напечатаны в 1909 г. в „Трудах“ Полтавской Ученой Архивной Комиссии, выпуск VI, стр. 81—145, вып. VII, стр. 47—90 за 1909 год.

4. „Старая Полтавщина“ вып. VIII, с. 49—193.

5. „Население Малороссии по ревизиям 1729 г. и 1764 г.“ вып. IX, стр. 61—65.

6. „Старшина Лубенского Полка в 1777 г.“, там же, стр. 65—80.

7. „Земли церквей Лубенского Духовного Правления в 1878 г.“, вып. X, ст. 1—49 (за 1913).

8. „Столетие Лубенского Высшего Начального училища“ вып. XI, стр. 121—178 (окончание в особом оттиске, стр. 60—134).

9. „Лубенский монастырь“ вып. XIII, стр. 33—82 (за 1915 г.).

10. „Войсковая и Городовая Старшина в Малороссийских полках 1825 г.“ вып. XIV, стр. 71—83 (1916 г.).

11. „Лубенский Ботанический Сад“, вып. XV, стр. 87—105 (в 1916 г.).

12. „Плантации чужестранных табаков в Малороссии“, там же, стр. 107—166.

13. „Мгарский монастырь“ (к окончанию 300-летнего существования) в Полтавских Епархиальных Ведомостях за 1918 год, стр. 533—560, 582—590.

В рукописях остаются: 14. „Исторический очерк Лубенского Городского Общественного Банка (1866—1916)“.

15. „Ревизия маестностей Лубенского полка 1726—1730 г.“

16. „Лубенский малороссийский полк“ (рукописи посланы в Петербургскую Академию Наук 1913. VI. 21, а Академией получены 1923 г. VIII. 5).

17. Веду исторический очерк Лубен.

¹⁾ Крім „Кіевск. Старины“ праці його містилися в „Матеріалах до укр. етнології“ і в „Економической жизни Подолія“. Окрема брошура „Старий Город“, 1911.

став від 1887 р. учителювати на ріднім Поділлі. Але 1893 р. начальство—котре неустанно переносило його з місця на місце, за неприємну йому громадську діяльність, хоч педагог він був вірцевий,—„кинуло“ його в глибину Гуцульщини, де його знов перенесено з місця на місце: був він учителем у Тюдеві, Криворівні, Ростоках, нарешті у Головах. Звідси далі вже нікуди його було переносити, тому в сім медвежій куті пробув він учителем цілих 12 років, до 1912 р. Тут полюбив він великі заслуги для освіти культури і найбільший слід полишив на тім полі, на котрім записав своє ім'я в історії української науки: фольклору і історії культури. Його фольклорні записи становлять одну з найкращих сторінок української етнографії, хоча сам він не публікував нічого, а передавав звичайно спеціалістам видавцям—В. Шухевичу, В. Гнатюку, І. Франкові. Заслужився також його збирання колекцій гуцульського побуту й мистецтва. В 1912 р. вернувся вчителювати на рідне Поділля, але війна викинула його на захід, де він учителював в українських таборах. Вернувшись скінчив своє життя учителем в с. Могильниці Теревов. пов., де між иншим займався археологією і викрив похорони в кістах. Помер нагло, йдучи на залізницю, в повноті сил. Так, був то правдивий вірець і світоч українського учительства! М. Г.

Григорук Євген Максимович, родився 1898 р. Освіту здобув у феодосійському педагогічному інституті. Велика революція цілком захопила його: спочатку він працює в партії лівих С. Р. боротьбистів, потім вступає у лави комуністичної партії. Не зважаючи на перевантаження партійною працею й на молоді роки, Григорук полишив помітний слід по собі й на культурно-громадському полі, працюючи в Київській Філії ДВУ, особливо з того часу, як став на чолі Філії (з червня місяця 1920 р.). Людина з неабиякими організаційними здібностями, з широким культурним інтересом, лагідна і щира у відносинах до людей, Григорук притягає до праці багатьох українських учених і літераторів; допомагає виходу в світ низки наукових видань („Збірник Секції Мистецтв“, видання Секції Природничих Наук Наукового Товариства ім. Шевченка і ин.); організує разом з П. Филиповичем неперіодичне видання „Шевченко“ (Збірник), де містить ґрунтовну статтю „Великий бунтар“; береться за різні переклади на укр. мову (Павло Селіванський, „Пестель“ та ин.); пише поезії.

Р. 1921 Григорук переходить працювати, як член Колегії ДВУ, до Харкова, а через кілька місяців, як член Колегії, до Російського Державного Видавництва в Москву. Але весь час він не пориває зв'язків з Україною, цікавлячись роботою ДВУ, і мріє вернутися туди на працю. Передчасна смерть (саркома легенів) цим мріям не дала здійснитися. Помер Григорук в 1923 р. в лікарні, в Ялті, де його й поховано. С. Т.

Домбровський Володимир, народився 9 березня 1883 р. в Гарбузові, Зборівського повіту. Гімназію скінчив він у Золочеві, а університет у Львові. Був учасником сецесії з Львівського університету. Вчителював у гімназіях у Сереті, Чернівцях і Рогатині. Був діяльним членом Укр. Гал. Армії. Під кінець життя вчив у приватній українській гімназії в Золочеві. Надрукував два підручники, прихильно прийняті критикою, а саме: „Українська стилістика і ритміка“ (1923) та „Українська поетика“ (1924). Зібрав теж великий матеріал до наукових студій над українським словництвом. М. М.

Дрималик, Сильвестер, д-р медицини, директор „Народньої Лічниці“ і б. голова „Укр. Лікарського Т-ва“ у Львові, помер 29. XII. 1923 р. на 63 році життя. Автор лікарських розвідок на німецькій і українській мові та популярних українських книжок з медицини. В. Д.

Загоровський Олександр Іванович, народився у 1850 р. на Київщині, походячи від відомого з історії України роду Загоровських (волинських). Скінчивши загальну освіту у Житомирі, вступив до правничого факультету Київського університету, де він працював перш під керівництвом відомого криміналіста О. Ф. Кістяківського, але потім перейшов до цивілістичних студій, і по скінченню університету у 1861 р. одержав в 1875 р. *veniam legendi* за дисертацію „Исторический очеркъ займа по русскому праву до конца XIII ст.“. Після двохрічного командировання за кордон, до університетів Німеччини та Франції, він повернувся до Києва, де у 1879 р. одержав ступінь магістра цивільного права за книгу: „Незаконорожденные по французскому и саксонскому кодексам“, і тоді-ж був обраний доцентом у Ярославський Юридичний Ліцей на катедру цивільного права. Відсіля у 1880 р. О. І. перейшов знов на Україну, до Харківського університету як доцент-же. Але вже у 1884 р. він одержав від Московського університету ступінь доктора цивільного права за дисертацію „О развѣдѣ по русскому праву“, яка була нагороджена академічною премією, і одночасно був обраний на професора. Після цього Загоровський працював у Харківському університеті аж до 1892 р., коли він перейшов до Одеси, зайнявши й тут катедру цивільного права. В Одесі небіжчик надрукував два підручники: 1) „Очерки гражданского судопроизводства“ у 1892 р. і 2) „Курсъ семейнаго права“ (видання 1902 та 1900 рр.) та ще велику кількість (біля 30) монографій по часописах юридичних та загальних. В Одесі Загоровський працював крім університету ще й на Вищих Жіночих Курсах та у Вищому Міжнародовому Інституті (якого він був першим ректором) аж до смерті у 1919 р. В „Київській Старині“ 1901 р. була надрукована невеличка його стаття, оперта на персональних споминах: „Нѣсколько данныхъ и соображеній по поводу писемъ митрополита Арсенія къ Протоіерею П. Г. Лебединцеву“. Е. З.

Калитовський Омелян, визначний український педагог і автор українських підручників географії, помер у Львові 18 березня 1924 р. Освіту покійний дістав теж у Львові і там-же до 1900 р. вчив української мови, історії та географії в німецькій гімназії, а опісля і в українській. В тім часі працював енергійно в наших культурних установах, писав у періодичних часописах, де-який час редагував журнал „Зоря“, студював стару українську літературу й надрукував апокрифи з рукопису Теодора Поповича Тухлянського (більшу частину, з пропущенням оповідання про Валаама) у книжці „Матеріали до рускої літератури апокрифічної“ (Львів, 1884). В 1900—1913 рр. покійний був директором укр. гімназії в Тарнополі, а опісля, за часів гр. Потоцького польської гімназії в Ряшеві. Під кінець свого життя переробив Калитовський по новим вимогам свій підручник географії на нижчу гімназію та написав популярну географію на зразок Реклю, яку має видати фонд „Учітеся, брати мої“.М. М.

Кивліцький Євген Олександрович, народився 8-го лютого 1861 р. в Петербурзі, де його батько, незаможний панок з Чернігівщини, мав службову посаду у 2-му Відділі „Собств. Е. В. Канцелярії“, і відкіля скоро подався до рідного Сосницького повіту і молодим помер на початку 70-х років. Єв. Ол. по закінченню Новозибківської реальної школи мусів з-за шматка хліба для себе й матери взяти службу в чернігівському депутатському зібранню, але мріяв добитися вищої освіти. Витримавши іспит на „аттестат зрелости“, К. поступив в 1881-му р. на природничий факультет Київського У-ту, а через 2½ роки перейшов до істор.-філол. ф-ту, який і скінчив кандидатом в 1888 році. Півтора року секре-

тарювання в ред. „Київської Старини“, два роки редагування журналом (1890—1892), вісім років служби в університ. бібліотеці (1890—1898), а з 1892 р. учителювання в 4-й гімн., Кадет. корпусі і жін. гімназії Дучинської—от і увесь формальний *curriculum vitae* небіжчика.

Особистість його була досить виразна і характерна. Вже в університеті коректна, стримана, серйозна постать Є. О. була чимало відома професорам та студентам, і прізвище містер ствердилося за ним в життю надалі. Трохи старший від більшости своїх колег він і тоді вже був визнаний „муж совета“, і таким порадником в практичному життю і в громадських справах залишався для всіх, з ким працював чи мав які відносини Є. О., на увесь свій останній вік. Не запобігав він ніякої службової кар'єри і рано віддався громадській праці при виданні українського органу, коли „Київську Старину“ було набуто О. С. Лашкевичем: К. був тут і секретарем, і коректором, а потім і редактором. З Лашкевичем вони, яко земляки-Чернігівці, зішлись до інтимної сердечної приязни, і Єв. Ол. був правдешнім посередником між старшим поколінням співробітників—О. М. Лазаревським, М. В. Шугуровим, П. Г. Житецьким, І. В. Лучицьким, Х. Г. Мищенком—і молодшою братією. З того-ж часу К. став і дійсним членом української Старої Громади.

Непевний грошовий стан журналу примусив Є. О. шукати бібліотечної і педагогічної платної праці. І тут, як і у своєму приватному і громадському життю, він виявив істотні риси свого характеру: непохитність, переконання, ригоризм в питаннях моральних і громадських, сумлінність в справах практичних і товариських, щирість у відносинах до праці і людей. К. був учителем—робітником, свідомим в різних галузях науки, дбайливим, зичливим, любленим учнями. Людина широкого світогляду, освіти і начитаности, керуючий величезними знаннями (Є. О. володів колосальною пам'яттю на ймення й факти), він не визнавав себе ні фахівцем науки, ні письменником і не залишив якого-б не було чільного літературного дослідю, а лише невеликі журнальні нариси і газетні статті. Але нам певно відомо, як старанно працював в тиші своєї хати Є. О. над історико-географічним словником України (він був чималим знавцем текстів старовинних літописів) і над українською науковою бібліографією. Цінний матеріал його праці на багатьох тисячах карток, на жаль, не увесь зберігся після наглої смерті небіжчика.

Бібліотечно-учительською і журнально-науковою працею не обмежувались інтереси і діяльність К-кого. Він був видатним, енергійним співробітником громадських київських установ: Літерат.-артист. товариства, педагогічної спілки і педагогічного кооперативу, Товариства Соціального знання, „Общества грамотности“ (яко Голова бібліотечної Комісії і лектор „Народнього дому“), а найбільше—„Київського Общ. Сод. нач. освітання“, де К. був лектором Народньої аудиторії, а також скарбником до самого скасування товариства в 1920 р.

На початку цього віку Є. О. стояв, яко видавець, на чолі поступової громадської газети „Кієвскіе Отклики“ (1903—1905 рр.), писав статті і допомагав їй матеріально з своїх ощадків, що й загинули, коли газету зруйнувала жандарська влада.

В добу революції 1917 р. К-го було обібрано інспектором шкіл Київської округи; але він скоро зрікся адміністративної посади, залишившись тільки членом Попечительської Ради. В лютому 1919 р. його було обібрано членом Комітету по заснуванню Всеукраїнської бібліотеки і на посаду старшого бібліотекаря; Є. О. виконував обов'язки першого директора Всенародньої бібліотеки України до листопаду 1920-го р., коли покинув бібліотеку,—в чому було найменше вини самого небіжчика. Тяжкі

умови останнього року життя та довге виснаження важко відбилися на здоров'ї Єв. Ол., і 4-го (17-го) січня 1921-го р. його не стало.

Іл. Житецький.

Кобиланський Юліян, учитель гімназії в Чернівцях, брат Ольги Кобиланської, помер у вересні 1922 р. на 63 році життя. Автор латинсько-українського і грецько-українського словника. В рукописах полишив багато перекладів з класичних мов.

В. Д.

Кобринська з Озаркевичів, Наталія, відома письменниця і піонерка жіночого емансипаційного руху в Галичині, род. 1855 р., померла в Болехові 1920 р. Заснувала перше жіноче т-во в Станиславові (1884 р.), редагувала альманах „Перший вінок“ (1887 р., на спілку з О. Пчілкою) й збірники „Наша Доля“ (1893—1896 рр.); заініціювала перше жіноче віче в Галичині (в Стрию 1891 р.), популяризувала ідею захоронок по селах і містах то-що, й тим сильно заслужилася в історії культурного й визвольного руху в Галичині. Мала репутацію визначної белетристичної сили, листувалася з багатьма укр. письменниками.

В. Д.

Кузьмова з Колуцняків, Марія, учителька, авторка повісти „На стрічу сонцю золотому“ друковані в Літ. Наук. Вістнику, й збірки оповідань „Проти филь“ та гарної шкільної читанки; вмерла в Коломиї 23. XI. 1922 р. на 38 році життя.

В. Д.

Левицький Юліян, директор укр. державної гімназії в Тарнополі, уродився 8. III. 1874, помер 2. II. 1925 р. Автор шкільного підручника географії. За молодих літ працював у записках Н. Т. Ш., помішуючи там рецензії і замітки на історичні теми.

В. Д.

Д-р Маковей Осип Степанович, народився 23 серпня 1867 р. в Яворові коло Львова. Вчився в українській гімназії у Львові і там-же скінчив університет. У грудні 1885 р. він познайомився з Ів. Франком, який заохотив його писати і перший друкував його твори в „Зорі“. Від 1891 р. Маковей працює в „Ділі“, в „Народній Часописі“, в „Зорі“, в „Життю і Слові“, а згодом стає редактором „Буковини“ (1895—1897 рр.). Пише теж в газеті „Руслан“. Від грудня 1897 р. до весни 1899 р. є співробітником „Літ. Наук. Вістника“. Під проводом ак. М. Грушевського і Ів. Франка, Маковей, як сам признається у своїй автобіографії, „багато навчився“ і „втягнувся також в наукову роботу“. Під весну 1899 р. він дістає державну стипендію і слухав у Відні лекції Ягича, Іречка і Мурка. Із семінара Ягича вийшла студія Маковей п. з. „Beiträge zu den Quellen des gundulischen Osman“ (Archiv für slav. Philol. XXVI). Але Осип Степанович не посидів довго у Відні, в тім-же році він приймає посаду в учительській семінарії в Чернівцях, у 1910 р. переходить на таку саму посаду у Львові, а в 1913 р. стає директором учительської семінарії у Заліщиках, де й вмирає 21 серпня 1925 р.

Безперечно, Маковей — письменник талановитий і при інших, не галицьких, обставинах міг-би був дати ще більше, як дав. Але й те, що осталося по нім, запевнило йому гарне місце в нашій літературі. Поезій друкував він за життя дуже мало, а жалко, де-які з них, особливо надруковані у „Літ. Наук. Вістнику“ — се справжні перлини. Славу здобув собі у нас Маковей новелами, зокрема тими, у яких змалював маломістечкове життя. З тонкої сатири він уплів собі батіжок і шмагав ним ріжного типу людців. Як влучно помітив Д. Лукіянович, „неширокий кут обсервації“ був у Маковей, але де-ж йому було шукати ширшого кута в Заліщиках?

Для історії української літератури оставив Маковей де-кілька гарних літературно-критичних нарисів і студій, надрукованих у „Літ. Наук. Вістнику“ у 1897—1900 рр. (про Кобилянську, Бордуляка, Коваліва, А. Чайківського, Павла Грабовського). А вже що торкається Бордуляка і Коваліва—просто відкрив їх таланти.

Побіч огляду діяльності П. Куліша (1900 р.) найбільшою працею Маковея було „Життя Осипа Юрія Федьковича“ (1911 р.), до якого надрукував він в окремій книзі „Матеріали“. В своїй монографії про Федьковича Маковей не займався розбором та оцінкою творів Федьковича, але зате й найбільше кинув він світла на його постать, яку вивів з густої імлі натяків та здогадів. Вкінці слід згадати ще і про студію Маковея п. з. „З історії нашої філології“. Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський). Ся студія друкувалася у львівських „Записках“ (1903 р., кн. 1 і 4). М. М.

Недільський Софрон, б. директор укр. гімназії в Коломиї, народився 10. І. 1857 р., помер 8. VIII. 1917 р. Один із кращих педагогів. На полі укр. науки заслужився, довівши до кінця по смерті Е. Желехівського його відомий „Малоруско-німецький Словарь“ (1886 р.). В. Д.

Новицький Яків Павлович, Нестор української етнографії—з приводу п'ятидесятиліття його діяльності на сім полі вибраний членом-кореспондентом УАН, помер 19 травня 1925 р. Замість некролога подаємо нижче його автобіографію, написану для УАН, а оцінку, написану Д. Ф. Чернявським, через недостачу місця мусимо перенести до слідуючої книжки „України“.

Огоновський Петро, учитель гімназії, дійсний член Н. Т. Ш. у Львові, родився 20. VII. 1853, помер 9. II. 1917 р. Автор численних підручників для гімназій з арифметики й фізики. В. Д.

Отроковський Володимир Михайлович, род. 1892 р. на Поділлі (с. Кудринці), пом. 26 квітня 1918 р. у Києві. Скінчив Колегію Павла Галагана і Київський Університет (іст.-філ. відділ). Був залишений для підготування до професури і склав значну частину магістрантських іспитів. Підчас перебування в Університеті здобув золоту медаль за роботу про „Повість о купце Басарге“,—рецензент, акад. В. М. Перец, в філологічному семінарі якого В. М. працював, писав в „Универ. Изв.“, що таку видатну роботу сміливо можна було-б подати як дисертацію... Тоді-ж В. М. розпочав досліди і в галузі історії українського письменства та мови. В „Известиях Отделения русского языка и словесности Акад. Наук“ за 1914 р. кн. IV надруковано його опис говірки с. Кобилівки на Поділлі; вже після смерті В. М. в збірникові того-ж відділу Рос. Ак. Наук (т. ХСVI) надруковано чималу розвідку про Тарасія Земку, друкаря і літерат. діяча XVII в. (про неї в „Україні“ 1924).

Року 1917-го В. М. переходить працювати до Дніпросоюзу, організовує там культурно-просвітній відділ і завідує ним. В одну з подорожів на периферію В. М. застудився, виснажений організм не міг боротись і передчасна смерть обірвала життя надзвичайно талановитої, глибокої і щирої людини.

В. М. був не тільки учений, а й видатний поет—тонкий лірик і майстер слова. Кілька його поезій надруковано 1918 р. вже після смерті в київських журналах: „Купанці“, „Голос жизни“, „Кіевская Иллюстрація“ і в альманасі „Книга“. Серед паперів небіжчика знайдено датовані останніми місяцями життя спроби поезій українською мовою. Взагалі треба сказати, що в особі В. М. Отроковського українська культура втратила велику багатонадійну силу. П. Ф.

Охримович Іван, священник у Ляхівцях коло Богородчан, помер 25. I. 1922 р. на 70 році життя. Один із могіканів старого народолобського духовництва, далекого від ультрамонтанства. Автор оповідань у „Літ. Н. Вістнику“ (1903—4 рр.) і популярних книжок для народу з природознавства.

Ревакович Тит, суддя, член-основатель НТШ, народився 1846 р., помер 14. X. 1919 р. у Львові. Йому належить ряд статейок і заміток у Записках Н.Т.Ш. Був одним із видатних культурних діячів у Галичині та Буковині.

Рожанський Любомир, родився 1872 р., помер у Львові 6. II. 1925 на становищі директора Земельного Банку. Перейнявшись за студентських часів народницьким соціалізмом під впливом ідей Драгоманова, зостався до кінця днів своїх щирим народолобцем. Писав багато по часописах на економічні теми українського життя. Опрацював і видав власним коштом першу карту України. В. Д.

Д-р Стебельський Петро, народився 15 липня 1857 р. в Немирові. Вищу освіту здобув у львівському університеті, у якому пізніше й викладав по-українськи (за австр. часів) австрійське карне право та процес. Друкував свої праці на мовах: українській, польській і німецькій. До важніших його праць, писаних на укр. мові, належать: „Чи і оскільки показалися у нас в практиці суди присяжні позиточними?“ (1889), „Не-літні проступники в світлі нових напрямів в карнім праві“ (1895) та „Карпцов і становище його супроти науки про слідче ув'язнення“ (1896). Покійний працював багато на полі української правничої термінології; під його проводом перекладалися на українську мову карні закони; він приладив до друку і видав „Систем австрійського приватного права“ пок. проф. д-ра Олександра Огоновського. Помер у Львові 24 вересня 1923 р. М. М.

Трегубов Єлисей Кипріянович (пом. в 1920 р. листопада 21-го ст.ст.), був одним з найкращих діячів Старої Громади—який піввіку стояв біля спільної праці київського гурта, спеціально його органу „Київської Старини“.

Народився небіжчик в Полтаві в 1848 р. і скінчив істор.-філол. ф-т київ. університету в 1872 р., потім був учителем словесности, історії та географії в Глухові, Курському і Сумах, поки не оселився з 1876 р. в Києві, де перебував до самої смерті (крім 1893—1898 рр., коли інспектував у керченському жіночому інституті). Учителював Колегії П. Галагана, Волод. Кадетського корпусу, Фундукл. гімназії, наостанці—співробітник Української Академії Наук I Відділу по етнографії—отаким коротеньким офіційним „формуляр“ небіжчика.—З початку 70-х років Є. К. був уже в оточенні українських інтересів невеличкого молодого гуртка, що осідав біля старших громадян, а з 1876-го р. більш сорока років серед перших робітників громади головно що до видання українських книжок, зносин з видавцями, книгарями, розповсюдження української літератури, рахункових і фінансових справ Старої Громади. Людина спокійна, урівноваженого характеру, акуратна, помітлива в ділах громадських, Трегубов усюди, за що брався, вносив лад, невтомність праці, незалежно від того, чи то були клопоти біля невеликого українського „метелика“, чи то були складні заходи з цензурою і виданням „Кобзаря“, чи то з'являлась потреба зносин з галицькими громадянами (Є. К. був швагером Ів. Як. Франка), чи то випало узятися за тяжке і невдячне керування „конторою“ „Київської Старини“, то-що. За часи редагування

сього журналу В. П. Науменком Є. К. був його правою рукою: він перебував і коректором, і експедитором, і скарбником, і навіть „кур'єром“ до цензора та до видатних співробітників органу.

Сим поясняється чимала пошана до нього і його близьких, вірних товаришів, і української молоді, яка знаходила в оселі Є. К. притулок і захист в злидненні 80-ті та початкові 90-ті роки.

Де-що з невеликих заміток друкував він під псевдонімом в „К. Ст.“ (напр., про Т. Шевченка 1898 р. №№ 7, 8 та ин.). *П. Житецький.*

Шрамченко Олександр Миколаєвич, народився 1859 р. 26 березня у м. Вороніжі на Чернігівщині. Скінчив новгородсіверську гімназію, а 1887 р. історично-філологічний факультет київського університету зі срібною медаллю. Після цього 22 роки він учителював спочатку на Кавказі, а потім на Холмщині. З 1902 р. містив свої праці в „Кіевской Старині“ (найбільша з них „А. А. Навроцький — по поводу смерти“). Опинившись на Холмщині, збирав матеріали для вивчення цього краю, здебільшого фольклорні. 1909 р. кинув учительську працю й поселився у Києві й став близько до Наукового Товариства у Києві, де він працював і науково, і технічно — довго був скарбником цього Товариства.

Після смерті Михальчука був відповідальним редактором журналу „Україна“; редагував „Український Етнографічний Збірник“, що був виданий Науковим Товариством, і тут помістив частину фольклорного матеріалу, зібраного на Холмщині. Починаючи з 1919 р. Шрамченко служив ученим секретарем Комітету Всенародної Бібліотеки при ВУАН. На цій посаді він був до своєї смерті 1921 р. 29-го квітня. За ці останні роки він переклав на українську мову велику частину творів Володимира Антоновича, які готувались тоді до друку.

К. Лазаревська.

Янчук Микола Андрієвич — попередню, коротку звістку про нього маємо змогу поповнити, користаючи з статті про нього в т. II „Трудов Белорусского Университета в Минске“, 1922, що дає де-які інтересні подробиці цього маловідомого життя. Покійник був сином однодворця, поверстаного в селянство, с. Корниці, б. Костянтинівського повіту Сіделецької губ., род. 1859 р. Батьки його були уніяти, Українці з де-яким ухилом в польську культуру, але діти вчилися вже в російській школі. При заведенню унії батько, будиши титарем, спротивлявся переводові на православ'є своєї церкви (не давав ключів, мовляв „згубив“, то-що), за се був караний різками і триманий у в'язниці. В результаті батьки небіжчика до смерті зістались „упорствующими“, а діти, що зістались на селі, перейшли на латинство; тільки покійник, з сільської школи перейшовши до гімназії, в сусіднім Більську, мусів триматись офіційальної церкви. Будиши гімназистом, довелось йому мешкати на казенній квартирі саме у того доглядача, що доглядав його батька у в'язниці. Пережите, тоді очевидно, відбилося на всім дальшим напрямі занять покійного; хоч при своїй здержливій і обережній натурі він не виступав ніколи бойовиком в питаннях офіційної релігії й народности, але в його роботі яскраво проходить інтерес до поневолених народностей і груп та їх змагань до визволення. Скупчивши свої інтереси головню в сфері етнографії, він крім кількох цінних етнографічних записів з свого села (шопка, весільний ритуал, друк. в 1884—1887 рр.) написав кілька українських п'єс, побутово-етнографічного характеру: найраніша — „Пилип Музика“, комедія в 5 актах, була написана 1887 р.; за нею пішла комедія „Вихованець“, драма „На чужині“, „Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари“, одноактівка „Святий вечір“. З них тільки остання була надрукована в 1916 році і

виставлялася на сцені; інші зістались недруковані, і в українське літературне життя покійник ближче безпосередньо не ввійшов, хоча підтримував звязки з московською українською громадою, говорив добре по-українськи, слідив за літературою (особливо як фактичний редактор „Етнографического Обозрѣнія“), і т. д. Історію української і білоруської літератури він уважав своєю спеціальністю, витримав свого часу магістерський іспит, але фактично почав читати в московським університеті тільки підчас революції, доставши пропозицію викладати історію білоруської та української літератури. Почав читати курс історії білоруської літератури в московським університеті, читав його також в народнім білоруським університеті в Москві, а з організацією державного білоруського університету в Минську, в 1921 р., був запрошений туди, і розпочав тут свій курс, але захворів і вмер 6 грудня 1921 р. Споміж полишених надрукованих писань особливо звертають на себе увагу праці з народньої музики, що їй покійник присвячував багато уваги. М. Г.

Gartner Thedor, народ. 1842, пом. 29 квітня 1925. Німецький учений, лінгвіст, спеціаліст в романських мовах, призначений 1885 р. професором чернівецького університету, став студіювати місцеві мови сеї невеличкої, але багатомовної країни. Його товариш по кафедрі, теж новопризначений професор чернів. університету С. Смаль-Стоцький, помагаючи йому в заняттях українською мовою, увів його в круг тодішніх інтересів: боротьби за фонетичний правопис і народню мову, і Гартнер став товаришем його виступів у сих справах: удвох з Гартнером виготовили вони Minoritätsvotum до міністерства за заведення фонетичного правопису, рецензували прийняту в школах граматику Огоновського, опублікували нові правила фонетичного правопису і нарешті граматику для середніх шкіл (1893). 1899 р. Гартнер перейшов до інсбрудського університету, але його співробітництво з проф. Стоцьким не перервалося: спільно виготовили вони наукову граматику української мови, що вийшла 1913 р., і приготували словник: перед смертю Гартнер мав його майже готовим, але ся смерть не дала докінчити і випустити словника в світ. М. Г. ¹⁾

Автобіографія Якова Павловича Новицького.

Прапращур Я. П. Новицького, — полковий старшина Іван Новицький, виходець з Гетьманщини (Козелецького повіту, Черніг. губ.), з початку XIX віку купив ґрунт в Олександрівським повіті на Катеринославщині, заснував хутір Новики і з синами Петром (юнкер) й Іваном почав хліборобити. Дальніше покоління несло громадську й військову службу.

Яків Павлович Новицький народився 14 жовтня 1847 року в старожитнім селі Аулах, Катеринославського повіту, де батько його мав садибу. Тут він ріс та вчився з селянськими дітьми, з ними-ж пас коней в степу, а в плавнях ловив рибу. Як і всі хлопці, на різдвяних святках ходив колядувати, посипати, щедрувати, а літом святкував Івана Купала і Мавчин Великдень. Першу освіту отримав у Олександрівській повітовій школі, і далі програм у середньої школи продовжував при допомозі приватних учителів і самоосвітою. Перебуваючи постійно поміж студентами, мав можливість користуватися науковими книгами, а далі, будучи дорослим, лекціями і науковими працями професорів І. І. Срезневського, А. Н. Бекетова, Н. І. Костомарова, В. Б. Антоновича та инш. Найбільше

¹⁾ Замітки, підписані буквами В. Д. писані В. Дорошенком, М. Г.—М. Грушевським, М. М.—Михайлом Мочульським.

цікавився він історичними науками і природознавством. З 1869 по 1877 р. юнацтво своє присвятив сільському людові. Це було після того, як заснувалось земство. На чолі шкільних справ Олександрівського земства в ті часи стояв бар. Корф, чоловік ліберального напрямку, відомий публіцист, енергійний діяч і педагог.

На його заклик у сільські учителі з великим бажанням йшла молодь з середньою і вищою освітою; тим слідом пішов і Новицький. Після скасування кріпацтва між сільським населенням земство викликало великий рух: люди не шкодували коштів, будували школи, посилали дітей. З метою єднання поміж учителями і успіху в шкільній справі скликалися з'їзди і конференції. Таким чином Олександрівське земство в справі освіти стояло вище за інші повітові земства на Катеринославщині.

Літом 1869 року Я. П. Новицького призначено було учителем в с. Вознесенку на Дніпрі, в 4-х верст. від Олександрівська. Не будучи досвідченим в шкільних справах, перш за все взявся він за педагогічну літературу. По підручниках Корфа, Ушинського і инш. ознайомився з найбільш легким навчанням. З часописів одержував „Учителя“ і „Народну школу“. Статті проф. П. Г. Редькіна і Н. І. Пирогова на тему про гуманні погляди на виховання читались і перечитувались ним з особливою увагою і не пройшли безслідно. Далі, щоб улегшити справу дитячого виховання, з'явилась потреба в зібранні допоміжних колекцій. Для школярів це було саме охотне діло. В часи екскурсій на Дніпро і Хортицю довелось зібрати немало спиртових препаратів риб і гадів, колекцію яєць, всяких комах і зільник. На третій рік було в школі до 20 випханих звірків і птах, чимало черепів, з'явилась і колекція мінералів.

В 1872 році бар. Корф запросив Я. П. Новицького в свій шкільний учасок і ближче до його селитби, де-б він мав можливість користуватися його бібліотекою. Згодившись на його запросини, Новицький був призначений в слободу Іванівку по р. Вовчий, а через рік—в Ольгівку, в більшу школу. Вакаційні місяці він проводив у б. Корфа з його заклику. Величезна бібліотека його, сад, гай, річка Яли з широким лугом і тернами, степ з могилами—це були луччі умови для спочинку і наукових дослідів. Тут на вибір було що читати, тут-же було над чим працювати. За час пробування у б. Корфа Новицький під керуванням його лікаря, спеціаліста по ботаніці Королькевича зібрав чималий зільник і окрім того доповнив свою зоологічну і ентомологічну колекцію.

В 1874 році від Олександрівського повіту відокремився Марнопольський округ і заснувався самостійний повіт з земством. Б. Корф по місту свого землеволодіння і тут став до шкільних справ. Ольгівську школу, котрою керував Я. П. Новицький, земство обернуло на зразкову, через котру повинні були переходити заново призначені учителі для знайомости з прийомами й методами навчання в двохтижневий строк.

Треба згадати, що в 1870-х роках українське письменство і письменники мали великі утиски: хто єднався з народом, говорив, писав його мовою—лічився „неблагонадежним“ (в слободах за цим слідували окремі доглядачі, підслухачі, „навухо-доносори“). В такім стані опинився Новицький, і 1877 рік був посіднім його учительства. На-весні цього року, неждано, негадано з'явився в Ольгівку шкільний інспектор Лободовський і зробив в його помешканні трус. „Неблагонадежність“ була виявлена: проміж иншими книжками найдено 10 примірників книги „Малорусских народныхъ преданій и разсказовъ, Сводъ М. Драгоманова“ (вид. Ю. З. О. И. Р. Географического Общества¹⁾) і зшиток рукописних опо-

¹⁾ Збірник цей був надісланий Новицькому Географічним Обществом, як вкладчику матеріалу.

відань, пісень, матеріалу для словника і инш., зібраного Новицьким. Забравши, що найшов, Лободовський поїхав. Через три тижні Новицький одержав повідомлення від марнопольської шкільної ради про те, що він звільнений інспектором „за розпространеніє въ народѣ украино-фильскихъ тенденцій“ і що рада бере на себе обов'язок з'ясувати, в чім його провинність.

Злистувавшись з Киянами, Новицький незабаром був закликаний чернігівським губерніяльним земством в співробітники статистичного бюро. Прибувши, там в числі 3-х членів бюро він зустрів А. А. Русова, відомого діяча по розвідках економічного побуту населення Чернігівської губернії і зайняв посаду під його керуванням. В кінці травня почали опис Борзенського повіту експедиційним способом 6 чоловік. Опис торкався всієї людности, тоб-то слобід і окремих хазяйств, були теж обсліди спільні і подвірні. Скінчивши опис в кінці літа, вернулись у Чернігів. Новицький взяв місячний відпуск на Катеринославщину, але з різних причин не повернувся в Чернігів. Оселившись в Олександрівську, займав посади то в повітовій військовій, то в земській інституціях. В 1881 році марнопольська шкільна рада повідомила Новицького про те, що катеринославська губерніяльна рада поновила його учительські права. Після цього Новицький подав заяви до ради: 1) губерніяльної, щоб вернула його книги і зшиток, одібрані Лободовським, і 2) олександрівської про призначення на учительську посаду. Губерніяльна рада, замість 10 примірників збірника Драгоманова, вернула тільки 3 і не аби-як—через поліцію, а про зшиток трьохлітніх записів не обмовилася ні словом. Олександрівська рада призначила його учителем в с. Білоцерківку, але не успів він поїхати, як був закликаний на посаду секретаря при раді, де і працював 15 років. В 1896 році його обрано ще на секретаря олександрівського повітового попечительства дитячих притулків. Працював і тут 23 роки, до зміни попечительства в часи революції. З 1918 року продовжував працю в радянських інституціях—спочатку в військовій комісаріяті, а потім у народній освіті, де займає посаду і по сей час завідуючим окружним архівом.

Незайвим буде сказати, що з 1883 по 1917 рік повітове земство через кожні три роки обирало Я. П. Новицького на попечителя шкіл, а шкільна рада призначає екзаменатором. За постановою ради що-року на його долю випадало од 5 до 10 шкіл в різних кінцях повіту, котрі він об'їжджав що-весни двічі в березні, для перевірки успіху всіх учнів, і в травні за-для випускних іспитів. Таким чином живучи нерозлучно 34 роки зі школою, Новицький кругляв повіт уздовж і впоперек, узнав всі села, річки, балки, старі шляхи, могили, мав звязки з селянами, що відбилося на його літературних працях.

Найбільшу енергійну діяльність Я. П. Новицький проявив в 1880-ті й 90-ті роки. За ці часи свого життя він за пропозицією губерніяльного земства при допомозі учителів зробив статистично-економічний обслід придніпрянських слобід Олександрівського повіту; за пропозицією предводителя дворянства гр. Канкріна, в таким-же напрямку обслідував 10 єврейських хліборобських колоній того-ж повіту¹⁾. Обслідував архіви м. Олександрівська, що мали початок з 1790-х рр., як-от: Покровського собора, городської ратуші, канцелярії повітового предводителя дворянства,

¹⁾ Цей опис був потрібний для „М-ва земледілія“. Матеріал оброблений і надрукований гр. Канкріном (Єврейські земледільческія колоніи Александровскаго уѣзда, Екатеринославъ, 1893 р.)

Яків Павлович Новицький (портрети з 1833 р. і з початку 1900-х р.р.).

опіки сирітського суду і казначейства. Проміж всякими справами і подорожжю зібрано немало етнографічного і історичного матеріалу. З 1900 по 1917 рік Н. займався також археологією і архітектурою давніх часів, розкопував могили, зфотографовував майже всі церкви повіту. Немало теж зфотографовував крайовидів, дніпровських скель, степових могил, вікових дубів і багато де-чого іншого.

Окрім цього, торкаючись громадських справ в пресі, на протязі довгих років був співробітником „Народної Школи“, „Русских Вѣдомостей“, „Русского Курьера“, „Молвы“, „Страны“, „Недѣли“, „Кіевского Телеграфа“, „Одесского Вѣстника“, „Южного Края“, „Днѣпра“, „Степи“, „Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ і др. Платню, яку одержував від редакції (гонорар), цілком тратив на поширення власної бібліотеки, на подорожі в Київ, Москву, Харків, Одесу, Миколаїв, Херсон, Севастопіль для огляду музеїв, виставок, університетських садів і инш. Був членом Наукових Обществ: „Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Об-ва“ (в Києві), харківських—історично-філологічного і „испытателей природы“; катеринославських—статистичного комітету, наукової і архівної комісії, хортицького о-ва охорони пам'ятників природи і древностей, запорізького о-ва пчеловодства в Олександрівську. З часу відкриття обласного музею ім. Поля в Катеринославі був членом його правління і мав можливість поповнювати його речами, добутими розкопкою, нахідками і придбаннями.

Реєстр друкованих праць Я. П. Новицького:

1) Статистико-экономическое описаніе г. Александровска и уѣзда по архивнымъ даннымъ 1829 года (відбиток з „Ек. Губ. Вѣд.“ за 1888 р.).

2) Итоги народнаго образованія въ Александровскомъ уѣздѣ 1876—1886 (відбиток звідти-ж за 1889 р.).

3) Статистическое описаніе Александровскаго уѣзда и Мариупольскаго округа по архивнымъ даннымъ 1836 года (відбиток звідти-ж за 1889 р.).

4) Александровскъ по архивнымъ даннымъ 1837 г. (відбиток звідти-ж за 1890 р.).

5) Исторія г. Александровска въ связи съ исторією возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи 1770—1806 г. (Изд. Екатер. Архивной Комиссії 1905 г.).

6) Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія (відбиток з „Харьковского Сборника Историко-Филологического Общества“ за 1894 р.).

7) Съ береговъ Днѣпра. Путевыя записки и изслѣдованія (відбиток зі „Сборника Екатеринославскаго научн. Общества“ за 1903 р.).

8) Малорусскія и запорожскія старинныя преданія и рассказы (відбиток з „Александровскаго адресъ-календаря за 1907 г.“).

9) Слобода Вольная Гупаловка (відбиток з „Екатер. Губ. Вѣд.“, 1887 г., №№ 24, 25, 27).

10) Малорусскія народныя преданія, повѣрія и рассказы (відбиток з „Александровскаго Адресъ-Календаря за 1907 г.“).

11) Запорожскіе и гайдамацкіе клады (відбиток звідти-ж за 1908 р.).

12) Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ 1874—1903 г. (відбиток з „Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссії. Вып. IV, 1903 г.“).

13) Народная память объ урочищахъ и историческихъ лицахъ Запорожья. Преданія и рассказы (відбиток з „Александровскаго Адресъ-Календаря за 1909 г.“).

14) Первые училища Александровской крѣпости и Александровскаго уѣзднаго города 1785—1880 (відбиток звідти-ж за 1908 р.).

15) Матеріали для історії Запорозькихъ казаківъ. (Изъ сѣчевого архива за 1770—71 г.) Изд. Екатер. Архивной Комиссії 1909 г.

16) Описаніе границъ и городовъ бывшей Азовской губерніи. (Лѣво-бережная часть нынѣшней Екатеринославской (1775—1783 г.) (відбиток з „Александровск. Адресъ-Календаря за 1910 г.“).

17) Народная память о Запорозьѣ (відбиток з „Лѣтописи Екатер. Ученой Комиссії за 1911 г.“).

18) Духовный міръ въ представленіи малорусскаго народа (відбиток звідти-ж за 1912 р.).

19) Малорусскіе народные заговоры, заклинанія, молитвы и рецепты, вып. I (відбиток звідти-ж за 1913 р.).

20) Малорусскіе народные заговоры, вып. II (відбиток звідти-ж за 1915 р.)

Лист до Редакції.

Шановний гр. редакторе!

У кн. 5 „України“ за 1925 р. видруковано статтю В. О. Романовського: „Хто був Самовидець?“ Автор на підставі детального аналізу тексту літопису робить висновок, що „автором літопису був Роман Онисимович Ракушка-Романовський“ (с. 61).

Знаючи, що цим питанням цікавиться тепер українська історіографія, я дозволю собі подати одну історичну довідку (вказівок на неї я не знайшов у статті В. Романовського). Ця довідка, з одного боку, зміцнить здогад В. Романовського, а з другого—виявить давню традицію, поширену в колі найкращих знавців українського літописання.

Ось ця довідка. П. Куліш у листі до видавця літопису Самовидця, О. Бодяньського пише (22 жовтня р. 1846):

„У меня тутъ есть давній мой знакомый и соученикъ, нѣкто Сердюковъ, человекъ неизвѣстный, но великій любитель и знатокъ Украинской історіи. Онъ-то заохотилъ было меня къ критическому разбору нѣкоторыми своими замѣчаніями весьма дѣльными. Когда-жъ я, увидѣвъ, что эта работа поглотитъ послѣдніе дни пребывания моего въ Петербургѣ, отложилъ ее, онъ взялся самъ за это дѣло и готовитъ обширную статью, въ которой между прочимъ, на основаніи Симб. Сборника и другихъ источниковъ доказываетъ, что сочинитель Лѣт. Самов. былъ Ракушка, сотникъ, а потомъ протопопъ. Мнѣ кажется, Вамъ лучше всего—напечатать ее безъ истолкованія; а я съ нимъ поговорю, и можетъ быть онъ согласится напечатать свою статью въ „Чтеніяхъ“. Если согласится, то я напишу Вамъ, когда именно Вы получите отъ меня его рукопись“ („Кіев. Старина“, 1897. X. 32).

Можна було-б сказати кілька слів за Сердюкова, Кулішевого приятеля, але я не вважаю це за своє завдання: я мав на увазі цим своїм листом лише виправити історичну перспективу що до порушеного В. О. Романовським питання.

Ол. Дорошкевич.

26.XII. 1925.

З м і с т.

В СТОЛІТНЮ РІЧНИЦЮ ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ:	стор.
Акад. Михайло Грушевський, 1825—1925	3
Іван Рибаків, 1825-й рік на Україні	5
Осип Гермайзе, Рух декабристів і українство	25
Леонид Добровольський, Нове про декабристів на Україні	39
Тарас Слабченко, До історії „Малоросійського Общества“	46
Володимир М'яковський, Віктор Фурньє та родина Раєвських	50
Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва	57
Список осіб, причетних до справ про таємні товариства	68
Леонид Добровольський, Де-що з відгуків подій 1825—1826 р. в українській пісенній творчості	71
Олександр Попов, В гнізді декабристів (з ілюстраціями)	74
Акад. Микола Василенко, Павло Полуботок (В двістолітню річницю його смерті—29/XII 1724)	80

МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.:

Про київське життя 1849 р. Подав А. Степович	109
Лист О. М. Бодяньського до П. О. Куліша. Подав П. Рудин	111
„Київська Старина“ за часи Ф. Лебединцева (1882—1887). Подав Гн. Житецький	113
Про мало знаного (М. В. Ковалевський). Подала М. Грінченкова	120
Із листування з акад. О. О. Шахматовим. Подав В. Пархоменко	125

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Проф. В. Щербаківський, Мальована неолітична керамика на Полтавщині, 1923, М. Макаренка	129
Dr. L. Niederle, Slavanské Starozitnosti, 1924, П. Бузука і акад. М. Грушевського	130
M. Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slawen, 1923. Акад. М. Грушевського	138
Ф. Колесса, Українські народні думи, 1920, К. Грушевської	139
Алфавит декабристів, изд. Центрархива, 1925	142
М. В. Нечкина і Е. В. Сказин, Семинарий по декабризму, 1925	145
Вл. Селиванов, Декабристы, 1825—1925, 1925	146
В. Базилевич, Декабристи на Київщині, 1926, Л. Добровольського	147
Акад. С. Єфремов, Іван Левицький-Нечуй, 1925, М. Марковського	148
K. Matoušek, Podkarpatská Rus, 1924, О. Андрієвської	150
Д. Дорошенко, Слов'янський світ в його минулому й сучасному, 1922, А. Степовича	153

ХРОНІКА:

Українське наукове життя по-за межами У. С. Р. Р. в рр. 1914—1925, В. Д.	155
Київський Центральний Архів давніх актів, В. Р.	168
Історично-Архівний Гурток при Чернігівським Губерніальним Архіві (Губарху)	169
Архів Капністів, М. Ткаченка	170
Пленум правописної комісії в Харкові, Вс. Г.	173

НЕКРОЛОГІЯ:

Заслужені для укр. науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918—1925	175
Автобіографія Я. П. Новицького (з 2 портретами)	186
Лист до Редакції, Ол. Дорошкевича	191

3141

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

(б. Українське Наукове Товариство в Києві)

ПРОДОВЖУЄ СВОЇ ВИДАННЯ:

„ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА“

„УКРАЇНА“.

„Україна“ містить статті й матеріали по українській мові, письменству, історії культури, економіки, соціального й політичного життя, етнографії, краєзнавству. В відділі „Критики“ подаватимуться рецензії і звіdomлення з біжучої наукової літератури. В відділі „Хроніки“ — відомості про наукове життя, діяльність наукових інституцій і видавництв.

Книжка II—III „України“ за р. 1926 (подвійна) буде присвячена пам'яті Драгоманова (в 50-ліття його виїзду на еміграцію); одна з книжок II півріччя—Ів. Франкові, в десятиліття його смерті.

До хроніки Редакція просить надсилати все, що може ілюструвати науковий рух на всім просторі українських земель, а також і по-за Україною, — все, що діється на ниві українознавства, в можливо стислій формі.

В 1926 р. крім чергового тому „Записок“ (XXI), що міститиме „Науковий Збірник за р. 1926“, мають вийти два збірники районного дослідження історії України: „Київ та його околиця“ і „Чернігів і північне Лівобережжя“.

Редакція „України“ і збірників звертає увагу співробітників, що до друкарні весь матеріал мусить тепер даватися переписаний на машині, і то в двох копіях. В високій мірі бажано, щоб автори, коли мають якусь змогу, надсилали свої статті і матеріали в такому вигляді—в двох чисто переписаних на машині і чітко виправлених копіях.

Автори, що надсилають які-небудь матеріали для уміщення, тим самим дають Редакції право на редакційні зміни, скорочення, виправлення правопису, без окремого порозуміння.

Коли протягом двох місяців від одержання рукопису Редакція не повідомила автора, що його працю вставлено в чергу для уміщення, він повинен або взяти з редакції свою працю, або прислати марки на повернення поштою, бо Редакція не приймає на себе обов'язку переховувати та повертати авторам рукописи не прийняті до друку, а також оригінали статей надрукованих.

Друкується перший випуск наукового щорічника, присвяченого дослідям примітивної культури та її пережиткам на Україні, студіюванню української соціальної преісторії та народної творчості в соціологічному освітленні:

Примітивне громадянство та його переживання на Україні.

(Розвідки, матеріали, анкети, бібліографія).

В книгарнях Державного Видавництва України продаються отсі томи

Історії України-Руси

акад. М. Грушевського:

I, II, III, IV, V і VIII ч. 1, 2, 3 (до 1650 р.)

Приготовляється нове видання тому VI і VII, а також черговий том, дев'ятий, присвячений Хмельниччині (1650—1657).

124

Ціна 1 крб. 25 к.
№ 1971.

